

РУКОПИСНА
ТА
КНИЖКОВА
СПАДЩИНА
УКРАЇНИ

2024 | **1**(32)

Засновники:

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Головний редактор

Любов ДУБРОВІНА, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Наукова рада:

Олексій ОНИЩЕНКО, доктор філософських наук, академік НАН України (голова)
Аліна ДЗЕНТЬОЛ, доктор гуманістичних наук (Польща)
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук, професор
Олена ПАСТУШЕНКО, доктор наук із соціальних комунікацій
Олаф ХАММАН, доктор філософії (Німеччина)
Олексій ХАМРАЙ, доктор філологічних наук
Ріма ЦЩЕНЄНЕ, доктор гуманітарних наук (Литва)
Надія ШИП, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Галина КОВАЛЬЧУК, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора)
Валентина БЕЗДРАБКО, доктор історичних наук, професор
Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Лариса БУРЯК, доктор історичних наук, професор
Наталія ВЕРЕТЕННИКОВА, кандидат наук із соціальних комунікацій
Людмила ГНАТЕНКО, доктор історичних наук
Ярослав ДУМАНОВСЬКИЙ, габілітований доктор (Польща)
Наталія ЗУБКОВА, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Катерина ЛОБУЗІНА, доктор наук із соціальних комунікацій
Дайва НАРБУТЕНЕ, доктор філософії (гуманітарні науки) (Литва)
Володимир ПОПИК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Сергеюс ТЕМЧІНАС, габілітований доктор гуманітарних наук, професор (Литва)
Віра ЧЕНЦОВА, кандидат історичних наук (Франція)
Людмила ШАРІПОВА, доктор філософії, асистований професор (Велика Британія)
Лідія ЯРЕМЕНКО, кандидат історичних наук

Ідентифікатор медіа — R30-02744 (Рішення № 540 Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення від 29.02.2024 р., протокол № 8)

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України

Адреса редакції:

01601, Київ-33, вул. Володимирська, 62, к. 312
Тел.: (044) 234-78-65, (044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
Сайт журналу: <http://rksu.nbuv.gov.ua>

Founders:

The National Academy of Sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Editor-in-Chief

Liubov DUBROVINA, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Science Board:

Oleksii ONYSHCHENKO, Dr. habil. in Philosophy, Academician of NASU (Chairman)

Alina DZENTOL, Ph.D in Humanitarian Sciences (Poland)

Olaf HAMMAN, Ph.D. (Germany)

Oleksii KHAMRAI, Dr. habil. in Philology

Heorhii PAPAKIN, Dr. habil. in History, Professor

Olena PASTUSHENKO, Dr. habil. in Social Communication

Nadiia SHYP, Dr. habil. in History, Professor

Ryma TSINTSENIENE, Ph.D in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Editorial Board:

Halyna KOVALCHUK, Dr. habil. in History, Professor (Deputy Editor-in-Chief)

Valentyna BEZDRABKO, Dr. habil. in History, Professor

Hennadii BORIAK, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NASU

Larysa BURIAK, Dr. habil. in History, Professor

Vira CHENTSOVA, Ph.D. in History (France)

Yaroslav DUMANOVSKY, Dr. habil. (Poland)

Liudmyla HNATENKO, Dr. habil. in History

Kateryna LOBUZINA, Dr. habil. in Social Communication

Daiva NARBUTENE, Ph.D (Lithuania)

Volodymyr POPYK, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Liudmyla SHARIPOVA, Ph.D, Associate Professor (United Kingdom)

Serheius TEMCHINAS, Dr. habil. in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Natalia VERETENNIKOVA, Ph.D in Social Communication

Lidiia YAREMENKO, Ph.D. in History

Nataliia ZUBKOVA, Ph.D. in History (Executive Secretary)

Media identification code — R30-02744 (Verdict № 540 from the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Record № 8, 29.02.2024)

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine

Editorial office address:

62 Volodymyrska st., room 312, Kyiv 01601, Ukraine

Phone: (+ 38 044) 234-78-65, (+ 38 044) 288-14-18

E-mail: rksu@nbuv.gov.ua

<http://rksu.nbuv.gov.ua>

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

1 (32)
2024

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1993 р. ЯК ЗБІРНИК
У СІЧНІ 2024 р. ПРОДОВЖЕНО У ФОРМІ ЖУРНАЛУ
КИЇВ

Дослідження
архівних
та книжкових
фондів

ЗМІСТ

Ольга МАКСИМЧУК. На полі Марсовому: казання «часу
войны» Антонія Радивилівського і традиція жанру воен-
ної побудки 5

Юрій РОМАНИШИН, Надія ПОПАДЮК. Неформальні
газети України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ століт-
тя у фондах наукових бібліотек міста Львова 27

Христина БАЗЮК. Львівська копія «Декларації свободи
совісті» Якова II від 12 лютого 1687 року: контекст створен-
ня документа та його аналіз 38

Історія
книжкових
колекцій
та зібрань

Ірина ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ. Книжкова культу-
ра римо-католицьких монастирів ХVII—ХІХ століть Луць-
кої/Луцько-Житомирської дієцезії 56

Олена ДОНЕЦЬ, Андрій БУДНИК. Сучасний український
плакат як мистецький літопис спротиву російській агресії
(колекція плакатів дизайн-групи «Креативний спротив
КНУКіМ/КУК») 78

Кодикологія
та кодикографія

Валентина ТИТАРЕНКО. Кодикологічна характеристика
рукопису привілеїв Київському міському магістрату 99

- ГАСАНОВ Ельнур Лятіф оглу.* Значення писемних джерел у вивченні середньовічної спадщини Гянджи (англ. мовою) **116**
- Оксана ІВАНЕНКО.* «Весна народів» 1848—1849 років і її відображення в документальній спадщині Наддніпрянської України (за архівними матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній) **135**
- Володимир УДОВИК.* Архівні джерела з історії становлення інституту президентства в Україні: формування та актуальні питання дослідження **154**

*Затверджено до друку і опублікування в мережі Інтернет
Ученою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Протокол № 2 від 20 лютого 2024 року*

Редакторки *Наталія Зубкова, Ярослава Кучмії*
Редакторка-перекладачка *Дар'я Лелюх*
Відповідальна за випуск *Юлія Дудка*

Технічна редакторка *Тетяна Шендерович*
Комп'ютерне верстання *Оксана Боляк*

Підп. до друку 00.03.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 100 прим. Зам. №

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
Серії ДК № 544 від 27.01.2001

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE
INSTITUTE OF MANUSCRIPT

1(32)
2024

MANUSCRIPT AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN JANUARY 1993 AS A COLLECTION
IN JANUARY 2024, CONTINUED AS A JOURNAL
KYIV

CONTENTS

*Studies
of Archival
and Book Fonds*

Olha MAKSYMCHUK. On the Mars field: Antonii Radyvyl'skyi's wartime sermons and genre tradition of battle exhortation 5

Yurii ROMANYSHYN Nadiya POPADIUK. Informal newspapers of Ukraine in late 80's and early 90's of 20th century in fonds of scientific libraries in Lviv 27

Khrystyna BAZIUK. Lviv copy of "Declaration of Indulgence" of James II dated February 12, 1687: context of document creation and its analysis 38

*History
of Book Collections
and Gatherings*

Iryna TSIBOROVSKA-RYMAROVYCH. Book culture of Roman Catholic monasteries of 17th—19th centuries of Lutsk/Lutsk-Zhytomyr Diocese 56

Olena DONETS, Andrii BUDNYK. Modern Ukrainian poster as artistic chronicle of resistance to Russian aggression (poster collection of design group "Creative Resistance KNUCA/KUC") 78

*Codicology
and Codicography*

Valentyna TYTARENKO. Codicological characteristics of the manuscript of privileges of the Kyiv City Magistrate 99

<i>HASANOV Elnur Latif oglu</i> . Significance of the written sources in study of medieval heritage of Ganja (in English)	116
<i>Oksana IVANENKO</i> . "Springtime of the Peoples" of 1848—1849 and its reflection in documentary heritage of Naddniprorianska Ukraine (based on archival materials of Kyiv, Podillia and Volyn provinces)	135
<i>Volodymyr UDOVYK</i> . Archive sources on history of establishment of Presidential Institution in Ukraine: formation and actual research issues	154

Scientific journal "Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Studies of Unique Archival and Librarian Fonds"

Published 4 times per year

Founded in 1993

Languages: Ukrainian, English, Polish

Founder: National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Manuscript

Subject areas

- The series covers various aspects of the research of history and existence of manuscripts, old printed books, specialized librarian and archival fonds with a view of reconstruction of the history of book culture in Ukraine and world.
- It represents scientific studies on specific historical subjects, publishes documents, scientific referential and informational materials (collections reviews, archeographic and bibliographic descriptions, indexes, reports and reviews).
- The periodical also encompasses articles on the problems of storage, restoration and conservation of manuscripts.
- The publication also disclosing the issues of creating automated processing technologies, describing manuscripts and books, and using information and search systems in library and archival work.

Purpose

The purpose of the scientific journal "Manuscript and Book Heritage of Ukraine" consists in introducing to the scientific and social circulation new documentary sources on the history of Ukraine and world, theoretical and practical researches on the problems of archeography, bibliography, codicology and codecography, library and archival sciences, innovative technologies in the library and archival activities. Publications of documents, presented in the scientific journal, are source of information for further scientific works on history, philology, and cultural studies.

Aim and task

The aim and task of the digest is the publication of topical, theoretical or practical content, and the newest articles and publications of documents. Materials that have passed the internal review procedure for their scientific level and compliance with the issues of the publication are accepted for publication. "Manuscript and Book Heritage of Ukraine" is an open publication that invites to cooperation both domestic and foreign scientific professionals. The humanitarian orientation of the digest provides an opportunity to cover studies on history, philology, art criticism, library and archival issues, preservation and restoration of documents, innovative information technologies. The high quality of the digest is provided by the professional composition of the authors and the exactingness of the editorial board and reviewers to the scientific novelty and relevance of the papers proposed for publication. The publication is an information platform for conducting scientific professional discussions on specialized scientific fields.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.005>
УДК 27-47](438+477.8)"15":[930.2:003.072]

Ольга Максимчук, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua
ORCID: 0000-0002-6932-6434

НА ПОЛІ МАРСОВОМУ: КАЗАННЯ «ЧАСУ ВОЙНЫ» АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО І ТРАДИЦІЯ ЖАНРУ ВОЄННОЇ ПОБУДКИ

Мета статті — розглянути казання «часу війны» авторства видатного українського барокового проповідника Антонія Радивиловського в контексті жанру воєнної побудки (також — *ekscytarz wojenny*), який функціонував у літературі ранньомодерної Речі Посполитої. **Методологія.** Проведене дослідження потребувало застосування текстологічного та компаративного аналізу, елементів біографічного й порівняльно-історичного методів. **Наукова новизна роботи.** Дослідження демонструє прочитання української гомілетичної спадщини XVII ст. у кроскультурній і кросдисциплінарній перспективі. **Висновки.** Порівняльний аналіз продемонстрував, що український проповідник будує тексти своїх казань за допомогою тих самих риторичних аргументів, що й автори польських побудок. Очевидно, Антоній Радивиловський, ознайомлений із творами батальної тематики, зокрема і воєнними побудками, застосовує у своїх текстах такий принцип їхньої побудови, як апелювання до т. зв. «рицарського етосу», зображуючи козацьке військо представниками рицарства, головна мета якого — служити своєю зброєю володарю та батьківщині. Проповіді «часу війны» були, найвірогідніше, створені наприкінці 1670-х років, у період притостояння козаків і Москви з Оттоманською Портою, а отже,

Цитування: Максимчук О. На полі Марсовому: казання «часу війны» Антонія Радивиловського і традиція жанру воєнної побудки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 5—26. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 автор говорить про необхідність для християнських воїнів-рицарів захищати честь Бога та церкви. Протекція жінок, дітей та інших мирних людей також представлена проповідником як обов'язок козацького війська. Окрім того, серед рицарських чеснот Радивилівський згадує вольності (і політичні, і духовні), які так само слід захищати. Нагородою за героїчну боротьбу вірних воїнів з ворогами Божими є здобуття вічної слави і навіть мученицького вінця на небі. Висміюючи ворогів «істинної віри», Радивилівський демонструє вищість християнського війська над османами. Отже, найімовірніше, Антоній Радивилівський творив у межах уже усталеної жанрової традиції, використовуючи узвичаєну для воєнних побудок топіку, проте адаптував зміст та образно-мотивне наповнення своїх казань до суто українських суспільно-політичних реалій та вітчизняного літературного процесу.

Ключові слова: проповідь, українська література XVII ст., рукопис, Антоній Радивилівський, козацтво, воєнна побудка.

Актуальність теми дослідження. У запропонованій студії представлено аналіз малодослідженого складника української барокової проповіді, а саме оказіональних казань на час війни авторства Антонія Радивилівського. Їхня жанрова й тематична специфіка, зв'язок текстів з польською літературною традицією раннього Нового часу є предметом, що потребує окремого висвітлення в науковому дослідженні.

Аналіз досліджень і публікацій. У рукописному збірнику проповідей Антонія Радивилівського «В'єнец Христов» (створений у період між 1676 і 1683 рр.), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонд 308, од. зб. П 560, II) [12], вміщено п'ять казань, озаглавлених автором як слова «часу войны», що були адресовані козацькому війську. Вони, як і ряд інших казань із цієї пам'ятки, не потрапили до друкованого варіанту збірки, яка під ідентичною назвою вийшла у світ із друкарні Києво-Печерської лаври в 1688 р. Утім, їх опублікував київський дослідник М. Марковський у додатку до своєї монографії «Антоний Радивилівский, южно-русский проповедник XVII в.» (1894 р.) [5]. Окрім того, перше зі слів «часу войны» також увійшло до хрестоматійного збірника «Українська література XVII ст.», укладеного В. Кречетнем (1987) [18], а п'яте було надруковане у виданні «Радивилівський Антоній. Барокові проповіді XVII століття», упорядкованому О. Нікою та Ю. Олешко (2019) [11].

Проповідницькі слова «часу войны» Антонія Радивилівського типологічно близькі до літературного жанру, відомого в польській словесній традиції як «*robudka wojenna*» чи «*ekscytarz wojenny*». А. Малінська детально розбирає генезу та семантичне наповнення цих термінів: слово *ekscytarz* у старопольській мові використовувалося на позначення будильника, але воно мало і ширші конотації — те, що пробуджує і побуджує, зокрема і в переносному значенні [27, с. 137—138]. *Ekscytarz* і *robudka* можуть виступати синонімами, позначаючи як віршований текст чи пісню, що має на

меті спонукати читачів або слухачів до певної активності, зокрема духовної (молитви) [там само], так і інший за формою, невіршований твір, створений з подібною метою — заохотити до якоїсь дії, приміром, пов'язаної з воєнними баталіями [27, с. 139]. Серед прикладів останнього можна назвати складний за композицією твір, належний перу київського католицького єпископа Йосифа Верещинського «*Excitacz... do podniesienia wojny ś[więtej] przeciwko Turkom i Tatarom*» (1591). Верещинський також є автором великої, переважно віршованої праці «*Pobudka... do podniesienia wojny świętej... przeciw Turkom i Tatarom*» (1594). У цих творах єпископ закликає польського короля вирушити в похід проти мусульман, яких він вважає ворогами християнського світу.

Жанр *ekscytarzu* бере свій початок з античної риторичної традиції. Він походить із політичного, чи дорадчого, типу красномовства (*genus deliberativum*); у риторичних трактатах такі твори, спрямовані на заохочення до певної дії, називалися протрептиками (грец. протреπτικός) та ексгортаціями (лат. *exhortatio*) [25, с. 18]. *Ekscytarz* є частиною оказіональної літератури, тобто текстів, створених з конкретної нагоди, приміром, у польській ранньомодерній літературі, — військового виступу проти османів чи Московського царства [26, с. 18]. Р. Кшиви називає *pobudku wojenny* (як тип промови) одним з різновидів *ekscytarzu* і поділяє її на два підвиди: політичний, що має заохотити до ведення війни владу чи весь народ, та батальний («*bitewny*»), за допомогою якого промовець на полі бою надихає солдатів іти на неприятеля [25, с. 19]. На думку М. Курана, проповідь у військовому таборі перед представниками рицарського стану — шляхти була відносно новим художнім втіленням цього жанру і являла собою адаптацію «світської» політичної промови [26, с. 19]. Серед прикладів таких казань дослідник називає «*Pobudki czasu wojny do modlitwy*» Петра Скарги (1600) та «*Kazanie obozowe o Bogarodzicy*» (1623) Фабіана Бірковського.

Прикметно, що канони жанру у старопольській літературі вимагали, щоб *ekscytarz wojenny* будувався довкола приблизно однакових риторичних аргументів, що забезпечувало повторюваність мотивів у різних текстах [25, с. 20]. Часом одні автори запозичували в інших цілі фрагменти ексгортацій, адаптовуючи їх під нові політичні потреби. У польській літературі цей жанр особливо розквітнув за доби Бароко, коли кількість виданих з різних приводів «*ekscytarzów*» обчислювалася сотнями. Очевидно, він не мав чітко означеної форми і міг бути представлений як віршованою, так і прозовою мовою, призначатися для читання, виголошення чи навіть співу [26, с. 17].

Відгомін традиції використання побудок знаходимо і в українській ранньомодерній літературі, прикладом чого, зокрема, є анонімний віршований твір «Побудка зпрудка християнським воєм», написаний у 1677 р. під час битви за Чигирин, в якій брали участь, з одного боку, українські козацькі й російські війська під проводом гетьмана Івана Самойловича і князя

8 Григорія Ромадановського та, з другого, — війська Османської імперії, разом з якими також виступали козацькі загони Юрія Хмельницького [див. 19, с. 118—121; 4]. Анонімний автор закликає православних вояків сміливо йти до бою з іновірцями-мусульманами. Отже, віршована «Побудка» була створена приблизно в той самий період і орієнтовно за тих самих історичних обставин, що і п'ять проповідей «часу війни» Антонія Радивиловського.

На нашу думку, деякі образно-мотивні компоненти цих казань є насправді *loci communes*, загальним місцем жанру воєнної побудки. Тож у нашій статті ми **ставимо за мету** переглянути художньо-стилістичні особливості проповідей «часу війни» з рукописного «Вѣнца Христового» та виявити риси, які споріднюють ці тексти Радивиловського із жанром *ekscytarzu*, чи воєнної побудки, що функціонував у літературі, передовсім польсько-комовній, створеній на теренах ранньомодерної Речі Посполитої.

З огляду на те, що в польській філології використовуються кілька термінів (*ekscytarz*, *ekshortacja*, *robudka wojenna*), які стосовно воєнних казань можна вважати синонімічними, то надалі ми будемо застосовувати на їхнє позначення поняття «побудка», оскільки воно трапляється і в українській літературі того часу.

Виклад основного матеріалу. В. Кречотень зауважує, що слова Радивиловського воєнного часу створені як відповідь на російсько-турецьке військове протистояння 1676—1681 рр. [18, с. 137—141]. Серед іншого, виникнення цих проповідей пов'язане з тим, що Антоній як один із чільних представників і речників православного духовенства в Києві¹ мав безпосередньо реагувати в казаннях, які він проголошував, на нагальні виклики і загрози свого часу. Війни, що точилися на теренах України протягом другої пол. XVII ст., зокрема за участі Османської Порти, не могли не залишити сліду в гомілетичних промовах київського проповідника. Тематично всі п'ять проповідей майже не різняться між собою, їх об'єднує заохочення, за словами Антонія, «христіанського воинства» та «презацного рицерства», до боротьби з османами. Радивиловський наголошує насамперед на небезпеці релігійних переслідувань іновірцями православної церкви та поневолення українського населення.

Очевидно, що під християнським воїнством український казnodія має на увазі найперше козацьке військо, адже заклик пригадати своїх славних предків — запорозьких полководців мав бути адресований його представникам (слово 1) [12, с. 1537]. Окремо Радивиловський апелює до козацької старшини. Хоча проповідник і не звертається до присутньої під час виголошення цих слів військової верхівки поіменно, але помітно, що він надає рекомендації саме керівному складу козацького війська — геть-

¹ У 1656 р. Антоній Радивиловський обіймає посаду лаврського проповідника, а в 1666 р. він стає намісником Києво-Печерської лаври.

манам та полковникам. Наприклад, закликаючи вояків до дисципліни, до уникання пиятик і гульбищ, він зауважує: «Повторе, набарзѣй гетманы и полковники о тоє пилного стараня прикладати повинны» (слово 5) [12, с. 1589]. Радивиловський радить старшині: за необхідності, коли батьківщина в небезпеці, «в таком теды злом разѣ отчизны, презацные гетманове, полковникове, будте Помпеюшами, сами наперед вшедши на поле Марсовое, додаючи сердца доброго своему рицерству» (слово 1) [12, с. 1541]. Очевидно, саме на їхній, достатньо високий рівень освіти розраховує автор, коли наводить численні приклади з античної історії, міфології, цитати з творів поетів.

Український казнодія часто називає козацьке військо лицарями, що боронять свою віру та вітчизну. Ю. Олешко, порівнюючи казання Радивиловського з «воєнною» поезією Самуеля Твардовського, вважає, що його віршований текст «Робудка wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 Maii anno 1649» «спрямований до "рицарів-шляхтичів"», натомість українські «казання спрямовані до "християнського воїнства", для якого захист батьківщини — богоподібний подвиг» [6, с. 107]. Проте дослідниця оминає увагою той факт, що Радивиловський також сприймає козацьку еліту, до якої звертається, як представників справжнього лицарства. Наведемо на доказ цього кілька цитат з його казань «часу війны»: «Кому страшная смерть, а вам, презацному его пресвѣтлаго царскаго величества рицерству да не будет старшая...» (слово 3) [12, с. 1562—1563]; «якож не маєте з отважным рыцерским сердцем ити противко него (*неприятеля*. — О. М.)» (слово 1) [12, с. 1235]; козацькі полководці «повинны усмотривати тоє, не як много мают войска, але як много мают добрых молодцов и рицеров» (слово 5) [12, с. 1586].

Те, що Антоній Радивиловський у своїх казаннях моделює образ українського воїна як носія лицарських ідеалів, зауважує дослідник В. Співак [16, 138—142, 155; 15, 129—130]. Він же вказує і на зв'язок подібних текстів на «героїко-патріотичну» тему з традицією польського «сарматизму» [15, с. 129], яка знайшла відгомін і в українській культурі доби Бароко [див. 3, с. 82—84].

І, справді, очевидно, що до порівняння козацтва з рицарським станом спричинився так званий сарматський міф, за яким шляхта Речі Посполитої виводила своє походження з племен давніх сарматів, що вирізнялись особливою войовничістю. Шляхтичі як їхні гадані «нащадки» успадковують лицарську доблесть сарматів; їхньою основною діяльністю вважається «лицарська» справа — війна [див. 8, с. 49].

Разом з тим слід зазначити, що апелювання до «рицарського етосу» — це один зі сталих аргументів, які використовувались у творах, споріднених із жанром побудки [25, с. 20], та були призначені заохотити слухачів до участі у військовій кампанії на славу батьківщині. Наприклад, це

засвідчує «Pobudkę na poparcie wojny moskiewskiej Najjaśniejszemu Królowi» (1612) Абрахама Рожнятовського, в якому сполучаються заклики до рицарського стану з означенням поляків як нащадків сарматів: «Sarmatae sławni, ojczyzny ojcowie, / Rado koronna, życzliwi synowie, / Mężne rycerstwo z pospolitym stanem, / Z ochotnym sercem wsiadajcie za panem!» [див. 31, с. 75]. Ще один твір цього ж жанру, де присутній образ шляхтича як лицаря і захисника рідного краю, — це «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich» (1618) авторства одного з «ідеологів» польського сарматизму Шимона Старовольського, в якій поет закликає «лицарів-патріотів знищити "перекопських псів, невірних поган"» [див. 8, с. 79]. Отже, Радивилівський у своїй спробі представити козацьке військо носіями лицарської доблесті слідує традиції написання інших творів — воєнних побудок.

Рицарський культ передбачає захист честі — власної чи того, кому служить рицар. У словах «часу війны» Антоній Радивилівський підкреслює, що християнські воїни, будучи справжніми лицарями, воюють за честь Бога як свого найвищого Володаря: «Чинѣмо, біймо, здравія свого за честь Божію, за вѣру православную, за церков и за отчизну милую не жалуймо» (слово 3) [12, с. 1565].

В. Співак вважає, що захист Божої честі означає насамперед оборону батьківщини: «...Захист Вітчизни, поряд з іншими богоугодними справами, є вираженням "честі до Господа"» [15, с. 131]. Хоча в казаннях Радивилівського, особливо в першому з них, ми і справді знаходимо похвалу патріотизмові й плекання любові до вітчизни (що, звичайно, було сталим мотивом у текстах воєнних побудок), проте нам видається, що концепція «честі Божої» в казаннях Радивилівського, який був на той час намісником Києво-Печерської лаври, а отже, виразником сподівань київського православного середовища, стосується передовсім оборони своєї церкви та віри. Наприклад, проповідник проголошує: «Презацное христіанское воїнство, двѣ речи набарзѣй вас порушити и сердца ваши запалити могут в мужественной респравѣ военной з тым окрутным бисурмянином, на нас невинне наступуючим. Першая — честь Божая, другая — любовь отчизны» (слово 1) [12, с. 1534]. Ця цитата виразно свідчить про те, що автор розрізняє оборону Божої честі (тобто віри і церкви) та захист батьківщини. Причому остання, скоріше за все, не асоціюється з певним державним утворенням, адже на той час етнічні українські землі перебували під владою різних, супротивних одне одному військово-політичних сил.

Тож якщо в польських побудках автори «охоче звертаються до почуття обов'язку перед володарем» [25, с. 20], то в Антонія Радивилівського таким володарем виступає навіть не так цар чи гетьман, як сам Господь²,

² Мотив служіння воїнів самому Богу трапляється також у творчості П. Скарги, зокрема в його першій побудці «Czasu wojny do modlitwy» [33, с. 20].

який обіцяє тим, хто за нього воює, винагороду за вірну службу: «Рицери мой любый, подвизайся з неприятеlem за честь мою, за закон мой и за вѣру вѣрне аж до смерти, а за выслугу одержиш от мене в небѣ вѣнец живота» (слово 2) [12, с. 1549].

Отже, заклик боронити «честь Божу» рівнозначний захисту православної церкви, речником якої і виступає Антоній. Адже причина виникнення цих слів — загроза експансії Порти, наступ мусульманських військ на українські землі. І хоча українські гетьмани, включно з Богданом Хмельницьким, неодноразово уклали військові союзи з мусульманами — кримськими татарами, а Петро Дорошенко та Юрій Хмельницький переходили під протекторат османів, позиція православного проповідника Радивиловського була досить однозначною: він закликає християнське військо козаків протистояти іновірцям.

Варто зазначити, що релігійні конотації, заклик захищати віру батьків також є одним з постійних аргументів, до яких звертаються автори текстів, належних до жанру побудки [25, с. 20].

Антоній Радивиловський вважає «турчина» найбільш страшним і жорстоким ворогом; він боїться, що мусульмани розграбують церкви і перетворять їх на мечеті або стайні (слово 1) [12, с. 1534], що, безумовно, завдало би непоправної шкоди Божій честі³. Більше того, невірні «бісурмани» забирають у полон і вбивають «жени... чада, братію и любимих друзей» християн-козаків (слово 1) [12, с. 1533], тож обов'язком останніх є захист тих, хто слабший; водночас оборона дітей і жінок також належить до топіки, тобто загальних місць воєнних побудок [25, с. 20]. Це свідчить про те, що український проповідник користувався готовими схемами для того, щоб описати безчинства ворогів та сподвигнути «рицарів» на справедливу, оборонну війну.

У першому слові «часу війны» Антоній Радивиловський робить полемічний випад і детально зупиняється на тому, чому мусульманство як релігія є неприйнятною, наводячи як суто теологічні, так і етичні причини. Серед перших — невизнання догмату про трипостасність Бога; окремо автор наголошує на тому, що мусульмани не визнають божественної природи Христа, а отже, зачіпають його «божественну честь»⁴: «Той не пріятель, который на нас невинне наступует, чести Богу нашему уймают, гди в Божествѣ трех персон не признавает, гди Сына Его а Бога нашего Христа блюзнит, чести Божей Ему уймаючи» (слово 1) [12, с. 1535]. Захист учення про дві природи Христа, усталеного ще під час IV Вселенського

³ Схоже, перетворення церков на хлів чи господарчі споруди як найвищий вияв блюзнірства є поширеним мотивом у подібній літературі; наприклад, на те, що «Kalwiński heretyk żołnierz, abo hetman, abo krol pustoszy kościoły, i w chlewy je i obory obraca», скаржиться у своїй другій побудці до молитви часу війни Петро Скарга [33, с. 22].

⁴ Див. також друге слово «часу війны» [12, с. 1556, 1558].

(Халкедонського) собору, неодноразово трапляється в текстах українських православних авторів барокової доби, що пов'язано з полемікою — як міжрелігійною (з юдеями та мусульманами), так і міжконфесійною (з деякими протестантами).

Окрім того, український проповідник розмірковує про моральні переваги християнства, критикуючи непоштивий спосіб життя, який, на його думку, провадять мусульмани [12, с. 1536]. Автор робить це задля своєрідного «знецінення» ворога, на доказ вищості християнського війська. Висміювання ворогів, закиди щодо відсутності в них рицарської доблесті — одні із загальних місць у жанрі побудки до війни [26, с. 24].

Антимусульманський пафос Радивилівського слід розглядати також у контексті українських полемічних творів того часу, приміром, трактатів його сучасника Йоаникія Галятовського «Labędz» (1679) та «Alkoran Machometów» (1683), що так само постали з огляду на воєнні дії Порти та її сателітів на території України⁵.

У своїй передмові до книги «Labędz» Галятовський, пояснюючи, чому війна проти ворогів, яку провадить гетьман, є виправданою, користується тим самим уявленням про необхідність захищати честь (*honor*) Бога, що і його лаврський «колега»: «Wielmożność zaś twoja z Mahomietąńskim wojskiem... wojujesz za honor Boga w Trojcy Jedynego, ktorego Mahometani bluznią» [22, арк. 3 нenum]. Очевидно, згадка про трипостасність Бога має на меті підкреслити засадничу догматичну відмінність між християнами та мусульманами, адже останні, не визнаючи божественної природи Христа, таким чином ніби «блюзнірствують» проти другої Божої іпостасі та всієї Святої Трійці. Той самий закид на адресу мусульман у тому, що вони не шанують Бога-Сина, бачимо і в Антонія Радивилівського.

Обидва українські автори вдаються до моральної огуди віри супротивників. Галятовський, наприклад, пояснює поширення мусульманства серед народів тим, що чоловікам до вподоби мати багато дружин і наложниць, крім того, вони сподіваються на продовження тілесних утіх на тому світі [22, с. 11].

Можна побачити апелювання і Радивилівського у своїх проповідях, і Галятовського в антимусульманських текстах до тих самих біблійних прикладів, спрямованих на підтримку бойового духу козаків, які йшли на війну з турецькими військами. Приміром, Радивилівський пригадує, як у

⁵ Перше із цих видань Галятовського було присвячене гетьману лівобережної України Івану Самойловичу, який дотримувався промосковської політики і разом з російськими військами воював проти османів. Очевидно, проповіді Радивилівського також були адресовані саме тим козакам, що перебували під булавою Самойловича, хоча проповідник жодного разу не називає ясновельможного на ім'я. Очевидно, це свідчить про те, що він не звертався до конкретного воєначальника зосібна, але до всієї козацької верхівки загалом.

Першій книзі Маккавеїв єврейський воєначальник підбадьорює воїнів перед битвою зі значно численнішим за них суперником: «Не во множествѣ вой одолѣніе брани ест, но от небеси крѣпость» (слово 2) [12, с. 1551]. Цю ж саму цитату Галятовський вміщує серед епіграфів до книги «Łabędź» [22, арк. 1 нenum. зв.].

Такі збіги та подібності свідчать про те, що проповіді Радивиловського «часу війны», хоча жанрово відмінні, однак змістовно є близькими до полемічних антимусульманських текстів, що виникали тоді на теренах України. Утім, схожі тенденції існували і в польській ранньомодерній літературі. Зокрема, антитурецькими та антимусульманськими настроями були прийняті так звані *turcyki* — публіцистичні твори, популярні в Речі Посполитій XVI ст., що закликали до збройної боротьби християн проти Османської імперії. Одним із зачинателів жанру *турчиків* у польській літературі називають мислителя-гуманіста Станіслава Оріховського-Роксолана [8, с. 8]. Традиція написання *турчиків* могла певним чином позначитися на формуванні відповідних мотивів в українських творах XVII ст., що створювалися за часів збройного опору турецькій експансії.

Ще однією ознакою тексту-«ekscytarzu», або побудки, виступають «обіцянки нескореної слави чи нагороди в позагробному світі» за те, що рицарі стають на захист своєї віри [25, с. 20]. Такі обітниці знаходимо і в Радивиловського; в його словах апелювання до невмирущої слави, що покрие героїв, які вирушили на бій з ворогом, теж суголосне рицарському етосу, до якого співпричетні й українські козаки. Шимон Старовольський у своїй праці «Prawy guscerz» (1648) підкреслював, що саме завдяки намаганням здобути рицарськими подвигами нескорену славу слов'янські народи отримали собі таку назву [35, с. 10].

Очевидно, саме зі шляхетської культури українська козацька еліта найперше перейняла культ слави, що її здобувають на ратному поприщі рицарі-воїни (він трапляється, поміж іншим, в українських барокових панегіриках, присвячених військовій старшині, наприклад, у поемі «Wogaty wirydarz» Івана Орновського, опублікованій у 1705 р.).

За словами Наталії Старченко, «честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава — лідери серед етичних понять річпосполитського шляхетського соціуму» [17, с. 25]. Однак така «добра слава» ближча до поняття репутації, доброго імені, тобто більше стосується цьогосвітніх справ, а невмируща слава, до якої звертається Радивиловський, — позачасова, вона здобувається завдяки геройським вчинкам, передовсім на полі бою, та вінчає не лише живих, а й мертвих героїв: «А умерти за честь Божую, за церкви святые, за отчизну ест жити так на земли, яко и в небѣ, в нескореной славѣ. Припомнѣте себѣ Александра великаго, Юліуша кесара, Сципіона, Марцелля, Аннибала и інших стародавних Римских гетманов, припомните себѣ стародавних Російских князей, припомните

стародавніх запорозких гетманов и інших молодцов добрых, як себѣ они на несмертелную рицерскую заробляли славу, азали не през погоржене смерти?» (слово 3) [12, с. 1563].

Привертає увагу перелік героїв, на яких закликає рівнятися український проповідник; такі згадки, часом навіть поіменні, взірцевих воїнів, славу яких, мов своєрідну *virtus militaris*, необхідно перейняти і наслідувати, характерні для творчості авторів польських побудок [25, с. 20—21]. Проте український проповідник називає на ім'я лише античних історичних діячів і полководців, натомість тих, кого він вважає славетними попередниками сучасного йому козацького війська, Радивилівський окреслює досить загально, згадуючи князів часів Київської Русі та запорозьких гетьманів. Звернення до пам'яті про стародавніх князів, очевидно, є продовженням історіософських стратегій часів Петра Могили, які полягали у відродженні інтересу до спадщини середньовічної Русі [див. 9, с. 308—310]. Натомість уславлення козацьких старшин дещо резонує з обережною позицією, яку займали київські церковні діячі Могилянського кола щодо діяльності запорожців, адже, наприклад, Афанасій Кальнофойський у передмові до «Тератургімі» (1638), Ігнатій Старушич у казанні на похороні князя Іллі Святополк-Четвертинського (1641) засуджували козаків як бунтівників [див. 2, с. 188; 9, с. 314]. Антикозацькі настрої можна помітити і в пізніших текстах, що з'явилися вже після смерті Могили, наприклад, у виданому на початку 1648 р. панегірику Єремії Вишневецькому «*Maiores Wiszniewiecciorum*», що його, очевидно, підготували професори і спудеї Києво-Могилянського колегіуму [20, с. 315—340]. Далеко не прості стосунки склалися між гетьманом Богданом Хмельницьким і київським митрополитом Сильвестром Косовим [9, с. 314—331]. Утім, проповіді «часу війны» Антонія Радивилівського свідчать, що після підпорядкування лівобережної України та Києва Московській державі ставлення київських церковних діячів до козацького війська зазнало змін, тож для православних інтелектуалів др. пол. XVII ст. козацтво було тією силою, на яку вони покладались у справі захисту християнської віри. Не випадково Радивилівський досить прихильно згадує про колишні ратні подвиги запорожців та закликає українських воїнів орієнтуватися на їхніх славних ватажків та полководців минулого, пригадати «своих стародавніх продков, гетманов, полковников, сотников, асаулов и інших молодцов добрых, запорожцов, яко з тым поганином отважне морем и полем валчили» (слово 1) [12, с. 1537].

Згадуючи про воїнів як людей, готових жертвувати своїм здоров'ям і життям на полі бою, проповідник надзвичайно високо підносить їхній суспільний стан. Прикметно, що Антоній ставить його вище навіть за монашество, до якого сам і належить, хоча, можливо, робить це з огляду на присутніх під час його казання поважних гостей з-поміж козацької верхівки: «Если бовѣм тыи, которыи оставують дом, отца, матер,

жену, чада, сестры, братію для любви Христовой, а жіють в убозствѣ, не выдаючи здравія свого на так видомые розные небезпеченства, сторицею в небѣ пріймуют, що ж розумѣти о себѣ мают тыи, которыи оставуют дом, отца, матер, жены, чада и братію, а для любви и чести Божей, для любви отчизны самых себе видают на розмаитые смерти? Тыи заправды двоякую в небѣ от Христа пріймуют сторицю, єдну рицерскую, а другую мученическую» (слово 1) [12, с. 1539].

Як можна побачити, проповідник не лише вивищує козацький стан порівняно із чернечим, а й навіть пророкує першим подвійну винагороду в потойбічному житті: і як світським героям-рицарям, і як духовним подвижникам — мученикам. Польська дослідниця А. Новак, аналізуючи цей фрагмент із казання Радивиловського, пов'язує таку подвійну винагороду з подвійною славою, на яку сподобляються християнські воїни: «do-czesnej — rycerskiej, "nieśmiertelnej sławy", oraz pośmiertnej — chwały odnoszącej się do życia w zaświatach» [29, с. 83]. Утім, натяк на те, що полегли на полі бою отримують від Бога мученицький вінець, знаходимо і в польських казаннях того часу, наприклад, у проповіді «Do żołnierzów w samej potrzebie» Петра Скарги: «Weźmiem męczeńską koronę, jeśli umrzemy. Bo się o Boga naszego i o cześć Chrystusową zastawuję przeciw nieprzyjacielom jego, którzy go bluźnią» [33, с. 40]. А. Новак звертає увагу на те, що уподібнення загиблих у праведному бою до мучеників за віру трапляється також у проповідницькому спадку Симеона Полоцького [29, с. 83]. Очевидно, порівняння полеглих воїнів із християнськими мучениками було поширеною фігурою у шляхетській культурі того часу.

Відтак не дивно, що, звертаючись до козацького війська, Радивиловський незмінно називає його «християнським» і «православним», підкреслюючи його конфесійну належність [12, с. 1562, 1565, 1568—1569, 1579, 1570, 1582, 1594]. Для нього козацтво — це найперше захисники «честі» Божої, тобто православної віри і церкви. У ширшому контексті — це оборонці християнського світу від загроз, що їх несуть війська іновірців-«магометан».

Ще однією цінністю, що сполучає, у викладі Радивиловського, українське військо з рицарством, є *вольність*. У суспільно-політичному вимірі «вольності» для козацького стану — це ті права і свободи, яких вони домагалися від монархів. Водночас це також визволення від неприятеля, адже його основна діяльність зводиться до того, щоб поневолити, забрати в полон. Метафора золотої вольності поширена як в українській, так і в польській літературі того часу. Серед іншого, її знаходимо і в «побудковому» фрагменті — виступі великого литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича в епічній поемі Вацлава Потоцького «Wojna chocimska» (1670): «Do was obie wyciąga ręce wolność złota, / Niech się sam w swych poganin obierzach umota!» [див. 24, с. 133]. Гетьман закликає воїнів боронити свою золоту вольність від зазіхань ворогів-мусульман. Поняття «wolność» як

16 синонім незалежності, політичної свободи народу використовується у творі «*Robudka, albo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich*» (1618) Шимона Старовольського [34, с. 13, 16].

Утім, В. Співак справедливо вважає, що вольність у проповідях Радивилівського має також духовний вимір [16, с. 141—142, 155]. Дослідник, здається, надає цим духовним вольностям особистісного характеру, коли пов'язує їх зі свободою вибору та актуальним у реформаційній та пост-реформаційній Європі питанням «свобідної волі»: «Антоній Радивилівський тлумачить це поняття у кількох аспектах: як громадянську свободу та права (у дусі суспільно-політичних уявлень Речі Посполитої) і як свободу особисту (можливість вільно робити свій життєвий вибір)» [16, с. 155]. Водночас він трактує її як «цноту», тобто чесноту воїна і християнина, здатність опиратися поневоленню себе земними спокусами [16, с. 141, 155]. Утім, нам видається, що для Антонія, визначного проповідника та церковного діяча, важливою є також суто богословська інтерпретація духовної свободи як звільнення людини з-під влади первородного гріха завдяки спокутній жертві Христа. Якщо Христос як Бог виступав найвищим Володарем і Паном козаків, що мали нести йому рицарське служіння, то вольності, які їм дарує цей небесний Цар, теж мають релігійний характер: «Он за вас на крестѣ умер, он вас кровію своєю пренайдорожшею откупил, он вас всѣми благами опатрил, он вам волность даровал, он вас до царства своего небеснаго призвал» (слово 1) [12, с. 1535]. Тут вольність набуває метафізичного, богословського прочитання як свобода від гріха, визволення з диявольського рабства, і в цьому полягає оригінальність трактування суспільно-політичного поняття золотої вольності українським православним проповідником.

Воєнні казання та побудки могли містити звертання по допомогу та молитви до вишніх сил. «Сюжет "військового заступництва" (самого Господа, Богородиці, Архангела Михаїла, св. Георгія) був доволі популярним у вітчизняній літературі ще з часів Київської Русі», — зазначає В. Співак [16, с. 145]. Траплявся він, очевидно, і у проповідях, ораціях та інших побудкових текстах пізнішого періоду, тематично пов'язаних з війною та військовими баталіями. Наприклад, у віршованому еподі Веспасіяна Коховського «*Taratantara albo robudka do rycerstwa polskiego*» (1674) автор звертається до Діви Марії, величаючи її Королевою Польщі і благаючи про допомогу у війні з турками за Кам'янець-Подільський [23, с. 273—275]. У вже згаданому слові Петра Скарги «*Do żołnierzów w samej potrzebie*» польський казнодія перераховує тих, чиє заступництво, на його думку, має стати у пригоді польському рицарству: святих Войцеха, Станіслава, Флоріана, Вацлава, Яцка та Казимира, святої Ядвиги⁶ [33, с. 40]. Хоча цей текст не означений

⁶ У першому виданні казання «*Do żołnierzów w samej potrzebie*» 1600 р. автор серед

самим автором як *robudka*, на відміну від інших його казань (таких як шість *robudek* «czasu wojny do modlitwy»), однак за змістом, функціональним наповненням він цілком відповідає цьому жанру. Усі згадані Скаргою святі чи їх моці мають безпосередній стосунок до Польщі, перших чотирьох з них у XV ст. було названо головними покровителями королівства Польського [28, с. 98]. Отже, можна вважати, що Скарга закликає воїнів звертатися в молитвах саме до «місцевих» святих заступників.

Подібні заохочення просити в молитвах допомоги небесних патронів знаходимо і в Антонія Радивиловського, а саме у слові третьому «часу війны». Інтерес викликає наведений Антонієм перелік тих святих, чия допомога, на його думку, має забезпечити козакам перемогу на ратному полі. Його згадки про небесних покровителів дають змогу побачити, кого український проповідник др. пол. XVII ст. уважав за помічників під час воєнних лихоліть. Отже, Радивиловський повчає, що Господь «может вас през яких святих, люб през преподобных отцев наших Антонія и Феодосія печерских, люб през святого Николая, люб през великой Росіи чудотворцев, яко то през трех святителей митрополитов Кіевских Петра, Алексія и Іоны, или през преподобнаго отца Сергія Великаго, чудотворца Московскаго; и інших многих святих угодников своих послитковати против того непіятеля» (слово 3) [12, с. 1565—1566].

Прикметно, що в цьому переліку святих заступників Антоній називає тільки двох «місцевих» українських святих — Антонія та Феодосія Печерських, окремо згадує Миколая Мирлікійського як одного з найбільш пошанованих в Україні святих. Натомість інші четверо — це святі, що їх канонізували саме у «Великій Росії», однак проповідь Антонія засвідчує, як православні діячі з київського середовища інкорпорують їх до українського духовного життя.

Про те, що заступництвом святих Антонія та Феодосія, а також усіх спочилих у лаврі святих віряни можуть отримати захист у час небезпеки, зокрема і воєнної, Антоній Радивиловський повідомляє і в іншій своїй проповіді, а саме слові першому на успіння Феодосія Печерського, надрукованій у збірці «Огородок Маріи Богородици» (1676). «А не тылко мы, але каждая обител в нашей россійской земли застаючая, каждая страна, россійская, кождій град нехай ся не обавляет анѣ мечов поганских, анѣ гладу, анѣ повѣтря морового, анѣ огня, анѣ нашествія иноплеменных, если в молитвах своих будет горячо призывати себѣ на помощь Феодосыя святого и инных преподобных отец святой обители Печерской» [13, арк. 75]. Зрозуміло, що Антоній, обіймаючи високу посаду в Києво-Печерському монастирі, прославляє засновників своєї «рідної» обителі та інших святих, які

святих заступників війська згадує на ім'я лише св. Войцеха, тоді як в іншому прижиттєвому виданні 1610 року цей перелік розширюється. Саме на нього ми й покликаємося.

несли там свій послух. Можливо, представляючи їх заступниками в період лихоліть і небезпек, він частково виходить із власного життєвого досвіду, адже сам проповідник, за його словами, знайшов у монастирі прихисток і безпеку: «Если уважаю мешканя моего в обители сей святой Печерской початок, той ни на чем иншом не был заложен, тылко на щегульной по Преплагословенной Дѣвѣ Маріи Богородици, ласцѣ и добродѣйствѣ превелебности твоей; который мене, непотребного раба, в злыи военныи небезпечныи часы... завшесь мнѣ гойныє при любвѣ своей отеческой, высвѣдчати рачил добротности» [13, арк. 7 нунум.].

Іншим святим — небесним покровителем війська під час походу Антоній називає святого Миколая. Припускаємо, що уявлення про Миколая як помічника в битвах є традиційним для української релігійної культури того часу; на це, наприклад, може вказувати польськокомовний вірш Лазаря Барановича, в якому ім'я святителя перекладається, як той, що несе перемогу, бо *ніка* з грецької означає *перемога* [21, с. 206]. Гравюру з Миколаєм, що тримає в руці меч, можна побачити у виданій 1700 р. у Києві службі цьому святителю. Автором гравюри є майстер І. К., який, зокрема, створював гравюри для видання київського «Синопису» 1680 р. [10, с. 19]. Такий грізний вигляд озброєного Миколая цілком відповідає його ролі захисника у брані, що її приписує святому Антоній Радивилівський.

Визнані святыми російською церквою митрополити Київські та всієї Русі Петро (†1326), Олексій (†1378) та Йона (†1461) обіймали кафедру в Москві, адже попередник Петра митрополит Максим (†1305) перемістив митрополічу резиденцію з Києва до Північної Русі. Відтоді й до поділу Київської митрополії у XV ст. на російську (московську) та українсько-білоруську церкви митрополити Київські, хоч і перебували, починаючи від Петра Ратенського, в Москві, однак формально були духовними очільниками православного населення на українських землях. Утім, Антоній Радивилівський наголошує, що вони є чудотворцями саме «великой Росси», а не всієї Русі.

Уродженця волинських земель митрополита Петра було оголошено святим у XIV ст., невдовзі після його смерті [1, с. 67], Олексія — у XV ст.; у тому ж столітті почалося й місцеве вшанування митрополита Йони [1, с. 74, 79]. Спільне свято всіх трьох святителів на 5 (18) жовтня було встановлене в 1596 р. за патріарха Московського Йова [1, с. 69]. Ще один шанований у Московському царстві святий, якого згадує Радивилівський. — Сергій Московський, очевидно — Радонезький; його було канонізовано в XV ст. Ушанування «великоруських» святих у Київській митрополії засвідчено вже в пер. пол. XVII ст., зокрема, згадками про митрополитів Петра та Олексія в Анфологоні (1619), ілюстрованому Місяцеслові (1626—1629), виданому Памвом Бердиндою, «Тератургімі» Афанасія Кальнофойського; ці видання демонструють симпатії частини київського духівництва

московському православ'ю [див. 14, с. 278—279, 287, 290]. Після Хмельниччини, зі зміною політичної кон'юнктури, традиція вшанування російських святих у київських друках знаходить свій подальший розвиток. Зокрема, життя митрополитів Київських Петра, Олексія та Йони, а також Сергія Радонезького знаходимо в Четях-Мінеях Димитрія Туптала. У своєму віршованому збірнику «Żywoty świętych ten Apollo pieje» (1670) Лазар Баранович переповідає агіографічні оповіді про трьох святителів-митрополитів [21, с. 224—128]. Отже, апелювання Антонія Радивилівського до прославлених у Росії святих є продовженням уже наявної на той час в Україні практики.

Можливо, заклики Антонія Радивилівського звертатися в молитвах саме до цих святих «Великої Росії» були пов'язані також з тим, що козацтво виступало в похід проти турків разом з російськими військами, тому проповідник вважав за необхідне просити про допомогу й у тих святих, що особливо вшановувалися в Московському царстві. Цим його перелік небесних заступників відрізняється від того, що його знаходимо у відозві «Do żołnierzów w samej potrzebie» Петра Скарги, який серед небесних патронів вказує лише святих, що вважалися покровителями саме польського королівства.

Про впливи гомілетичної творчості Петра Скарги на староукраїнське проповідництво згадує Ю. Олешко, однак дослідниця обмежує їх передовсім «тріумфальними казаннями» єзуїтського проповідника, що були створені «з приводу воєнних перемог польського війська під командуванням короля Сигізмунда III Вази над мулянами (1600 р.), шведами (1605 р.) і московитами (1611 р.)» [6, с. 106]. Нам видається, що функціонально ці казання Скарги і слова «часу війны» Радивилівського дещо відрізняються, адже в перших автор уже не потребує заохочувати військо до битви, а скоріше вихваляє Бога за надану перемогу над ворогами, тоді як другі покликані надихнути адресатів проповідей до боротьби. Зрештою, і сама дослідниця, визначаючи авторські стратегії, тобто основну мету, яку прагне досягти у своїх казаннях Антоній Радивилівський, домінантною, цілком доречно, називає стратегію спонукання, адже український проповідник прагне насамперед заохотити воїнів до боротьби [30, с. 167]. Таким чином, з перспективи риторичних стратегій, логічніше порівнювати проповіді Радивилівського з відповідними «побудковими» казаннями Скарги; однак і «тріумфальні казання» мають зі «словами» українського проповідника чимало точок дотику, зокрема, схожу образність, що стосується тематики війни.

Утім, Ю. Олешко детальніше не зупиняється на питанні, в чому саме проявляються впливи «тріумфальних казань» Скарги на творчість Радивилівського. І якщо деякі українські проповіді справді були своєрідними переробками — адаптаціями текстів Петра Скарги [7, с. 97—98], то у випадку

зі «словами» Антонія Радивиловського «часу війны» можна говорити радше про використання подібної образності чи однакових топосів-«загальних місць», до яких український казнодія міг вдаватися, взуваючися на спадок свого польського попередника. Приміром, і Скарга, і Радивиловський звертаються до образу «справедливої війни», тобто оборонного збройного протистояння ворогу, який прийшов захопити чужі для нього землі. Якщо Радивиловський зазвичай досить побіжно говорить про те, що така «справедлива війна» є виправданою в Божих очах [12, с. 1537, 1563], то Скарга у «тріумфальній» проповіді «*Pokłon Panu Bogu zastępów za zwycięstwo inflanckie*» (1605), спершу описавши жахіття війни як братовбивчої згуби, далі наголошує, що польські воїни захищали свою батьківщину, а отже, вони не винні у пролитті ворожої крові, але сам Бог покарав неприятелів за їхні злочини супроти Польщі [32, арк. 3 нenum.]. Більш детально про виникнення концепції «справедливої війни» та її розвиток у казаннях Антонія Радивиловського йдеться в дослідженні А. Новак «*Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w*» [29].

Спільним у «тріумфальних казаннях» Скарги та проповідях Радивиловського може бути апелювання до тих самих прикладів зі Старого Завіту, в яких ідеться про звитягу воїнів на полі бою. Наприклад, в обох авторів знаходимо відсилки до історій про Самсона, що побив осячюю щелепою вороже військо, чи Давида, який переміг велетня Голіафа [12, с. 1551, 1555; 32, арк. 4 нenum. зв. — арк. 5 нenum.]. Однак тут навряд чи слід говорити про запозичення, скоріше за все автори просто зверталися до ідентичної образності з того самого першоджерела, тобто текстів Святого Письма, передовсім Старого Завіту. Хоча Антоній Радивиловський і міг бути ознайомленим із проповідницьким доробком Петра Скарги, однак безпосередніх запозичень у його проповідях «часу війны» із Скаржиних «тріумфальних казань», як видається, немає.

Наукова новизна. Отже, як продемонстровано в цій студії, п'ять казань Антонія Радивиловського «часу війны» з рукописного «Вѣнца Христового» змістовно і структурно подібні до текстів жанру воєнної побудки, поширеного в літературі з теренів ранньомодерної Речі Посполитої. Це дає змогу проаналізувати згадані проповіді Радивиловського, адресовані українському козацькому війську, в контексті функціонування жанру побудок.

Висновки. Дослідження показало, що і казання Радивиловського, і воєнні побудки покликані реалізувати ту саму мету — заохочувати військо до бою з ворогом віри та вітчизни. Український казнодія, щоби підбадьорити вояків і підняти їх на захист від неприятеля, використовує аргументацію, дуже подібну до того сталого переліку доказів та спонук, що трапляється в текстах воєнних побудок. Зокрема, до таких *loci communes*, або «загальних місць», належить використання «рицарського етосу», тобто позиціону-

вання воїнів як представників рицарського стану, заклик захищати честь Бога, віру, вольності, а також своїх слабших співвітчизників — жінок та дітей, апелювання до звитязних предків, з яких слід брати приклад, обіцянка невмирущої слави. Своєрідне «знецінення» ворога також пов'язує казання Радивиловського з традицією побудок, однак антимусульманські випадки українського проповідника можна також розглядати в порівнянні з українською полемічною літературою того часу. Крім того, деякі риси споріднюють слова «часу війны» Антонія Радивиловського з «тріумфальними казаннями» Петра Скарги, однак мова йде про типологічну схожість і генетичний зв'язок (наприклад, звертання до спільного джерела біблійної образності, апеляція до концепту «справедливої війни»), а не прями за-позичення українського автора. Отже, можна стверджувати, що Антоній Радивиловський частково орієнтувався в казаннях «часу війны» на вже усталену жанрову традицію воєнних побудок, використовуючи узвичаєні в текстах побудок прийоми і топіку, однак, разом з тим, адаптує свої проповіді до нових викликів і потреб часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубинский Е.Е. История канонизации святых в Русской Церкви. Москва : Универ. тип., 1903. 594 с.
2. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.
3. Ісіченко Ігор. Історія Української літератури: епоха бароко XVII—XVIII ст. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. Львів ; Київ ; Харків : Святогорець, 2011. 568 с.
4. Каган М.Д. «Вирши об обороне Чигирина от турок». Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский Дом) ; отв. ред. Н.А. Казакова. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 17. С. 435—444.
5. Марковський М. Антоній Радивиловський, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивиловского. Киев : Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1894. 187, 86 с.
6. Олешко Ю.Л. Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі : дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2016. 211 с.
7. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Универ. тип., 1896. Вып. II. 290 с.
8. Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI — середини XVII ст. Київ : І-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. 232 с.
9. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Вид. 2-е, випр. Київ : Критика, 2006. 495 с.
10. Попов Павло. Матеріали до словника українських граверів : дод. 1 / Укр. наук. ін-т книгозн. Київ : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1927. 34 с.
11. Радивиловський Антоній. Барокові проповіді XVII століття / упоряд. О. Ніка, Ю. Олешко. Київ : Освіта України, 2019. 381 с.

12. Радивилівський Антоній. В'єнец Христов: рукопис. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 308 (Пустинно-Микільського монастиря). Од. зб. П 560, 2. 1615 с.
13. Радивилівський Антоній. Огородок Марії Богородиці / Антоній Радивилівський. Київ: Друк. Києво-Печерської лаври, 1676. [28], 1128, [3] арк.
14. Синкевич Н.А. Два вектора православної ідентичності в Україні XVII в.? Москва і москвиты в двух произведениях Могилянского времени. Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства. Москва : Полит. энцикл., 2017. С. 272—290.
15. Співак В. Морально-філософський аспект образу воїна в українській філософській думці епохи Бароко // Мультиверсум. Філософський альманах. 2016. Випуск 3—4 (151—152). С. 129—136. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.3-4.13>
16. Співак В. Філософські погляди Антонія Радивилівського в контексті української духовної культури XVII ст. : моногр. Чернівці : Scriptorium, 2018. 326 с.
17. Старченко Н. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI — початку XVII ст.) // Український історичний журнал. 2012. № 6. С. 25—39.
18. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., прим. В.І. Кречотня. Київ : Наук. думка, 1987. 608 с.
19. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В.І. Кречотень, М.М. Сулима ; АН України. Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 1992. 679, [2] с.
20. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. Київ : Laurus, 2012. 470, [1] с. : іл. (Золоті ворота ; вип. 2).
21. Baranowicz Łazarz. Żywoty świętych ten Apollo pieje jak ci działali niech tak każdy dzieje. [Kijów]: Z Typographiemy Kijowo-Pieczarskiej, 1670. [6], 404, [14] s.
22. Galatowski Joannicyusz Łabędź z piórami swemi. Nowogródek Siewerski : Typographia Archiepiskopska, 1679. [8], 66 s.
23. Kochowski W. Pisma wierszem i prozą. Kraków : nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1859. 328 s.
24. Krzywy R. «Sposób zawołanych hetmanów...» Mowa Chodkiewicza z IV księgi wojny Chocimskiej Wacława Potockiego — konstrukcja, zaplecze inwencyjne, wymowa ideowa. Roczniki Humanistyczne. Tom 49, Numer 1 (2001). S. 127—146.
25. [Krzywy R.]. Wstęp. // Utwory okolicznościowe / Abraham Roźniatowski ; opracował R. Krzywy. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2012. S. 5—30.
26. Kuran M. Old Polish Exhortations (Exciters) — Genesis, Characteristics and Varieties (Announcement of a Monograph). Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae. Vol. 38, No.1 (2020). P. 15—33. <https://doi.org/10.17951/ff.2020.38.1.15-33>
27. Malinska A.O religijnym piśmiennictwie "zegarowym" w polskich drukach z XVII i XVIII wieku. Tematy i Konteksty. 2014. № 4(9). S. 13—153.
28. Nocoń A. Dzieje ustanowienia św. Jacka głównym patronem Polski. Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne. 2007. T. 40, z. 1. S. 97—11.
29. Nowak A. Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w. Słowiańszczyzna wielowyznaniowa w dawnych wiekach / red. naukowa J. Stradomski, M. Kuczyńska. Kraków : Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 2019. S. 73—88. <https://doi.org/10.12797/9788381381635.05>
30. Oleško J. Old Ukrainian war sermon of the second half of the 17th century: a discursive dimension. Ukraine und ukrainische Identität in Europa. Beiträge zur Standortbestim-

- mung aus/durch Sprache, Literatur, Kultur / herausgegeben von O. Novikova, O. Pronkevych, L. Rudnyč'kyj, U. Schweier. München : Open publishing LMU, 2017. P. 163—170.
31. Roźniatowski A. Utwory okolicznościowe / opracował Roman Krzywy. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2012. 145 s.
 32. Skarga P. Poklon Panu Bogu zastępów za zwycięstwo o Inlandskie nad Carolusem xiążęciem Sudermańskim. W Krakowie : w drukarni Andrzejia Piotrkowczyka, 1605. [15] k.
 33. Skarga P. Kazania Przygodne z inemi drobnieyszemi pracami, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących. W Krakowie : w drukarni Andrzejia Piotrkowczyka, 1610. [8], 779, 176 s.
 34. Starowolski Sz. Pobudka, albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich, wyd. K.J. Turowskiego. Kraków : nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 18 s.
 35. Starowolski Sz. Prawy rycerz. Kraków : nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 42 s.

Отримано 12 січня 2023 р.

REFERENCES

1. Golubinskii E.E. Istoriiia kanonizatsii sviatykh v Russkoi Tserkvi [The history of the canonization of saints in the Russian Church]. Moscow, 1903. 594 p. [In Russian].
2. Isaievych Ya. Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv, 2002. 520 p. [In Ukrainian].
3. Isichenko Ihor. Istoriiia Ukrainskoi literatury: epokha baroko XVII—XVIII st. [The history of the Ukrainian literature: Baroque period. 17th—18th centuries]. Lviv ; Kyiv ; Kharkiv, 2011. 568 p. [In Ukrainian].
4. Kagan M.D. "Virshi ob oborone Chigirina ot turok" [A poem about the defense of Chyhyryn from the Turks]. Trudy Otdela drevnerusskoj literatury [Proceedings of the Department of Old Russian Literature] / N.A. Kazakova (Ed.). Moscow ; Leningrad, 1961. Vol. 17, pp. 435—444. [In Russian].
5. Markovskii M. Antonii Radivilovskii, yuzhno-russkii propovednik XVII v. Neizdannye propovedi Antoniiia Radivilovskogo [Antonii Radivilovskyi, a South-Russian preacher of the 17th century. Unpublished works of Antonii Radivilovskyi]. Kyiv, 1894. 187, 86 p. [In Russian].
6. Oleshko Yu. Staroukrainska propovid XVII st. u komunikatyvno-kohnityvnomu vymiri [Old Ukrainian sermon of the 17th century in communicative and cognitive dimension] (Candidate's thesis). Kyiv, 2016. 211 p. [In Ukrainian].
7. Petrov N.I. Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve [Description of the manuscript collections kept in the city of Kyiv]. Moscow, 1896. Iss. II, 290 p. [In Russian].
8. Pylypenko V. Pered lytsem voroha. Polska antyturetska literatura seredyiny XVI — seredyiny XVII st. [In the face of the enemy. Polish anti-Turkish literature of the middle of the 17th — the middle of the 18th centuries]. Kyiv, 2014. 232 p. [In Ukrainian].
9. Plokhii S. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v ranniomodernii Ukraini [Nalyvaiko's faith: Cossacks and religion in the early modern Ukraine]. 2nd ed. Kyiv, 2006. 495 p. [In Ukrainian].
10. Popov P. Materialy do slovnyka ukrainskykh hraveriv: dod. 1 [Materials to the dictionary of Ukrainian engravers]. Kyiv, 1927, 34 p. [In Ukrainian].
11. Radyvylovskiyi Antonii. Barokovi propovidi XVII stolittia [Baroque sermons of the 17th century] / O. Nika, Yu. Oleshko (Comps.). Kyiv, 2019. 381 p. [In Ukrainian].

12. Radyvylovskiy Antonii. Vinets Khrystov: rukopys. Fond 308. Unit P 560/2. 1615 p. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskiy National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
13. Radyvylovskiy Antonii. Ohorodok Maryi Bohorodytsy [The garden of Mary the Mother of God]. Kyiv, 1676. [28], 1128, [3] fols. [In Ukrainian].
14. Sinkevich N.A. Dva vektora pravoslavnoi identichnosti v Ukrainie XVII v.? Moskva i moskovity v dvulh proizvedeniiah Mogilianskogo vremeni [Two vectors of the Orthodox identity in Ukraine in the 17th century? Moscow and Moskovites in two works of the Mohylianskyi period]. Drevniaia Rus posle Drevnei Rusi: diskurs vostochnoslavianskogo (ne)edinstva [Ancient Rus after Ancient Rus. Discourse of East Slavic (not)unity]. Moscow, 2017. Pp. 272—290. [In Russian].
15. Spivak V. Moralno-filosofskiy aspekt obrazu voina v ukrainskii filosofskii dumtsi epokhy Baroko [Moral and philosophical aspects of the image of a warrior in the Ukrainian philosophical thought of the Baroque period]. Multyversum. Filosofskiy almanakh [Multi-versum. Philosophical almanac]. 2016. Iss. 3—4 (151—152), pp. 129—136. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.3-4.13>
16. Spivak V. Filosofski pohliady Antoniiia Radyvylovskoho v konteksti ukrainskoi dukhovnoi kultury XVII st. [Philosophical views by Antonii Radyvylovskiy in the context of the Ukrainian spiritual culture of the 17th century]. Chernihiv, 2018. 326 p. [In Ukrainian].
17. Starchenko N. Chest yak regulator shliakhetskoho povsiakdennia (Volyn ostannoi tretyny XVI — pochatku XVII st.) [Honour as the regulator of the gentry's everyday life (Volyn in the last third of the 16th — early 17th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal]. 2012. No. 6, pp. 25—39. [In Ukrainian].
18. Ukrainska literatura XVII st. Synkretychna pysemnist. Poeziia. Dramaturhiia. Beletrystyka [Ukrainian literature of the 17th century. Syncretic writings. Poetry. Drama. Fiction] / V.I. Krekoten (Comp.). Kyiv, 1987. 608 p. [In Ukrainian].
19. Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st. [Ukrainian poetry. The middle of the 17th century] / V.I. Krekoten, M.M. Sulyma (Comps.). Kyiv, 1992. 679, [2] p. [In Ukrainian].
20. Yakovenko N. Dzerkala identychnosti: doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st. [Mirrors of Identity. Studies on the history of concept and ideas in Ukraine (16th through the early 18th centuries)]. Kyiv, 2012. 470, [1] p. [In Ukrainian].
21. Baranowicz Łazarz. Żywoty świętych ten Apollo pieje jak ci działali niech tak każdy dzieje. [Kyiv]: Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiey, 1670. [6], 404, [14] p.
22. Galatowski Joannicyusz Łabędź z piórami swemi. Novhorod-Siverskyi: Typographia Archiepiskopska, 1679. [8], 66 p.
23. Kochowski W. Pisma wierszem i prozą. Kraków: nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1859. 328 p.
24. Krzywy R. «Sposób zawołanych hetmanów...» Mowa Chodkiewicza z IV księgi wojny Chocimskiej Wacława Potockiego — konstrukcja, zaplecze inwencyjne, wymowa ideowa. *Roczniki Humanistyczne*. 2001. Tom 49, No. 1, pp. 127—146.
25. [Krzywy R.]. Wstęp. *Utwory okolicznościowe / Abraham Roźniatowski; Krzywy R. (Ed.)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2012. Pp. 5—30.
26. Kuran M. Old Polish Exhortations (Excitors) — **Genesis, Characteristics and Varieties (Announcement of a Monograph)**. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae*. 2020. Vol. 38, No. 1, pp. 15—33. <https://doi.org/10.17951/ff.2020.38.1.15-33>
27. Malinska A. O religijnym piśmiennictwie "zegarowym" w polskich drukach z XVII i XVIII wieku. *Tematy i Konteksty*. 2014. No. 4(9), pp. 13—153.

28. Nocoń A. Dzieje ustanowienia św. Jacka głównym patronem Polski. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*. 2007. T. 40, iss. 1, pp. 97—11.
29. Nowak A. Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w. *Słowiańszczyzna wielowyznaniowa w dawnych wiekach / Stradomski J., Kuczyńska M. (Eds.)*. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 2019. Pp. 73—88. <https://doi.org/10.12797/9788381381635.05>
30. Oleško J. Old Ukrainian war sermon of the second half of the 17th century: a discursive dimension. *Ukraine und ukrainische Identität in Europa. Beiträge zur Standortbestimmung aus/durch Sprache, Literatur, Kultur / Novikova O., Pronkevych O., Rudnyc'kyj L., Schweier U. (Eds.)*. München: Open publishing LMU, 2017. Pp. 163—170.
31. Roźniatowski A. *Utwory okolicznościowe / Krzywy R. (Ed.)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2012. 145 p.
32. Skarga P. Pokłon Panu Bogu zastępów za zwycięstwo o Inflandskie nad Carolusem xiążęciem Sudermańskim. Kraków: W drukarni Andrzej Piotrkowczyka, 1605. [15] fols.
33. Skarga P. Kazania Przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących. Kraków: W drukarni Andrzej Piotrkowczyka, 1610. [8], 779, 176 p.
34. Starowolski Sz. *Pobudka, albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*, wyd. K.J. Turrowskiego. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 18 p.
35. Starowolski Sz. *Prawy rycerz*. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 42 p.

Received on January 12, 2023

Olha Maksymchuk

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6932-6434

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

ON THE MARS FIELD:

ANTONII RADYVYLOVSKYI'S WARTIME SERMONS
AND GENRE TRADITION OF BATTLE EXHORTATION

The purpose of the article is to compare the thematic content of five *wartime sermons* by the prominent Ukrainian Baroque author Antonii Radyvylovskiyi with the distinctive features of the battle exhortation, which is a common genre in the early Modern Polish literature. The study required the use of textual and comparative analysis, elements of biographical and comparative-historical **methods**. **Scientific novelty**. The study demonstrates the reading of the Ukrainian homiletic heritage of the 17th century in a cross-cultural and cross-disciplinary perspective. **Conclusions**. The comparative analysis displayed that the Ukrainian preacher constructs his sermons using the same rhetorical arguments as the authors of the Polish exhortations. Apparently acquainted with some literary works on war, including battle exhortations, Radyvylovskiyi exploits main principles of their composing set out below. For example, in his military preaching, Radyvylovskiyi extensively uses *chivalric ethos* with intention to represent the Ukrainian Cossack army as a knightly class, whose main aim is to serve to their lord and patria as warriors. The *wartime sermons* were written in the late 1670s, in the course of the confrontation between Cossacks and Moscow, on the one hand, and the

Muslim empire of the Ottomans, on the other hand, so the preacher speaks about the necessity for a Christian soldiers to defend the honor of their God and Church as well as their own. The protection of women, children, and non-military friends is obligatory for the Christian army either. Among the chivalric values needed to be defended Radyvylovskiy also mentions liberties (apparently, political and "spiritual" ones). The reward for the heroic struggles of faithful soldiers with God's foes will be getting the everlasting glory and even the martyr's crown in heavens. By criticizing and mocking the enemy, Radyvylovskiy demonstrates the superiority of the Christian army over the Ottoman intruders. All these and some other rhetorical commonplaces used by Antonii Radyvylovskiy make his war sermons similar to the genre of battle exhortation, although the preacher accommodates them to the Ukrainian literary process and the historical reality in the then Cossack Hetmanate.

Key words: sermon, 17th-century Ukrainian literature, manuscript, Antonii Radyvylovskiy, Cossacks, battle exhortation.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.027>

УДК 070.18(477)«198/199»:027.021(477.83-25)

Юрій Романишин, кандидат історичних наук, доцент,
завідувач Відділу періодичних видань імені Мар'яна та Іванни Коців
Львівська національна наукова
бібліотека України ім. В. Стефаника (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-6310-1568
E-mail: jurar7@ukr.net

Надія Попадюк, кандидат філософських наук, доцент,
науковий працівник Відділу періодичних видань
імені Мар'яна та Іванни Коців, Львівська національна наукова
бібліотека України ім. В. Стефаника (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0001-8913-1071
E-mail: grinnad13@gmail.com

НЕФОРМАЛЬНІ ГАЗЕТИ УКРАЇНИ КІНЦЯ 80-х — ПОЧАТКУ 90-х років ХХ століття У ФОНДАХ НАУКОВИХ БІБЛІОТЕК МІСТА ЛЬВОВА

Мета роботи — здійснити комплексний аналіз фондів наукових бібліотек м. Львова (Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Львівська державна обласна універсальна наукова бібліотека, Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка) щодо наявності в них неформальних газет України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових принципів об'єктивності, системності, причинності та історизму. З-поміж конкретно-наукових методів застосовані історико-описовий, аналітичний, проблемно-тематичний та структурно-типологічний. Використано також кількісний та якісний аналіз при обробці отриманих результатів дослідження. **Наукова новизна** результатів дослідження полягає в тому, що вперше в історії українського пресознавства проаналізовано

Цитування: Романишин Ю., Попадюк Н. Неформальні газети України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ століття у фондах наукових бібліотек міста Львова. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1. С. 27—37. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.027>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

газетний масив неформальних видань України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст., які сьогодні зберігаються у провідних наукових бібліотечних установах м. Львова. Здійснено систематизацію неформальних видань за тематичним принципом. Виокремлено такі групи газет: 1) політичні; 2) культурно-просвітницькі, літературно-мистецькі; 3) загальні; 4) фахові; 5) спеціалізовані (монотематичні). Визначені групи здебільшого поділяються на підгрупи. З'ясовано, що переважають пресодруки політичного характеру. **Висновки.** Наукове розкриття та опрацювання фондів наукових бібліотек надасть можливість дослідникам скласти об'єктивну та достовірну картину минулого, поглибити наукове вивчення проблем національної історичної спадщини, репертуару вітчизняної періодики. У перспективі планується розширити межі дослідження даної проблематики, оскільки неформальна преса зберігається не тільки у фондах наукових бібліотек, але й в архівах, музеях та інших установах м. Львова. Важливим також є оприлюднення та дослідження матеріалів із приватних колекцій.

Ключові слова: неформальні газети України, наукові бібліотеки міста Львова, колекція неформальних газетних видань, інформаційно-видавнича діяльність, позацензурна преса.

Актуальність теми дослідження. Рукописні та машинописні періодичні видання 80—90-х років ХХ ст., які суперечили офіційній думці та були в опозиції до чинної влади, користувалися попитом серед населення СРСР, адже на їхніх сторінках обговорювалися найактуальніші проблеми суспільного, літературного, національного, політичного та культурного життя в Україні. Зважаючи на те, що зазначені пресодруки були позацензурними та забороненими, а за видання, зберігання та розповсюдження людина могла отримати великий термін ув'язнення, значна їхня кількість сьогодні є втраченою назавжди. Однак багато неформальних українських видань усе ж таки були збережені завдяки зусиллям окремих осіб та організацій.

Інформація з таких пресодруків сьогодні є цінним матеріалом щодо дослідження історичних подій минулого. Тому їхні зберігання й вивчення є особливо важливими і актуальними. Після проголошення незалежності України окремі приватні колекції самвидавців та неформальної преси були передані до наукових бібліотек м. Львова. Сьогодні у трьох найбільших провідних установах — Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника (далі — ЛННБ України ім. В. Стефаника), Львівській державній обласній універсальній науковій бібліотеці (далі — ЛДО УНБ) та Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка (далі — НБ ЛНУ ім. І. Франка) зберігаються понад 130 неформальних газетних видань кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Робота щодо дослідження неформальних газетних видань України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. у фондах наукових бібліотек м. Львова здійснюється науковими працівниками Відділу періодичних видань імені Мар'яна та Іванни Коців у межах наукової тематики підрозділу. Цього року заплановано видати бібліографічний покажчик, що не тільки охоплюватиме опис неформальних газетних

видань, але й міститиме інформацію стосовно розміщення матеріалів у тій чи іншій бібліотечній установі із зазначенням топографічних шифрів, які нададуть можливість провідним фахівцям здійснити замовлення.

Серед фундаментальних праць, в яких подано інформацію щодо неформальних газетних видань України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст., варто назвати каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського «Неформальна преса в Україні» (Київ, 2001) [4] та енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960—1990» (Київ, 2010) [6], виданий на основі дослідження архівних матеріалів, які зберігаються в Музеї-архіві та документаційному центрі українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» у Києві.

Мета статті — здійснити комплексний аналіз фондів наукових бібліотек м. Львова (ЛННБ України ім. В. Стефаника, ЛДО УНБ, НБ ЛНУ ім. І. Франка) щодо наявності в них неформальних газетних видань України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У фондах наукових бібліотек м. Львова зберігаються понад 130 назв неформальних газетних видань України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. Серед них, зокрема: пресодруки загального характеру, різних політичних партій і товариств, літературно-мистецьких об'єднань, релігійних конфесій, молодіжні та сатиричні видання, одноразові випуски, а також газети, які видавали єврейська і російська меншини в Україні.

Найбільша кількість газет (52 назви) мають виражений політичний характер. Це насамперед видання Народного Руху України (26 назв), Української Гельсінської спілки (8 назв), Української Республіканської партії (5 назв), інших політичних партій та груп (13 назв).

Видання політичної неформальної преси періоду перебудови СРСР (1987—1989 рр.) пов'язане переважно зі звільненням національних та політичних еліт, прогресивних громадських діячів, а також утворенням на теренах України нових політичних партій, товариств, об'єднань, організацій. Саме завдяки їм на сторінках газет знову починають порушуватися питання незалежності України, з'являються статті з гострою критикою радянського суспільного й політичного ладу.

Найпотужнішою опозиційною силою в масштабах України, звичайно ж, був Народний Рух України (далі — НРУ), який серед інших політичних сил мав найбільшу кількість незалежних видань. Варто відзначити, що більшість їх почала виходити після Установчого з'їзду Руху 8—10 вересня 1989 р. Загалом у наукових бібліотеках м. Львова зберігаються 26 назв неформальних газетних видань НРУ. Серед них: «Вибір» (Київ, 1989), «Вільне Слово» (Київ, 1989—1990), «Вісник Руху» (Київ, 1989), «Вісник Руху: часопис Секретаріату» (Київ, 1990), «Вісті» (Харків, 1989), «Віче» (Львів, 1989), «Воля» (Теребовля, 1990), «Голос Карпат» (Борислав, 1989), «Гомін» (Збараж,

1990—1991), «Досвітні вогні» (Київ, 1990), «Думка» (Кіровоград, 1989), «Експрес-новини» (Київ, 1990), «Єдність» (Орджонікідзе—Нікополь—Марганець, 1990), «За народний парламент» (Київ, 1990), «Заспів» (Львів, 1990), «Львівське віче» (Львів, 1993), «На сполох!» (Харків, 1989), «Народна газета» (Київ, 1990), «Народна справа» (Луцьк, 1989—1990), «Огляд подій» (Київ, 1989—1990), «Поклик» (Івано-Франківськ, 1990, 1992), «Рада» (Рівне, 1989), «Світ» (Київ, 1990), «Сіяч» (Ланівці, 1990—1991), «Слобідська Україна» (Харків, 1989—1990), «Тернове поле» (Тернопіль, 1989—1990).

Другою за чисельністю видань була громадсько-політична і правозахисна організація Українська Гельсінська спілка (далі — УГС), заснована 7 липня 1988 р. на базі Української Гельсінської Групи, яка існувала від 1976 р. і була знищена внаслідок репресій. Основним напрямом діяльності організації було визначено захист національних прав. Насамперед мова йшла про право нації на самовизначення, що передбачає вільне встановлення політичного статусу, а також вільне забезпечення власного економічного, соціального та культурного розвитку [4, с. 9].

Однією з найважливіших ділянок роботи УГС була її інформаційно-видавнича діяльність, яку виконувала пресова служба УГС і деякі обласні філії. Головним друкованим органом був позацензурний суспільно-політичний журнал «Український вісник» (Київ—Львів, 1987—1989), а також тематичні «Експрес-випуски» (Київ—Львів, 1987—1989) цього журналу. Важливу роль у розголосі боротьби УГС як в Україні, так і за кордоном відігравали листки її прес-служби, що виходили більш-менш регулярно від липня 1988 р. (по 2—3 листки на тиждень). У березні 1989 р. Всеукраїнська Координаційна рада ухвалила заснувати газету «Голос Відродження» (Київ, 1989), доручивши її випуск Сергію Набоці [2, с. 282].

Обласні філії УГС мали також власні газетні видання. Зокрема, в наукових бібліотеках м. Львова зберігаються 7 таких пресодруків: «Вільна думка» (Луцьк, 1989), «Інформатор» (Львів, 1988—1989), «Львівські новини» (Львів, 1989—1990), «На руїні» (Київ, 1990), «Самостійна Україна» (Кам'янець-Подільський, 1990), «Тернистий шлях» (Великі Бірки, 1990), «Шлях до волі» (Рівне, 1989—1990). Видання власних газет забезпечувало можливість інформування населення про становище в Україні, а також про діяльність УГС.

29—30 квітня 1990 р. в Києві в Будинку кіно відбувся з'їзд УГС. На ньому ухвалили рішення про розпуск спілки й утворення Української Республіканської партії (далі — УРП). Її головою став дисидент, громадський та державний діяч Левко Лук'яненко. УРП обстоювала ідею побудови соборної самостійної демократичної Української держави і громадянського суспільства на засадах Загальної декларації ООН [6, с. 116—117].

Утворена партія продовжила видавати пресодруки, започатковані УГС. Серед них: «Львівські новини» (Львів, 1991) та «Тернистий шлях» (Терно-

піль, 1990). Львівський тижневик «Інформатор», який УГС видавала протягом 1988—1989 рр., двічі був перейменований протягом 1990 р. Спершу він отримав назву «Наша мета», а в подальшому — «Республіканець». Від 1991 р. інформаційно-публіцистичне видання Львівської обласної ради УРП «Республіканець» продовжує виходити друком як теоретичний журнал. У фонді ЛННБ України ім. В. Стефаника наявні примірники вказаного видання за 1991—1995 рр.

У 1991 р. в Києві УРП започаткувала видання газети республіканського рівня — «Самостійна Україна». Окрім того, вказана політична сила видавала також такі газети, як «Соборність» (Борислав, 1990) та «Центральна рада» (Київ, 1990). Отож у фондах наукових бібліотек м. Львова зберігаються сьогодні 5 назв газетних видань УРП.

Варто відзначити, що загалом у 1989—1991 рр. низка інших політичних партій, організацій та груп видавала власні неформальні газетні видання. Серед них: «Виборче право» (Клуб виборців [Львів, 1990]), «Голос» (Група київських депутатів (укр. мовою [Київ, 1989—1990], рос. мовою [Київ, 1989]), «Земля і воля» (Українська селянська демократична партія [Львів, 1991]), «Ліберал» (Газета лібералів України [Київ, 1991]), «Набат» (Конфедерація анархо-синдикалістів [Харків, 1989]), «Незалежність» (Українська Народно-Демократична Ліга [Київ, 1989—1990]), «Новий час» (Демократичний блок [Кам'янка-Бузька, 1990]), «Чорноморський вісник» (Українська Націоналістична Спілка і Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна Самостійність України» [Одеса, 1990]), «Шляхи блюзреалізму» (Клуб прихильників блюзреалізму на Україні (К.П.Б.У.) [Харків, 1990]). Соціал-демократичний рух представлений такими пресодруками, як «Альтернатива» (Львів, 1990), «Дайджест: социал-демократии» (рос. мовою [Львів, 1990]), «Київський соціал-демократ» (Київ, 1991). На сторінках цих видань містилися аналітичні матеріали стосовно діяльності різних національно-демократичних сил, публікувалася актуальна суспільно-політична інформація України та регіонів, передруки з інших вітчизняних та закордонних незалежних видань.

Окрему групу становлять видання націоналістичного характеру, які підкреслювали власну незалежність від будь-яких громадсько-політичних структур (4 назви). Вони проголошували насамперед становлення моральних, національних, духовних цінностей українського народу і побудову на їхній основі незалежної країни. Серед них: «До нації» (Львів, 1990), «Згода» (Київ, 1992), «Свята Україна» (Київ, 1992), «Українець» (Б. м., 1992).

Широко розповсюдженими стали молодіжні газети (18 назв). Серед них теж можна виокремити кілька груп: Спілка Незалежної Української молоді — 4, Товариство Лева — 2, інші молодіжні організації та товариства — 6, студентські видання — 6.

Найбільшою молодіжною організацією УРСР була Спілка Незалежної Української молоді (далі — СНУМ), утворена 19 серпня 1989 р. біля підніжжя

гори Маківка Сколівського району Львівської області. Її програма і статут були розроблені на основі декларативних документів Української Гельсінської спілки та програми Спілки Української молоді. Головною метою діяльності СНУМ проголошувалося згуртування молоді в боротьбі за визволення українського народу від комуністичного режиму та утворення самостійної демократичної української держави. Практично відразу молодіжна організація виходить за межі Львівщини, і в різних регіонах з'являються її осередки. Сьогодні в наукових бібліотеках м. Львова зберігаються такі неформальні видання СНУМ: «За волю» (Полтава, 1990), «Замкова гора» (Київ, 1990), «Молода Україна» (Львів, 1989—1990), «Сурма» (Стрий, 1990).

16 жовтня 1987 р. у м. Львові була заснована молодіжна організація під назвою Товариство Лева. Від квітня 1989 р. воно видавало газету «Поступ» (1989—1991), яка містила також доброчинний додаток «Скарбниця» (1989). Варто відзначити, що Товариство Лева спричинило формування інших громадсько-політичних, історико-культурних та мистецьких товариств у західних областях України, які також започаткували видання власних газет. Серед них: культурно-просвітницьке товариство «Вертеп» (Тернопіль), яке видавало газету «Посвіт» (1989—1990), Молодіжне історико-просвітянське товариство «Спадщина» (Львів) — газету «Спадщина» (1989—1990), товариство «Паростки» (Стрий) — газету «Українське юнацтво» (1989—1990).

Упродовж 1989—1992 рр. існувала низка інших молодіжних товариств та організацій, які мали власні пресодруки. Зокрема, літературно-художня громадська організація «Січ» (Чернівці) видавала газету «Грім» (1990), Українська скаутська організація «Пласт» (Стрий) — газету «Орлині крила» (1992), «Українська націоналістична спілка» (Львів) — газету «Шкільний вісник» (1990).

Помітну роль у молодіжному русі відіграло студентство. У грудні 1989 р. на установчому з'їзді в Києві започаткувала своє існування нова студентська організація — Українська студентська спілка (далі — УСС). У програмі декларації Спілки відзначалося, що метою УСС є боротьба за права студентів, забезпечення їх усіх стипендією, надання бажаним місця в гуртожитках, прийняття демократичних статутів вишів, можливість для студентів брати участь у вирішенні всіх важливих питань навчального процесу. Крім того, вони виступили проти насадження марксистсько-ленінської ідеології в навчальному процесі, а також за забезпечення прав українців та надання можливості представникам національних меншин отримувати освіту рідною мовою [3]. У наукових бібліотеках м. Львова зберігаються 2 неформальні газетні видання УСС: «Свобода» (Київ, 1990) та «Українське студентство» (Київ, 1990).

Значного розвитку набув рух студентів і в західних областях України. Першим його проявом було створення у травні 1989 р. з ініціативи студентів Львівського університету «Студентського братства», яке видавало газету

«Братство» (Львів, 1989—1990). Згодом осередки студентського братства почали діяти і в інших вищих навчальних закладах. Зокрема, в наукових бібліотеках м. Львова збережено такі неформальні видання студентів, як: «Будитель» (Земляцтво закарпатських студентів [Львів], 1990), «Вільна Україна» (група студентів Дрогобицького педінституту та Львівського університету імені Франка [Дрогобич], 1989), «Грюндік» (студентське братство ЛПП [Львів], 1990).

Власне студентська молодь засвідчила наявність неабиякого політичного потенціалу на шляху розбудови незалежної української державності. Саме вони вперше провели політичну акцію протесту проти чинної комуністичної влади в УРСР 2—17 жовтня 1990 р., під час якого розпочалося голодування в Києві на площі Жовтневої революції (сьогодні — Майдан Незалежності). Дана акція отримала назву Революції на граніті. Координаторами заходу стали Олесь Доній (голова УСС Києва), Маркіян Іващишин (голова Студентського братства Львова), Олег Барков (голова УСС Дніпро-Дзержинська) [1].

Важливе місце в національному відродженні українського народу та розбудові української державності відігравали такі організації, як Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Товариство української мови ім. Т. Шевченка та товариство «Меморіал», які мали свої видання в різних областях України.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка відновлює власну діяльність 21 жовтня 1989 р. у Львові, а в 1991 р. започатковує видання газети «Вісник НТШ» (1991—2022), яка сьогодні зберігається в багатьох бібліотечних установах м. Львова.

Товариство української мови ім. Т. Шевченка — всеукраїнська суспільно-громадська організація, утворена 11—12 лютого 1989 р. у Києві. Її головною метою було відродження та утвердження української мови в Україні й серед українців зарубіжжя. Варто відзначити, що ця організація була досить потужною, аби впливати на події у країні та на ухвалення відповідних державних рішень. У наукових бібліотеках м. Львова збережено газети обласних відділень Товариства української мови ім. Т. Шевченка: «Просвіта» (Рівне, 1989), «Просвіта» (Львів, 1989—1991), «Світоч» (Нікополь, 1990), «Слово» (Київ, 1989—1991).

«Меморіал» — всеукраїнське історико-просвітницьке, правозахисне та благодійне товариство — засноване в Києві 4 березня 1989 р. Серед першочергових завдань, визначених його статутом, — відновлення історичної правди та збереження пам'яті про політичні репресії в УРСР у XX ст., подолання тоталітарних стереотипів та утвердження прав особистості в політичній практиці та суспільному житті. Варто відзначити, що члени товариства брали активну участь у різноманітних проукраїнських мітингах у боротьбі за незалежність української держави. У наукових бібліотеках м. Львова збережено такі газети обласних підрозділів товариства «Меморіал»: «Дзвін»

(Тернопіль, 1989), «Поклик сумління» (Львів, 1989—1990). У цих виданнях широко описано терор першої совєцької окупації України (1939—1941 рр.), збройну боротьбу в 40-х роках ХХ ст. і депортації населення.

Окрему групу становлять культурно-просвітницькі, літературно-мистецькі неформальні газетні видання (11 назв): «Гуцульщина» (Верховина, 1991), «Жайвір» (Бережани, 1992—1993), «Заповіт» (Тернопіль, 1990), «Літературний Львів» (Львів, 1992), «Наше минуле» (Київ, 1992), «Наше слово» (Бахмут, 1992), «Південна громада» (Одеса, 1990), «Родослав» (Київ, 1991), «Світовид» (Тальне, 1992—1993), «Старожитності» (Київ, 1990). Цікавою є газета «Червона рута», в якій висвітлювалися головні події щодо проведення однойменного Всеукраїнського фестивалю сучасної пісні та популярної музики. У ЛННБ України ім. В. Стефаника зберігаються шість номерів газети за 1989 р., коли фестиваль уперше проводився в Чернівцях, та один номер за 1991 р., присвячений фестивалю в Запоріжжі.

До загальних неформальних пресодруків належать видання інформаційного характеру (19 назв), які мають достатньо широкий тематичний зміст. Серед них: «Бужани» (Червоноград, 1990), «Вільна бесіда» (Чернівці, 1991), «Вісник Розділля» (Новий Розділ, 1990—1991), «Галицький шлях» (Перемишляни, 1990), «Голос» (Житомир, 1990), «За вільну Україну» (Львів, 1990—1991), «Західна Україна» (Тернопіль, 1991—1992), «Курортний вісник» (Трускавець, 1990), «Львівський вісник» (Львів, 1989—1990), «Молода газета» (Київ, 1992), «Народна думка» (Городок, 1990), «Нова доба» (Львів, 1989—1990), «Перспектива» (Київ, 1989), «Подкарпатська Русь» (Ужгород, 1992—1993), «Ратуша» (Львів, 1990—1991), «Факт» (Київ, 1991—1992), «Франкова криниця» (Трускавець, 1990—1991), «Хроніка подій в Україні» (Б. м., 1990), «Еуро-центр» (Львів, 1992).

У 1990-х роках в Україні почали виходити друком професійні газети (9 назв), у яких була відсутня державна реєстрація. Серед них: «Господар» (Дрогобич, 1992), «Добре серце» (Дрогобич, 1990), «Дрогобицький колекціонер» (Дрогобич, 1992—1993), «Зелений світ» (Київ, 1990), «Ініціатива» (Київ, 1991), «Народне здоров'я» (Львів, 1991—1992), «Профспілковий вісник» (Львів, 1990), «Турбота» (Київ, 1991, 1993), «Тустань» (Борислав, 1992). Цікавими є видання окремих підприємств про власну діяльність. Це дві газети — «Агро» (Коломия, 1990) — інформаційно-рекламна газета агрофірми «Прут», а також «Вестник Чернобыля» (Чернобиль, 1991), яка видавалася науково-виробничим об'єднанням «Прип'ять». Обидві газети засновані в 1988 р. Однак, на жаль, у наукових бібліотеках м. Львова збережено пізніші роки зазначених неформальних видань.

Із масиву тогочасної неформальної періодики варто виокремити релігійні газетні видання (7 назв). Серед них: видання окремих конфесій та церков — «Віра батьків» (Українська греко-католицька церква [Львів, 1990—1991]), «Єпархіальний вісник» (Українська православна церква [Тернопіль,

1990]), «Наша віра — православ'я» (Українська Автокефальна Православна Церква [Київ, 1989—1990]), «Християнське життя» (Євангельські християни-баптисти [Київ, 1989]), «Ave Maria» (Кам'янець-Подільська римо-католицька дієцезія [Вінниця, 1992]) та богословських навчальних закладів — «Митар» (Українська католицька духовна семінарія [Львів, 1991—1992]), «Надія Церкви» (Українська католицька духовна семінарія Святого Духа [Львів—Рудно, 1992]).

Серед неформальних видань сатиричного характеру, які зберігаються в наукових бібліотеках м. Львова, відома тільки одна назва — «Сальцесон». Газета виходила друком у Львові в 1989 р. Дві газети задовольняють інтереси національних меншин: євреїв — газета «Шофар» (Львів, 1990), що виходила українською та російською мовами, росіян — російськомовна газета «День за днем» (Львів, 1989). Часописи для жіноцтва обмежуються пресодруками «Галичанка» (Львів, 1990—1991) та «Я, ти, ми» (Київ, 1992—1993).

Робота з пошуку та каталогізації неформальної преси України за період кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. триває. Зокрема, сподіваємося на поповнення колекції неформальних газетних видань ЛННБ України ім. В. Стефаніка пресодруками з приватних збірок та архівів видатних діячів України.

Висновки. У період становлення незалежної України сформувався достатньо широкий масив неформальних газетних видань. За тематичною спрямованістю переважають видання, які мають явно виражений політичний характер. Причому варто відзначити, що такі пресодруки видавали не тільки політичні партії, громадсько-політичні організації та групи (52 назви), але й громадські об'єднання (7 назв), молодіжні та студентські рухи (19 назв). Навіть сатирично-пародійна газета «Сальцесон» мала політичне забарвлення. Такі газетні видання справили значний вплив на формування громадської політичної думки і стали передвісниками здобуття Україною державної незалежності.

Серед інших видань широко представлено неформальні газети загального характеру (19 назв), а також культурно-просвітницькі, літературно-мистецькі (11 назв). Достатньо багато професійних спеціалізованих газет (9 назв) та релігійних пресодруків (7 назв). Матеріали, опубліковані в цих газетах, розширювали горизонти життя нації з різних позицій, несли актуальну інформацію про народне життя, завдяки чому відбувалося формування нового ставлення до комуністичного режиму. Загалом варто відзначити, що неформальні газетні видання кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. в Україні, з одного боку, допомагали людям долати власний страх, а з іншого, — спонукали їх до висловлення активної громадянської позиції.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в розширенні предмета й об'єкта дослідження, оскільки фондоутримувачами самвидавців та неформальної преси сьогодні є не тільки провідні наукові бібліотеки, але й

архіви, музеї та інші установи, заклади й організації м. Львова. Окрім того, існують приватні колекції, матеріали яких теж є надзвичайно важливими і потребують оприлюднення.

Насамкінець, варто також відзначити актуальність створення цифрової колекції неформальних газетних видань України кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. з повнотекстовими копіями пресодруків, яка надасть можливість доступу до інформації більш широкому колу зацікавлених осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Інформаційні матеріали до дня Незалежності України / Український Інститут національної пам'яті.** URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-nezalezhnosti-ukrainy1> (дата звернення 20.03.2023).
2. Лук'яненко Л. До історії Української Гельсінської спілки. Київ : Фенікс, 2010. 320 с.
3. Мельников Д.О. Молодіжний рух в Україні: етапи та проблеми розвитку (80-ті — 90-ті рр. ХХ ст.). URL: <https://politics.ellib.org.ua/pages-5107.html> (дата звернення 13.11.2022).
4. **Неформальна преса в Україні (1988—1991) : Каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.** Київ : Смолоскип, 2001. 144 с.
5. Основоположні документи Української Гельсінської спілки. Нью-Йорк, 1989. 22 с.
6. **Рух Опору в Україні: 1960—1990. Енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеса Обертаса.** Київ : Смолоскип, 2010. 804 с.
7. Установчий з'їзд Української Республіканської партії. Київ : РУХінформ, 1990. 123 с.

Отримано 31 березня 2023 р.

REFERENCES

1. Informatsiini materialy do dnia Nezalezhnosti Ukrainy [Informational materials for the Independence Day of Ukraine] / Ukrainian Institute of National Memory. Retrieved from: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-nezalezhnosti-ukrainy1> (accessed on March 20, 2023). [In Ukrainian].
2. Lukianenko L. Do istorii Ukrainskoi Helsynskoi spilky [To the history of the Ukrainian Helsinki Union]. Kyiv: Feniks, 2010. 320 p. [In Ukrainian].
3. Melnykov D.O. Molodizhnyi rukh v Ukraini: etapy ta problemy rozvytku (80-ti—90-ti rr. XX st.) [Youth movement in Ukraine: stages and problems of development (80s—90s of the 20th century)]. Retrieved from: <https://politics.ellib.org.ua/pages-5107.html> (accessed on November 13, 2022). [In Ukrainian].
4. Neformalna presa v Ukraini (1988—1991): Kataloh za materialamy hazetnykh fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Informal press in Ukraine: Catalogue based on the materials of the newspaper collections of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv, 2001. 144 p. [In Ukrainian].
5. Osnovopolozhni dokumenty Ukrainskoi Helsynskoi spilky [Basic documents of the Ukrainian Helsinki Union]. New York, 1989. 22 p. [In Ukrainian].
6. Rukh Oporu v Ukraini: 1960—1990. Entsyklopedychnyi dovidnyk [The Resistance Movement in Ukraine: 1960—1990. An Encyclopedic Guide] / Preface by Osep Zinkevych, Oles Obertas. Kyiv, 2010. 804 p. [In Ukrainian].

7. Ustanovchyi zyzid Ukrainskoi Respublikanskoi partii [Constituent Congress of the Ukrainian Republican Party]. Kyiv, 1990. 123 p. [In Ukrainian].

Received on March 31, 2023

Yurii Romanyshyn

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6310-1568

e-mail: jurar7@ukr.net

Nadiya Popadiuk

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-8913-1071

e-mail: grinnad13@gmail.com

INFORMAL NEWSPAPERS OF UKRAINE IN LATE 80's AND EARLY 90's OF 20th CENTURY IN FONDS OF SCIENTIFIC LIBRARIES IN LVIV

The **purpose of the article** is to carry out a comprehensive analysis of the fonds of scientific libraries in Lviv (the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, Lviv State Regional Universal Scientific Library, Scientific Library of Ivan Franko National University of Lviv) regarding the presence of informal Ukrainian newspapers in them of the late 80's and early 90's of the 20th century. **Methodology** research is based on the general scientific principles of objectivity, systematicity, causality and historicism. Among concrete scientific methods applied: historical and descriptive, analytical, problem-thematic, structural and typological. Quantitative and qualitative analysis was also used when processing the obtained results of the research. The **scientific novelty of the research results** lies in the fact that, for the first time in the history of Ukrainian press studies, an array of informal Ukrainian newspapers of the late 80s and early 90s of the 20th century, which today are kept in the leading scientific library institutions of Lviv, has been analyzed. Systematization of informal publications was carried out according to the thematic principle. The following groups of newspapers are distinguished: 1) political; 2) cultural and educational, literary and artistic; 3) general; 4) professional; 5) specialized (monothematic) publications. The defined groups are mainly divided into subgroups. It has been found that informal newspapers of a political nature predominate. **Conclusions.** The scientific disclosure and processing of the scientific libraries' fonds will provide an opportunity for modern researchers to create an objective and reliable picture of the past, to deepen the scientific study of the problems of the national historical heritage, the repertoire of domestic periodicals. In the future, it is planned to expand the boundaries of the study of this issue, since the informal press is stored not only in the fonds of scientific libraries, but also in archives, museums and another institutions of Lviv. The promulgation and research of materials from private collections is also important.

Key words: informal newspapers of Ukraine, scientific libraries in Lviv, a collection of informal newspaper publications, information and publishing activity, uncensored press.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.038>

УДК 930.25(477.83-25):001.89:342.724(094)(410)"1687"

Христина Базюк, магістр історії,
аспірантка відділу історії середніх віків
Інститут українознавства
імені Івана Крип'якевича НАН України (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-7625-4985
E-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

ЛЬВІВСЬКА КОПІЯ «ДЕКЛАРАЦІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ» ЯКОВА ІІ ВІД 12 лютого 1687 року: КОНТЕКСТ СТВОРЕННЯ ДОКУМЕНТА ТА ЙОГО АНАЛІЗ

Мета роботи. Введення до наукового обігу раніше не опублікованого документа — копії «Декларації свободи совісті» англійського короля Якова ІІ, яка була віднайдена в листуванні львівського купця шотландського походження Артура Форбса (Центральний державний історичний архів України, місто Львів. Фонд 132, опис 1, справа 261). Аналіз політичної й релігійної ситуації, яка зробила цей документ актуальним для львівських купців-шотландців, з'ясування впливу копії «Декларації свободи совісті» на них. **Методологія.** Для зіставлення й аналізу тексту оригінальної «Декларації свободи совісті» та її копії в листі до Артура Форбса було використано порівняльний та дедуктивний методи. Системний метод було застосовано при поясненні контексту створення оригіналу та копії «Декларації свободи совісті». **Наукова новизна.** До наукового обігу вперше введено документ — копію «Декларації свободи совісті» з листування шотландського купця Артура Форбса, який мав власну торгову мережу із центром у Львові. Лист розглянуто в контексті міграції шотландців на територію Руського воєводства. Проаналізовано значення англійської релігійної політики для львівських купців-шотландців. **Висновки.** Однією з причин еміграції шотландців у XV—XVII ст. до європейських країн можна назва-

Цитування: Базюк Х. Львівська копія «Декларації свободи совісті» Якова ІІ від 12 лютого 1687 року: контекст створення документа та його аналіз. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 38—55. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.038>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ти внутрішні релігійні конфлікти. Через них значна частина шотландських католиків і протестантів полишили країну, а деякі з них оселилися на території Речі Посполитої, зокрема Руського воєводства та міста Львова. Найчастіше вони займалися торгівлею, яка стала не лише джерелом заробітку, а й забезпечила сталий контакт із батьківщиною. Прикладом такого зв'язку є листування шотландського купця Артура Форбса з другом і торговим партнером Готфрідом Бекером. У ньому знаходимо копію «Декларації свободи совісті» англійського короля Якова II. Цей документ проголошував релігійну рівність та толерантність на території Англійського королівства, а тому був надзвичайно важливим для тих шотландців, які полишили свою країну через можливість релігійних переслідувань. На жаль, вони так і не змогли нею скористатися, оскільки дію «Декларації свободи совісті» було анульовано під час Славної революції в 1688 р.

Ключові слова: шотландська еміграція; Львів; Декларація свободи совісті; Руське воєводство; Річ Посполита; торгівля.

Актуальність теми дослідження. Подальше вивчення питання діяльності шотландців-емігрантів у Львові може забезпечити цінний масив документів Центрального державного історичного архіву України, місто Львів. Він має ключове значення для дослідження міжнародних, торгових і релігійних контактів, які здійснювали шотландські торговці впродовж XV—XVII ст. (фонд 132, опис 1). До прикладу, колекція листів Артура Форбса за 1684—1692 рр. показує динаміку розвитку його торгової мережі та сімейних відносин (як у рамках бізнесу, так і поза ним). Саме у цьому листуванні було віднайдено текст переписаної від руки «Декларації свободи совісті» з додатковими коментарями й подальшими вказівками від автора копії. Дослідження вказаного документа дає змогу краще зрозуміти вплив торгівлі на формування культурних, релігійних і політичних зв'язків між Річчю Посполитою та Шотландією, а також її значення в переданні важливої міжнародної інформації.

Аналіз досліджень і публікацій. Міграція шотландців на територію Руського воєводства досі залишається маловивченою темою для українських та міжнародних дослідників. З українських істориків концентрувалася на дослідженні шотландців лише Раїса Шиян. Її публікації були зосереджені переважно на економічному аспекті діяльності емігрантів, а саме на торгівлі [7; 8; 9]. У роботах інших львовознавців шотландці згадані лише епізодично [3; 18]. Окремо їх розглядають з точки зору військової історії [2]. Схожа ситуація і з працями англійських та польських істориків: Руському воєводству присвячено у кращому разі декілька абзаців, й аргументується це тим, що й раніше, і тепер доступ іноземних учених до львівських архівів є обмеженим [12; 15; 24]. Отож географія детального вивчення питання про шотландців-мігрантів завершується на польсько-українському кордоні. Єдиний виняток — дослідження Пітера Пауля Баера, яке можна відзначити як одну з найдокладніших праць на тему шотландських мігрантів на території Речі Посполитої [10]. Підсумовуємо, що дана тема є надзвичайно

перспективною для вивчення. Що стосується аналізу релігійної політики Якова II на території Англії та Шотландії, то ця тема є добре дослідженою і пропонує різноманітні підходи в аналізі діяльності короля — як позитивні, так і негативні [11; 14; 19; 22].

Мета дослідження. Увести до наукового обігу копію «Декларації свободи совісті» англійського короля Якова II з листа до львівського купця Артура Форбса. Проаналізувати контекст створення цього документа і його важливість для шотландців-емігрантів.

Виклад основного матеріалу. Протягом XV—XVII ст. шотландці масово емігрували на територію Європейського континенту. На те існувало безліч причин: швидкий приріст населення в Шотландії, низький життєвий рівень, економічна відсталість, погані клімат та ґрунти, природні катаклізми, а також постійні воєнні та релігійні конфлікти. Спочатку шотландські мігранти переселялися на землі Франції та Фландрії, згодом — Данії, а потім Німеччини, Швеції та Речі Посполитої. Остання приваблювала їх добрими можливостями для торгівлі, перспективами для молодих людей найматися до війська та загалом непоганими умовами для життя (порівняно із батьківщиною) — фактично, шотландці зайняли тут нішу середнього класу. Саме цей період можна охарактеризувати як час розквіту Речі Посполитої: зростання економіки (її підтримувала успішна торгівля зерном через Балтійське море), підтримка місцевих і закордонних торговців (з можливістю для них набувати міське громадянство), релігійна толерантність (прийняття протестантів). І коли на початку XVIII ст. стало зрозуміло, що ці позитивні процеси практично зупинилися — припинилася й шотландська міграція на польські землі [10, с. 41—69].

Багатші шотландці утворювали торгові об'єднання у великих містах — Гданську, Холмі, Торуні, Познані, Варшаві, Кракові, Любліні та Львові. Переважно вони торгували вовняними тканинами (часто завезеними з території Британії). Дрібніші торговці продавали свої товари в менших населених пунктах — невеличких містечках і селах. Це були потрібні всім товари широкого вжитку, тобто різноманітний дрібний крам (нитки, голки, ножі тощо). Визначити чисельність бідніших шотландців-мігрантів неможливо, оскільки на офіційному рівні ніхто не займався їхнім переписом. Єдині доступні нам точні дані стосуються задокументованих шотландців у лавах польської армії та торговців, які отримували міське громадянство. Наприклад, відомо про 15 шотландців, які стали громадянами міста Львова в XVI—XVII ст. Загалом питання щодо кількості шотландців на території Речі Посполитої досі залишається надзвичайно дискусійним і потребує подальшого вивчення [17, с. 53—63].

Щодо тих шотландців, які обрали для життя Львів, то нам відома не лише їхня чисельність. На те, що в місті існувала шотландська община, звернув увагу ще Денис Зубрицький у «Хроніці міста Львова». Він наводить

інформацію про сучасну вулицю Сербську: раніше вона називалася Шотландським торгом, оскільки там продавали свої товари шотландські купці [4, с. 13]. Далі знаходимо дані про прибулих у місто купців-шотландців, які були протестантами і мусили відправляти свої богослужіння приватно, але в 1668 р. раецький суд міста заборонив їм це робити [4, с. 377]. Приблизно із цього часу можна побачити, як через зазначене (та інші) обмеження зацікавлення шотландської общини до міста поступово згасало: очевидно, що досі йшлося про тих шотландців, які не мали міського громадянства, адже до нього намагалися не допускати протестантів. Уже в 1712 р. євреї робили спроби торгувати горілкою на території Шотландської вулиці, де їх до цього не було [4, с. 417].

У цей же час (кінець XVII — початок XVIII ст.) у Львові формується багатший прошарок шотландців-купців, які оселялися в місті цілими сім'ями. Напевно, найвідомішим прикладом є родина Гордонів, яка проживала на площі Ринок (її також згадує Денис Зубрицький). Спочатку батько (Томас Гордон), а згодом і син (Александр Гордон) посіли найвищі в міській ієрархії посади: міського райці та бурмистра [4, с. 398, 423].

Іншою впливовою, хоч і не такою відомою, була родина Форбсів. Про їхню діяльність дізнаємося з декількох сотень ділових і приватних листів — їх можна знайти в Центральному державному історичному архіві України, місто Львів (далі — ЦДІАЛ), фонд 132, опис 1. Завдяки цьому листуванню стає зрозумілою структура торгової мережі Форбсів. Вона діяла переважно в межах Руського воєводства, а також у декількох інших польських містах — Львові, Іданську, Варшаві, Вроцлаві, Тисмениці, Кракові. Основними торговими партнерами родини Форбсів були інші шотландські торговці, німецькі й англійські купці.

Саме серед цих документів було знайдено рукописну копію «Декларації свободи совісті» (далі — «Декларація...») англійського короля Якова II (ЦДІАЛ, фонд 132, опис 1, справа 261). Перш ніж аналізувати документ, потрібно пояснити історичний контекст його створення, а саме релігійні конфлікти всередині Британії та Шотландії XVI—XVII ст. Після того, як Генріх VIII двома Актами про супремію закріпив відділення від Католицької церкви, англійські королі фактично здобули контроль над церковними структурами [1, с. 256]. Та це не означало, що релігійна ситуація всередині Британії стала стабільною. Навпаки, від 1534 р. і до початку XVIII ст. постійні зміни релігійної політики (які залежали переважно від поглядів правлячого монарха) були однією з основних причин місцевого неспокою.

Королям доводилося балансувати між релігійними течіями всередині Англії (англіканцями, католиками, пуританами, квакерами) та Шотландії (Пресвітеріанською церквою, Єпископальною церквою, Ковенантським рухом, квакерами й католиками). Це було надзвичайно складно, оскільки Англійська церква, головою якої офіційно був англійський монарх,

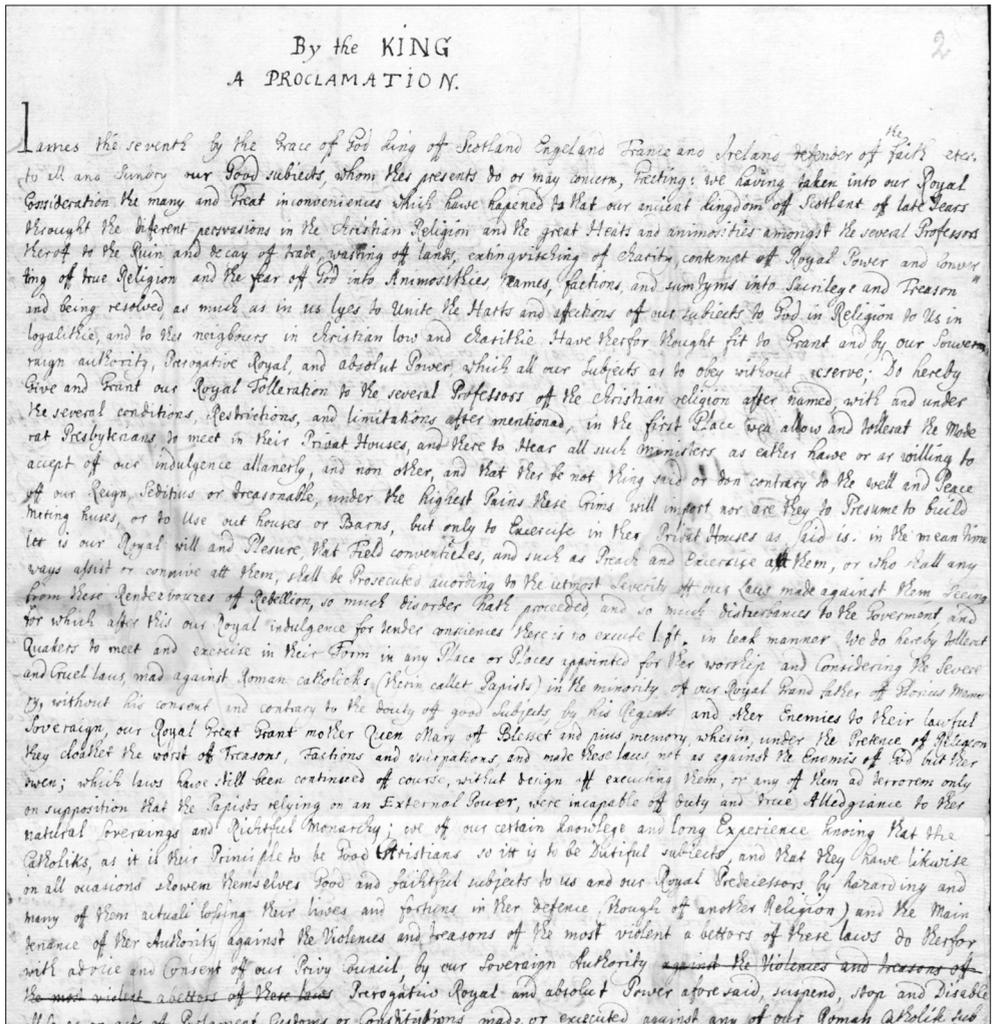
перебувала на початковому етапі свого формування. Щоб уникнути додаткових труднощів, було вирішено, що Англiканська церква не буде втручатися в релiгiйнi конфлiкти на території європейського континенту, тобто ніяк не підтримуватиме протестантів у сутичках з католиками [20, с. 277].

Генріх VIII уперше спробував оформити доктрини Англiканської церкви документально. Для цього було запроваджено звід правил з початковою назвою «Десять статей» (1536 р.). Згодом, залежно від змін у релiгiйнiй політиці, його декілька разів редагували. Так було видано «Шість статей» (1539 р.), «Королівську книгу» (1543 р.), а за сприяння Едуарда VI — «Сорок дві статті». Фiнальний затверджений варіант отримав назву «Тридцять дев'ять циркулів» і був встановлений за часів правління Єлизавети I. Через те, що внесені туди пункти недостатньо чітко прописували відмінність між англiканською та католицькою Церквами, це стало причиною подальших релiгiйних конфлiктів, які мали місце в XVII ст. [1, с. 256—258].

«Книга поширених молитов» — другий ключовий збірник документів, які формували церковну доктрину. Його перша редакція 1549 р. стала спробою створити англiканський молитовник, який мав би прийти на зміну католицькому. Між цим варіантом та фiнальною версією (1662 р.) були проміжні видання в 1552 р., 1559 р. та 1604 р. Наступним кроком на шляху до уніфікації можна вважати введення офіційного перекладу Біблії англійською мовою, який було завершено в 1611 р. Цю версію ще називають «Біблією короля Якова», оскільки її видали за дорученням короля Якова I для усунення розбіжностей між попередніми перекладами. На додачу до цих трьох основних праць було видано декілька менших регулюючих документів. Це «Декларація про спорт» (1618 р., 1633 р.), «Прокламація індульгенції» Карла II (1672 р.) та «Декларація...» Якова II, якій і присвячена наша стаття [16].

«Декларація...» була створена у завершальні роки правління останнього католицького англійського короля. Релiгiйна політика Якова II (роки правління 1685—1688) вирізнялася віротерпимістю та покращенням умов діяльності для католиків в офіційних державних структурах (за законом державні посади могли обіймати лише англiканці). У рамках цієї ж політики також було засновано нові католицькі школи, а в університетах змогли викладати католики. Щоб оформити ці зміни офіційно, 12 лютого 1687 р. було проголошено «Декларацію...» для Шотландії, а 4 квітня того ж року — для Англії [13, р. 345—348].

«Декларація...» надала повну релiгiйну свободу католикам і нонконформістам (тобто тим протестантам, які не належали до Англiканської церкви) та запевняла англiканських священників у подальшій підтримці короля. Вона призупинила дію всіх карних законів, які вимагали від людей відвідувати служби Англiканської церкви або карати їх за відвідування інших релiгiйних служб. Дозволялося католикам і нонконформістам проводити



Бекер Г. Початок копії «Декларації свободи совісті», надісланій до львівського купця шотландського походження Артура Форбса. 1687 р. Джерело: Центральний державний історичний архів України, місто Львів. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 3

публічні релігійні служби, проповідувати та публікувати релігійні матеріали. Це був серйозний відхід від політики попередніх монархів, які прагнули зберегти домінування Англіканської церкви. Адже до 1687 р. за порушення цих законів потрібно було сплачувати щомісячний штраф і можна було потрапити до тюрми, а спроба навернення іншої людини в католицизм вважалася державною зрадою [23, р. 52].

«Декларація...» викликала неоднозначну реакцію. Одним зі способів її обговорення стало розповсюдження памфлетів (як авторизованих, так і анонімних), в яких прихильники і противники політики Якова II

обговорювали документ і обстоювали свою точку зору. Можна лише зауважити, що такий спосіб ведення дебатів був популярним: відомо, що один із памфлетів був надрукований накладом 20 000 примірників [13, р. 353—354].

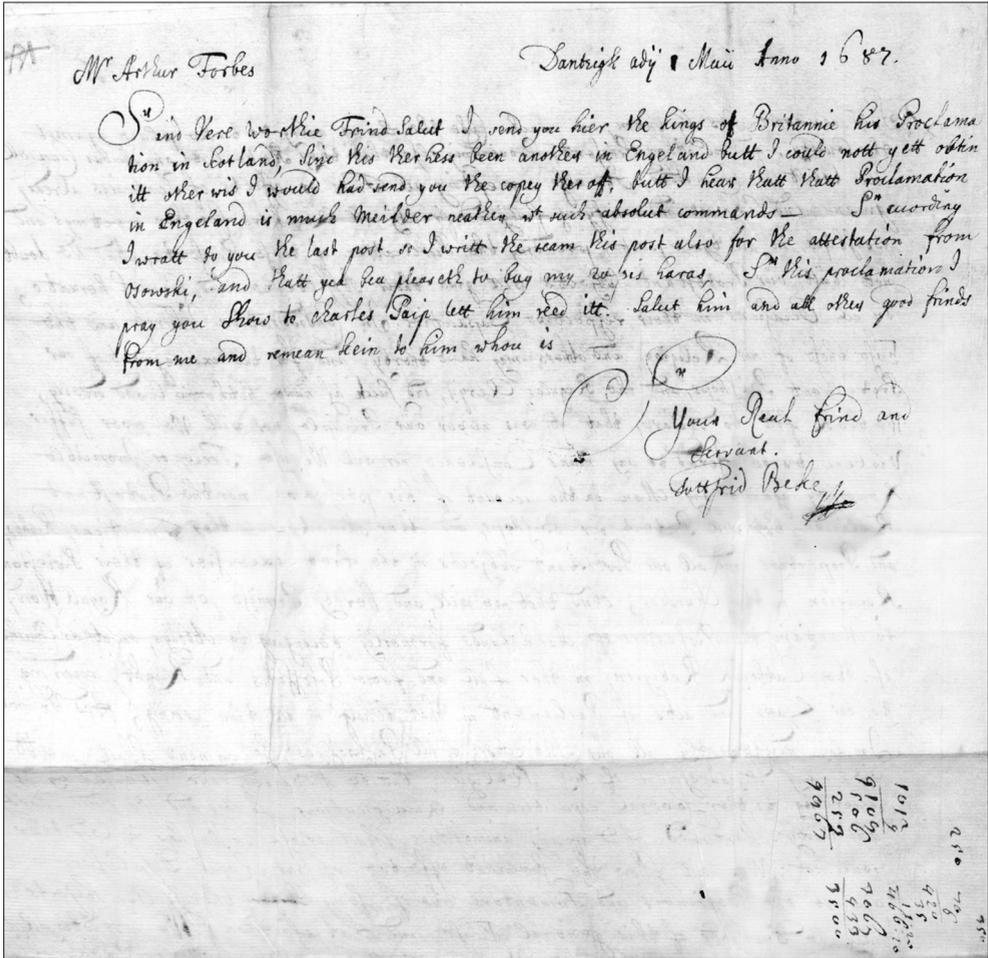
Можливо, такі публічні обговорення з часом могли б забезпечити більш толерантне ставлення в англійському середовищі до неангліканських Церков. Однак саме релігійна політика Якова II стала головним чинником його падіння, адже призвела до посилення опозиції з боку багатьох представників політичного та релігійного істеблішменту. Як наслідок, у 1688 р. група протестантської знаті запросила Вільгельма Оранського, протестантського голландського принца, вторгнутися до Англії та скинути Якова II. Таким був початок Славної революції, під час якої Яків II був змушений втекти з країни, а його місце посіли король Вільгельм III та його дружина Мері [19, р. 462—464].

Отож, знаючи особливості релігійної політики Британії в кінці XVII ст. та її вплив на процеси міграції шотландців, можемо перейти до аналізу листа з копією «Декларації...». Він був надісланий 1 травня 1687 р. Готфрідом Бекером з Данцига (Гданська) до Артура Форбса. Структура листа така: три сторінки «Декларації...» було вкладено в один аркуш паперу, на зворотній стороні якого позначено адресата, а також написані математичні розрахунки та коротке привітання від автора.

У цьому вступі Бекер посилає своєму «вартісному другу» привітання і переписану Прокламацію короля Британії, видану в Шотландії, а також зазначає, що ще одна така була видана для Англії. До англійської версії документа він поки не має доступу, однак чув, що цей її варіант є значно м'якшим. Лист продовжується обговоренням торгових справ і завершується так: «...молю тебе показати цю Декларацію Чарльзу Пайпу, дозволь йому прочитати її. Привітай від мене його і всіх інших добрих друзів і нагадай йому, хто є до нього прихильним» [5, арк. 6].

Використана в листуванні мова — англійська, за способом написання деякі зі слів можна віднести до пізньої середньоанглійської [21]. Ось декілька прикладів (перше слово взято з листа, друге, виділене, — з оригінального документа): *subiects* — *subjects*; *ruin* — *ruine*; *persvasions* — *perswasions*; *extingvisching* — *extinguishing*; *harts* — *hearts*; *sumtyms* — *sometimes*; *tollerat* — *tollerate*; *hawe* — *have*; *ar* — *are*; *off* — *of*; *non* — *none*; *ther* — *there*; *don* — *done*; *laus* — *laws*; *leak* — *like*; *pouer* — *power*; *injoy* — *enjoy*; *low* — *love*; *onely* — *only*; *mak* — *make*; *thoso* — *these*; *adweis* — *advice*; *dem* — *them*; *guiltij* — *guilty*; *imploij* — *employ*; *anij* — *any*; *formerlij* — *formerly*; *proclimation* — *proclamation*; *Edinburgk* — *Edinburgh* [6, арк. 3—5].

Окрім цих змін, у тексті також помітна різниця в написанні слів з використанням великих і малих літер: *our* — *Our*; *subiects* — *Subjects*; *James* — *JAMES*; *Good* — *good*; *GOD* — *God*. Відрізняється й використання дефіса: *meting huses* — *Meeting-Houses*; *Field conventicles* — *Field-Conventicles*; *Roman*



Бекер І. Лист, який додавався до копії «Декларації свободи совісті». В нижньому правому кутку аркуша видно математичні розрахунки (вони стосуються торгівлі тканинами). 1687 р. Джерело: Центральний державний історичний архів України, місто Львів. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 6

catholicks — *Roman-Catholicks*; above mentionad — *above-mentioned*. Тричі було пропущено значні частини тексту (що не впливає на його зміст): Parliament of the said King Charles, the twenty first and twenty fifth Acts of that Parliament; and the thirteenth Act of the first Session of Our late Parliament; of our certain Knowledge; Mans Conscience, nor will we use Force or invinsible necessity against any Man. Докладне порівняння текстів «Декларації...» з листа та оригіналу представлене в Додатку.

Можемо стверджувати, що, за винятком певних граматичних особливостей та незначних скорочень, текст документа з листа до Артура Форбса повністю відповідає тексту «Декларації...» 1687 р. Оскільки деякі слова

написані в одному місці як в оригіналі, а в іншому — середньоанглійською, можна припустити, що одну частину тексту переписували, а іншу записували на слух.

Для того, щоби роздобути оригінал документа, Готфрідові Бекеру знадобилося трохи менше трьох місяців (від 12 лютого до 1 травня 1687 р.). Це означає, що завдяки розвиненій торговельній мережі шотландці могли доволі швидко й на далекій відстані обмінюватися важливою інформацією і бути в курсі подій, які відбувалися на їхній батьківщині.

З листа незрозуміле ставлення Бекера до прийнятої прокламації — відсутні як схвалення, так і критика документа. Не диспонуємо й відповіддю Форбса (наступний його лист, який зберігся, датується 1692 р.). Попри це, торговці явно усвідомлювали корисність «Декларації...» для інших емігрантів-шотландців, тому в тексті листа можна віднайти прохання про її розповсюдження за межі приватного листування.

Наукова новизна. До наукового обігу введено документ — копію «Декларації свободи совісті» з листування шотландського купця Артура Форбса — та проаналізовано його в контексті англійської релігійної політики XVII ст. і шотландської еміграції на територію Речі Посполитої й Руського воєводства.

Висновки. XVII ст. стало завершальним етапом релігійних конфліктів на території Англії та Шотландії. Для Британії фіналом цього протистояння було правління Якова II (1685—1688 рр.) — її останнього короля-католика. До нього англійські монархи намагалися надавати перевагу Англіканській церкві, однак при цьому враховували у своїй релігійній політиці такі фактори: балансування між іншими релігійними течіями; поєднання власних релігійних поглядів з посадою голови Англіканської церкви; уникнення впливу європейської політики на ситуацію всередині Британських островів; уніфікацію церковної доктрини.

З приходом Якова II цей баланс усе більше схилявся на користь католиків, що непокоїло значну частину жителів як Англії, так і Шотландії. Ці зміни законодавчо закріпилися 1687 р. у «Декларації свободи совісті», оскільки католиків і протестантів практично зрівняли у правах з англіканцями. Це остаточно переконало негативно налаштованих проти короля в потребі зміни влади: їхні дії спричинили революцію і втечу Якова II за кордон. Однак проголошення «Декларації свободи совісті» та її затвердження подарували надію іншій групі людей — а саме тим, хто був засуджений через релігійні погляди або ж емігрували.

Під ці критерії підпадала частина шотландців-емігрантів, змушених покинути власні домівки і шукати кращого життя деінде. Серед них були католики і протестанти (не-англіканці), які оселилися на території Речі Посполитої, зокрема Руського воєводства. Завдяки знайденій у ЦДІАЛ копії переписаної «Декларації свободи совісті», надісланій місцевому купцю

шотландського походження Артуру Форбсу, можна дійти висновку, що місцеві емігранти були добре проінформовані про всі події, що відбувались у Британії. У листі, який був доданий до копії документа, наголошувалося на потребі розповсюдити його серед спільних знайомих шотландців, яким він міг допомогти. Можливо, «Декларація свободи совісті» стала додатковим стимулом для шотландців повертатися на батьківщину і покидати Львів, життя в якому на той час ставало для них усе складнішим.

Підсумовуємо, що подальше дослідження листування Артура Форбса є перспективним з точки зору виявлення досі невідомих прикладів економічних, релігійних та соціальних контактів у середовищі шотландських емігрантів на території Руського воеводства, а також для вивчення міжнародних торгових відносин XVII ст.

ДОДАТОК

By the King.

A PROCLAMATION¹

James the seventh by the Grace (**grace**) of God, King of Scotland, England, France, and Ireland, defender (**Defender**) of the faith, eter (&c). to (**To**) all and Sundry (**sundry**) our Good (**good**) subiects (**subjects**), whom thes (**these**) presents do or may concern, (;) Greeting: we (**We**) having taken into our Royal Consideration (**consideration**) the many and Great (**great**) inconveniencies which hawe (**have**) hapened (**happened**) to that our (**Our**) ancient Kingdom off (**of**) Scotland of late Years (**years,**) through the different persvasions (**persvasions**) in the Christian Religion (**religion,**) and the great Heats and animosities (**Animosities**) amongst the several Professors thereof (;) to the Ruin (**ruine**) and decay of trade (**Trade**), wasting of lands (**Lands**), extingvisching (**extinguishing**) of charity (**Charity**), contempt of Royal Power (;) and converting off (**of**) true Religion and the fear off (**of**) God into Animositihies (**Animosities**), names (**Names**), factions (**Factions**), and sumtyms (**somtimes**) into Sacrilege (**Sacriledge**) and Treason and (. **And**) being resolved, as much as in us (**Us**) lyes (;) to Unite the Harts (**Hearts**) and affections (**Affections**) of our subiects (**Subjects**) to God in Religion (;) to Us in loyalithie (**Loyalty**), and to thei (**their**) neighbours (**Neighbours**) in christian (**Christian**) low (**Love**) and charithie (**Charity,**) Have therfor (**therefore**) thought fit to Grant (;) and by our Souveraign (**Soveraign**) authority (**Authority**), Prerogative Royal, and absolut Power (**power**), which all our Subjects ar (are) to obey without reserve (**Reserve,**); Do hereby Give (**give**) and Grant our (**Our**) Royal Tolleration to the several Professors off (**of**) the christian (**Christian**) religion (**Religion**) after named (**afternamed**), with and under the several conditions (**Conditions**), Restrictions, and limitations (**Limitations**) after mentionad (**aftermentioned**), in (. **In**) the first Place (**place**), we allow and tollerat (**Tollerate**) the Moderate (**moderate**) Presbyterians, to meet (**Meet**) in their Private (**private**) Houses, and there to Hear (**hear**) all such Ministers (;) as eather (**either**) hawe (**have**) or ar (**are**) willing to accept off (**of**) our (**Our**) indulgence (**Indulgence**) allanerly (**Allanerly**), and non (**none**) other, and that ther (**there**) be not (**not any**) thing said or don (**done**) contrary to the well and Peace (**peace**)

¹ Текст «Декларації свободи совісті» 1687 р., із листа до Артура Форбса [6]. Виділені слова в дужках взяті з офіційного документа, опублікованого за наказом короля Якова II на території Шотландії [16].

off our (**Our**) Reign, Seditius (**Seditious**) or Treasonable, under the highest Pains these Crims (**Crimes**) will import (**Import**;) nor are they to Presume (**presume**) to build meeting huses (**Meeting-Houses**), or to Use out houses (**Out-Houses**) or Barns, but only to Exiercise (**Exercise**) in ther Privat (**privat**) Houses (,) as Said (**said**) is. (:) In the mean time iet (it) is our Royal will and Pleasure (**pleasure**), that Field conventicles (**Field-Conventicles**), and such as Preach and (**or**) Exercise (**exercise**) at them, or who shall (**whoshall**) any ways assist (**Assist**) or connive (**Connive**) att (**at**) them, shall be Prosecuted (**prosecuted**) according to the utmost Severity (**severity**) off (**of**) our (**Our**) Laus (**Laws**) made against them, seeing from these Rendezvouzes off (**of**) Rebellion (**Religion**), so much disorder (**Disorder**) hath proceeded, and so much disturbances to the Government, (;) and for which after this our Royal indulgence (**Indulgence**) for tender Consciences there is no excuse (**Excuse**) left. In leak (**like**) manner (,) We do hereby tollerat (**Tollerate**) Quakers (,) to meet and exercise in their Form, in any Place or Places appointed for ther (**their**) worship (**Worship**) and (. **And**) Considering (**considering**) the Severe (**severe**) and Cruel (**cruel**) laus (**Laws**), mad (**made**) against Roman catholicks (**Roman-Catholicks**) (therin (**therein**) callet (**called**) Papists) in the minority (**Minority**) of our (**Our**) Royal Grand father (**Grand-Father**) off (**of**) Glorious Memory, without his consent (**Consent**;) and contrary to the douty (**duty**) off (**of**) good Subjects, by his Regents and other Enemies to their lawful (**Lawful**) Sovereign, our Royal Great Grand mother (**Grand-Mother**) Quen (**Queen**) Mary (,) of Blesset (**Blessed**) and pius (**Pious**) memory (**Memory**), wherin (**wherein**), under the Pretence (**pretence**) of Religion they cloathed (**Cloathed**) the worst off (**of**) Treasons, Factions and usurpations (**Usurpations**), and made these laus (**Laws**), not as against the Enemis off (**of**) God (,) but ther (**their**) owen (**own**); which laws (**Laws**) have still been continued off (**of**) course (**Course**), withut (**without**) design off (**of**) executing (**Executing**) them, or any of them ad terrorem only (,) on supposition (**Supposition**) that the Papists relying on an External Pouer (**Power**), were incapable of duty (**Duty**) and true Allegiance to ther (**their**) natural Sovereigns, and Richtful (**Rightful**) Monarchy; (:) we (**We**) off (**of**) our (**Our**) certain Knowledge (,) and long Experience knoing (**knowing**) that the Catholiks, as it is their Principle (**principle**) to be Good (**good**) Christians (,) so itt (**it**) is to be Dutiful (**dutiful**) subiects (**subjects**), and that they have likewise in (**on**) all occasions (**Occasions**) showem (**shown**) themselves Good (**good**) and faithful subjects (**Subjects**) to us (**Us**), and our (**Our**) Royal Predecessors (,) by hazarding (,) and many off (**of**) them actuali (actually) lossing (**losing**) their liwes (**Lives**) and fortunes (**Fortunes**) in ther (**their**) defence (**Defence**) (though off (**of**) another Religion (**Raligion**)) and the Maintenance (**maintenance**) off (**of**) ther (**their**) Authority against the Violences and treasons (**Treasons**) off (**of**) the most violent a bettors (**Abetrors**) of these laws (**Laws**), do (**Do**) therfor (**therefore**) with advice (**Advice**) and Consent off (**of**) our Privy Council, by our Sovereign Authority (,) Prerogative Royal (,) and absolut (**Absolute**) Power afore said (**aforesaid**), suspend (**Suspend**), stop (**Stop**) and Disable all laws (**Laws**) or acts (**Acts**) off Parliament (**Parliament**), Customs or Constitutions, made or executed (**Executed**) against any of our Roman Catholik subjects (**Subjects**;) in any tyme (**time**) past to all intents and purposes (,) making void all Prohibitions (**prohibitions**) therin (**therein**) mentioned, Pains or Penalties (**Penalties**) therin (**therein**) ordained (**Ordained**) to be inflicted (**Inflicted**), so that they shall in all things be es (**as**) free in all Respects (**respects**) as any off our Protestans (**Protestant**) Subjects whatsoever, not onely (**only**) to exercise ther (**their**) Religion (,) butt (**but**) to enjoy (**enjoy**) all officies (**Offices**), benefits (**Benefices**) and others (,) which we (**We**) shall thing fit to bestow upon them in all time comming (**coming**): nevertheless (**Nevertheless**) itt (**it**) is our (**Our**)

will (**Will**) and Plesure (**Pleasure**), and we (**We**) do hereby Command all catholiks (**Catholicks**) att (**at**) ther (**their**) highest Pains (,) only to exercise ther (**their**) Religions (**Religious**) Worship in Houses or Chappels (**Chapels**); and that they presume nott (**not**) to Preach in the open fields (**Fields**), or to invade (**Invade**) the Protestant Churches by for (**force**,) under the pains foresaid (**aforsaid**,) to be inflicted upon the ofenders (**Offenders**) respectively, nor shall they Presume (presume) to mak (**make**) Publik (**publick**) Processions in the High streets (**High-Streets**) off (**of**) any off (**of**) our (**Our**) Royal Burghs (,) under the Pains above mentionad (**above-mentioned**:) and (**And**) wheras (**whereas**) the obedience (**Obedience**) and Service of our (**Our**) Good (**good**) Subjects is due (**to Us**) be (**by**) their (**their**) Alledgiance (**Allegiance**), and our (**Our**) Sovereignty (**Sovereignty**), and that no Law (,) Costom (**Custom**,) or Constitution, Difference in Religion, or other impediment whatsoever can exempt or discharge the subjects (**Subjects**) from ther (**their**) Native obligations (**Obligations**) and Duty to the Crown, or hinder us (**Us**) from Protecting (**protecting**) and imploying (**employing**) them (,) according to ther (**their**) several capacities (**Capacities**,) and our (**Our**) Royal Plesure (**Pleasure**,) nor Restrain (**restrain**) us from Confering (**confering**) Heretable Rights (,) and Priviledges upon them, or Vacuat (**Vacuate**) or Annul thoso (**these**) Rights Heretabel (**Heretable**), when the (**they**) ar (**are**) made or Confered (**conferred**): And Likewise (**likewise**) considering, that somo (**some**) oaths (**Oaths**) ar (**are**) capable of being wrested (**Wrested**) by Men of Sinistruous intentions (**Intentions**), a Practice (**practice**) in that Kingdom, fatal to Religion, as it was to Loijalty (**Loyalty**): Do therfore (**therefore**,) with adweis (**Advice**) and Consent as foresaid (**aforsaid**), cass (**Cass**,) annull (**Annul**) and discharge (**Discharge**) all Oaths whatsoever, by wich (**which**) anij (**any**) of our (**Our**) Subiects (**Subjects**) are incapacitated, or disabled from holding Places, or Offices in our for said (**Our said**) Kingdom, or enjoying (**enjoying**) tho (**their**) Hereditary Rights and Priviledges, Discharging the sam (**same**) to be taken or given in any tyme (**time**) coming, without Our Speciall (**special**) Warrant, and Consent, under the pains due to tho contempt (**Contempt**) of our (**Our**) Royall (**Royal**) Commands and Authority, And (**and**) tho (to) this effect, We (**we**) do by Our Royall (**Royal**) Authoritij (**Authority**) aforsaid, Stop, Disable, and dispens (**Dispence**), with all Laws enjoying the saids Oaths, Test (**Tests**), or any of them, Particularly (**particularly**) the first act (**Act**) of the first Session of the first Parliament of King Charles the Second; the eleventh act (**Act**) of the forsaid (**foresaid**) Session of the forsaid Parliament (**Parliament**); the Sixth (**sixth**) act (**Act**) of the third Parliament (**Parliament of the said King Charles, the twenty first and twenty fifth Acts of that Parliament; and the thirteenth Act of the first Session of Our late Parliament**,); in so far allanerly as concerns the taking tho (**of**) Oaths or Test (**Tests**) therin (**therein**) Perscribed (**prescribed**), and all others as well not mentioned as mentioned, and that in Place (**place**) of them, all Our good Subjects, or Such (**such**) of them as We or Our Privy Councill (**Council**) shall require so to do, shall take and Swear the following Oath, allanerlij (**allanerly**), I. (,) A (.) B. do (**Do**) acknowledge (,) testifie (**Testifie**) and declare (**Declare**,) that James (**JAMES**) the Seventh by the Grace of GOD (**God**), King of Scotland (,) England (,) France and Ireland, Defender of the Faith etc (&c.) ! is rightfull (**rightful**) King, and Supream Governour of these Realms, and over all Persons (**persons**) therin (**therein**), and thatt (**that**) itt (**it**) is unlafull (**unlawful**) for Subjects, on any pretence, or for any cause whatsoever, to rise in Arms against Him, or any Commissionated by Him, (**him**,) and that I shall (**shall never**) so rise in arms (**Arms**), nor assist (**Assist**) any who shall to do so (**shall do so**); and that (**that**) I shall never resist His (**his**) Power and (**or**) Authority, nor ever opose (**Oppose**) His Authority, to His Person (,) as I shall answer to God, butt (**but**) shall to the

utmost (**utmost**) of maij (**my**) power (**Pewer,**) Assist, Defend, and Mentain (**Maintain**) Him, His (**his**) Heirs and Lawful Successours, in the exercise (**Exercise**) of ther (**their**) absolute Power and Authority, against all Deadly, So Help (**help**) me GOD (.); And seing (**seeing**) many of Our good Subjects have, before our (**Our**) Pleasure, in these Matters (**matters**) was made Publick (**publick**), incurred the Guilt appointed by the Acts of Parliament above mentioned (**above-mentioned of our certain Knowledge**), or others; we by Our Authority and Absolute Power, and Prerogative Royal above-mentioned, or Our certain Knowledge, and innate mercij (**Mercy**), Give our (**Our**) ample and full indemnity (**Indemnity**) to all those of the Roman Catholick (**Roman-Catholick**) or Popish Religion, for all things by dem (**them**) done Contrarij (**contrary**) to Our Laws or acts (**Acts**) of Parlamentt (**Parliament**), made in ane (**any**) them (**time**) past, relating to ther Religion, the Worship and Exercise thereof, or for being Papists, Jesuits, or Traffickers (**Traffickers**), for hearing or saing (**saying**) of Mass, concealing (**Concealing**) of Priest (**Priests**) or Jesuits, (**or**) breeding ther (**their**) Children Catholicks (**Catholicks**), at home or abroad, or anij (**any**) other thing (.); Rite or Doctrine, Said (**said**), performed, or maintained by them, or any of them: And likewise (**likewise**), for holding or taking of Places, Employments, or Offices, contrarij (**contrary**) to any Law or Constitution, Advices given to us (**Us**) or Our (**our**) Counsil, Actions done, or generally any thing performed or Said (**said**) against the known Laws of that our (**Our**) Ancient Kingdom; Excepting Alwaijs (**always**) from this Our Roijal (**Royal**) Imdemnitij (**Indemnity**), all Murders, Assassinations, Thefts, and all Suce oder (**and such like**) Crimes, wich (**which**) never used to be Comprehended (**comprehended**) in our (**Our**) Generall (**general**) actts (**Acts**) of Indemnitij (**Indemnity**). And we (**We**) Command (**command**) and require all (**all Our**) Judges, or other Concerned (**concerned**), to explain this in the most ample Sense (**sense**) and Meaning (**meaning**) Acts of Indemnitij (**Indemnity**) at anij (**any**) tijme (**time**) have contained: Declaring this shall be as good to everij (**every**) one concereed, as if theij (**they**) had our Roijall (**Royal**) Pardon and Remission under our (**Our**) Great Soal (**Seal**) of that Kingdom (.), And likweis (**likewise**) Indemnifijng (**Indemnifying**) our (**Our**) Protestant Subjects from all Pains and Penalties due fo (**for**) Hearing (**hearing**) or Preaching in Houses, Provideing (**provided**) ther (**there**) be no treasonabell (**Treasonable**) Speecks (**Speeches**), utterd in the Said (**said**) conventicles (**Conventicles**) by them, in wich (**which**) Case the law (**Law**) is onley (**only**) to take place against the Guiltij (**Guilty**), and none other Present (**present:**), Provideing (**Providing**) also that they Reveal to any of our Councell (**Council**) the Guilt so Committed, As also excepting all Fines or effects of Sentences already giwen (**given**); and likwais (**likewise**) indemnifijng (**indemnifying**) fullij (**fully**) and freelij (**freely**) all Quakers, for ther (**their**) meetings (**Meetings**) and Worshipis, in all tijme (**time**) past, preceding the Publication (**publication**) of these Presents; And (**and**) We (**we**) doubt nott (**not**) butt (**but**) our (**Our**) Protestant Subjects, will giwe (**give**) their Assistance and Conkurs (**Concourse**) hereunto, on all Occasions (**occasions**), in their respectiwe (**respective**) Capacities: In Consideration (**consideration**) Whereof (**whereof,**) and the Ease those of our (**Our**) Religion, and others maij (**may**) hawe (**have**) therby (**hereby**), and for the encouragement (**Encouragement**) of our Protestant Bishops, and the Regular Clergij (**Clergy**), and Such (**such**) as hawe (**have**) hitherto lived orderly (**Orderly**), We think fit (**fit**) to declare, that it was never (**never was**) our Principle (**Principles**), nor will We (**we**) ever suffer Violence to be offered to anij mans Conscience nor will We use Force or Invincible Necessitij against anij (**any**) Man (**Mans Conscience, nor will we use Force or invisible necessity against any Man**) on the account of his perswaion (**Perswasion**), nor the Protestant Religion, but will Protect (**protect**) our (**Our**) Bishops, and other Minostors (**Mi-**

nisters) in ther (**their**) Functions, Rights, and Properties, and all our (**Our**) Protestant Subjects in the free exersies (**exercise**) of their Protestant Religion in the Churches; And (**and**) that we will, and herebij (**hereby**) Promise (**promise**), on our (**Our**) Royall (**Royal**) Word, to Mantain (**maintain**) the Possorsors (**Possessors**) of church lands (**Church-Lands**) formerlij (**formerly**) belonging to Abbeijs (**Abbeys**), or other Churches of the Catholik (**Catholic**) Religion, in ther (**their**) full and free Possessions (**possession**) and Right, according to our Laws and acts (**Acts**) of Parliament in that behalf in all time coming; And We will Imploij (**employ**) indifferently all our Subjects, of all Perswasions, so as none Shall (**shall**) meett (**meet**) with anij (**any**) Discouragment (**Discouragement on the account**) of his Religion, but be Advanced (**advanced**), and estemed (**esteemed**) by us (**Us**), according to ther (**their**) Several (**several**) capacities (**Capacities**) and Qualifications, so long and (**as**) We (**we**) find Charity and Unity Mantaned (**maintained**);. And (**and**) if anij (**any**) animosities (**Animosities**) Shall (**shall**) arise (**Arise**), as We hop (**hope**) in God ther (**there**) will not (,); We will Show (**show**) the Severest (**severest**) effectse (**Effects**) of our (**Our**) Royal Displesure against the Beginners and (**or**) Fomenters therof (**thereof**), Seing (**Seeing**) therbij (**thereby**) Our Subjects maij (**may**) be Deprived (**deprived**) of this general Ease and Satisfaction, We intend to all of them, whose Happineofs (**Happiness**), Prosperitij (**Prosperity**), Wealth, and Safety, is so much Our Roijal (**Royal**) Care, that we (**We**) will leave nothing undone wich maij (**may**) procure these Blessings for them. and (**And**) lastly (**Lastly**) to the end all Our (**our**) Good (**good**) Subjects maij (**may**) have notice of this Our Royall (**Royal**) Will and Pleasure, We (**we**) do herby (**hereby**) Command (**command**) Our Lyon King at Arms, and his Brethren Heralds (**Heralds**), Macers, Pursevants, and Massenger (**Messengers**) at arms (**Arms**), to make timeous Proclimation (**Proclamation**) therof (**thereof**) at the Marcet (**Mercat**) Cross of Edinburgk (**Edinburgh**); And (**and**) besides the Printing and Publishing of this our (**Our**) Royall (**Royal**) Proclimation (**Proclamation**), itt (**it**) is (...) (**Our**) express will and pleasure (**Pleasure**), that the same be past under the Great Seall (**Seal**) of that our (**Our**) Kingdome (Kingdom) per saltum, without passing (**pasing**) any other Seal or Register: In order wherunto (**whereunto**) this shall be to the Directors of our (**Our**) Chancellarij (**Chancellary**) and ther (**their**) Deputs (**Deputes**) for Wreiting (**Writing**) the same, and to Our Chancellor (,) for Casing (**causing**) our (**Our**) greatt (**Great**) Seall (**Seal**) aforesaid to be Appended therunto (**thereunto**), a Sufficient (**sufficient**) Warrant (**Warrant**)!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гілл Д. Історія християнства. Київ : Темпора, 2010. 560 с.
2. Журавльов Д. Шотландські наймані вояки в Україні XVI—XVII ст. (до питання про ранні україно-шотландські зв'язки) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія. Харків, 2009. № 852. С. 127—136.
3. Заяць О. Громадяни Львова XIV—XVIII ст.: правовий статус, склад, походження / НАН України. Львів: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012. 590 с.
4. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів : Центр Європи, 2006. 602 с.
5. Центральний державний історичний архів України, місто Львів. Ф. 132. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 6
6. Там само. Арк. 3—5.
7. Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воеводств XVI — першої половини XVII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. Т. 228. С. 123—159.

8. Її ж. Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI—XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 50—55.
9. Її ж. До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 р.) // Львів: місто — суспільство — культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 137—149.
10. Bajer P. Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th—18th Centuries. The Formation and Disappearance of an Ethnic Group. Leiden, Boston: Brill, 2012. 616 p. <https://doi.org/10.1163/9789004210653>
11. Barnes R.P. Scotland and the Glorious Revolution of 1688. // *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. Chicago, 1971. Vol. 3, No. 3. P. 116—127. <https://doi.org/10.2307/4048193>
12. Biegańska A. The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century) // *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*. Oxfordshire, 2001. Vol. 43. P. 1—27. <https://doi.org/10.1080/00085006.2001.11092268>
13. Boyer R. English Declarations of Indulgence of 1687 and 1688. // *The Catholic Historical Review*. Washington, 1964. Vol. 50, No. 3. P. 332—371.
14. Burgess G. Was the English Civil War a War of Religion? The Evidence of Political Propaganda. // *Huntington Library Quarterly*. Philadelphia, 1998. Vol. 61, No. 2. P. 173—201. <https://doi.org/10.2307/3817797>
15. Górnik D. The Scottish diaspora in the Polish-Lithuanian Commonwealth // *Language, Culture, Politics. International Journal*. Chełm, 2020. Vol. 5. P. 169—182.
16. James VII. A Proclamation. 1687. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/A_Proclamation_\(James_VII\)](https://en.wikisource.org/wiki/A_Proclamation_(James_VII)) (дата звернення 27.03.2023).
17. Kowalski W. The Placement of Urbanised Scots in the Polish Crown during the Sixteenth and Seventeenth Centuries. // *Studies in Medieval and Reformation Traditions. Scottish Communities Abroad in the Early Modern Period*. Leiden, Boston, 2005. Vol. CVII. P. 53—104. https://doi.org/10.1163/9789047407157_008
18. Łoziński W. *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1892. 434 s.
19. Mullet C. *Religion, Politics, and Oaths in the Glorious Revolution*. // *The Review of Politics*. Cambridge, 1948. Vol. 10, No. 4. P. 462—474. <https://doi.org/10.1017/S0034670500047586>
20. Sharpe K. *The personal rule of Charles I*. New Haven: Yale University Press, 1992. 983 p.
21. Skeat W.W., Mayhew A.L. *A Concise Dictionary of Middle English*. London: Oxford University Press, 1848. URL: <https://www.gutenberg.org/files/10625/10625-h/10625-h.htm> (дата звернення 27.03.2023).
22. Sowerby S. Of Different Complexions: Religious Diversity and National Identity in James II's Toleration Campaign. // *The English Historical Review*. Oxford, 2009. Vol. 124, No. 506. P. 29—52. <https://doi.org/10.1093/ehr/cen363>
23. Speck W. A. *James II*. Oxfordshire: Routledge, 2002. 192 p.
24. Worthington D. «Unfinished work and damaged materials»: historians and the Scots in the Commonwealth of Poland—Lithuania (1569—1795) // *Minorities Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. Oxfordshire, 2016. Vol. 34. Issue 3. P. 276—296. <https://doi.org/10.1080/02619288.2015.1063812>

Отримано 27 березня 2023 р.

REFERENCES

1. Hill D. *Istoriia khrystianstva* [The History of Christianity]. Kyiv, 2010, 560 p. [In Ukrainian].
2. Zhuravliov D. *Shotlanski naymani voyaky v Ukraini XVI—XVII st. (do pytannia pro ranni ukraino-shotlanski zviazky)* [Scottish mercenaries in Ukraine in the 16th-17th centuries (to the question about early Ukrainian-Scottish ties)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Istoriia* [Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. History]. Kharkiv, 2009. Iss. 852, pp. 127—136. [In Ukrainian].
3. Zaiats O. *Hromadiany Lvova XIV—XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia* [Citizens of Lviv in the 14th—18th centuries: legal status, composition, origin]. Lviv, 2012. 590 p. [In Ukrainian].
4. Zubrytskyi D. *Khronika mista Lvova* [Chronicle of the city of Lviv]. Lviv, 2006. 602 p. [In Ukrainian].
5. Fond 132. Inventory 1. Unit 261. Fol. 6. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.
6. *Ibidem*. Fols. 3—5.
7. Shyian R. *Torhivlia mist Ruskoho i Belzkohe voievodstv XVI— pershoi polovyny XVII st.* [Trade of the cities of the Rus and Belz Voivodeships in the 16th — first half of the 17th centuries], *Zapysky naukovohe tovarystva imeni Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, 1994. Vol. 228, pp. 123—159. [In Ukrainian].
8. Shyian R. *Kuptsi-shotlandtsi v mistakh Ruskoho voievodstva u XVI—XVII st.* [Scottish merchants in the cities of the Rus Voivodeship in the 16th—17th centuries]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna* [Bulletin of Lviv University. Historical series]. Lviv, 1998. Iss. 33, pp. 50—55. [In Ukrainian].
9. Shyian R. *Do istorii lvivskoi torhivli druhoi polovyny XVII st. (za danymy mytnoi knyhy 1669 r.)* [To the history of Lviv trade in the second half of the 17th century. (according to the customs book of 1669)]. *Lviv: misto — suspilstvo — kultura* [Lviv: city—society — culture]. Lviv, 1999, Vol. 3, pp. 137—149. [In Ukrainian].
10. Bajer P. *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th—18th Centuries. The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*, Brill, Leiden, Boston, 2012. 616 p. <https://doi.org/10.1163/9789004210653>
11. Barnes R.P. *Scotland and the Glorious Revolution of 1688, Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 3, No. 3., Chicago, 1971, pp. 116—127. <https://doi.org/10.2307/4048193>
12. Biegańska A. *The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century)*, *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, Vol. 43., Oxfordshire, 2001, pp. 1—27. <https://doi.org/10.1080/00085006.2001.11092268>
13. Boyer R. *English Declarations of Indulgence of 1687 and 1688*, *The Catholic Historical Review*, Vol. 50, No. 3., Washington, 1964, pp. 332—371.
14. Burgess G. *Was the English Civil War a War of Religion? The Evidence of Political Propaganda*, *Huntington Library Quarterly*, Vol. 61, No. 2., Philadelphia, 1998, pp. 173—201. <https://doi.org/10.2307/3817797>
15. Górnik D. *The Scottish diaspora in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, *Language, Culture, Politics. International Journal*, Vol. 5, Chelms, 2020, pp. 169—182.
16. James VII., 1687. *A Proclamation. 1687*. Available at: <[https://en.wikisource.org/wiki/A_Proclamation_\(James_VII\)](https://en.wikisource.org/wiki/A_Proclamation_(James_VII))> [Accessed 27 March 2023].
17. Kowalski W. *The Placement of Urbanised Scots in the Polish Crown during the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, *Studies in Medieval and Reformation Traditions*. Scottish

- Communities Abroad in the Early Modern Period, Vol. CVII., Leiden, Boston, 2005, pp. 53—104. https://doi.org/10.1163/9789047407157_008
18. Łoziński W. *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Gubrynowicz i Schmidt, Lwów, 1892, 434 p.
 19. Mullet C. Religion, Politics, and Oaths in the Glorious Revolution, *The Review of Politics*, Vol. 10, No. 4, Cambridge, 1948, pp. 462—474. <https://doi.org/10.1017/S0034670500047586>
 20. Sharpe K. The personal rule of Charles I, Yale University Press, New Haven, 1992, 983 p.
 21. Skeat W.W., Mayhew A.L., 1848. *A Concise Dictionary of Middle English*, Oxford University Press. Available at: <<https://www.gutenberg.org/files/10625/10625-h/10625-h.htm>> [Accessed on March 27, 2023].
 22. Sowerby S. Of Different Complexions: Religious Diversity and National Identity in James II's Toleration Campaign, *The English Historical Review*, Vol. 124, No. 506. Oxford, 2009, pp. 29—52. <https://doi.org/10.1093/ehr/cen363>
 23. Speck W.A. James II, Routledge, Oxfordshire, 2002, 192 p.
 24. Worthington D. «Unfinished work and damaged materials»: historians and the Scots in the Commonwealth of Poland—Lithuania (1569—1795), *Minorities Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*, Vol. 34. Issue 3, Oxfordshire, 2016, pp. 276—296. <https://doi.org/10.1080/02619288.2015.1063812>

Received on March 27, 2023

Khrystyna Baziuk

Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-7625-4985
E-mail: khrystynabaziuk@gmail.com

LVIV COPY OF "DECLARATION OF INDULGENCE"
OF JAMES II DATED FEBRUARY 12, 1687: CONTEXT OF DOCUMENT
CREATION AND ITS ANALYSIS

The goal of the research. Introducing of an unpublished document — a copy of the "Declaration of Indulgence" by the English King James II, which was found in the correspondence of Lviv merchant of the Scottish origin Arthur Forbes (Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv — Fond 132, Inventory 1, File 261), into scientific circulation. Analysis of the political and religious situation that made this document relevant for the Lviv Scottish merchants, finding out the impact of the copy of the Declaration of Indulgence " on them. **Methodology.** Comparative and deductive methods were used to compare and analyze the original "Declaration of Indulgence" text and its copy in the letter to Arthur Forbes. The systemic method was applied to explain the context of the creation of the original and the "Declaration..." copy. **Scientific novelty.** For the first time, a document was introduced into scientific circulation — a copy of the "Declaration..." from the correspondence of the Scottish merchant Arthur Forbes, who had his own trading network centered in Lviv. The letter was considered in the context of Scottish migration to the territory of the Ruthenian Voivodeship. The significance of English religious policy for Scottish merchants in Lviv was analyzed. **Conclusions.** One of the reasons for the emigration of Scots to the European countries in the 15th-17th centuries could be internal religious conflicts. Due to them, a significant part of Scottish

Catholics left the country, and some of them settled in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, in particular, the Ruthenian Voivodeship and the city of Lviv. Most often, they were engaged in trade, which became not only a source of income, but also provided a stable connection with their homeland. An example of such a connection is the correspondence of the Scottish merchant Arthur Forbes with his friend and trading partner. In it, we can find a copy of the "Declaration..." by the English King James II. This document declared religious equality and tolerance in the territory of the English Kingdom, and therefore was extremely important for those Scots who left their country due to the possibility of religious persecution. Unfortunately, they could not use it since the "Declaration..." was annulled during the Glorious Revolution in 1688.

Key words: Scottish emigration, Lviv, Declaration of Indulgence, Ruthenian Voivodeship, Polish-Lithuanian Commonwealth, trade.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.056>

УДК 655,413:272.222(477)-523.6]”16/18”:655.3.066-047.44

Ірина Ціборовська-Римарович,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних
видань Інституту книгознавства, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-5025-0767

E-mail: ciborirena@ukr.net

КНИЖКОВА КУЛЬТУРА РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ МОНАСТИРІВ XVII—XIX століть ЛУЦЬКОЇ / ЛУЦЬКО-ЖИТОМИРСЬКОЇ ДІЄЦЕЗІЇ

Важливе місце, яке посідає книжкова культура в багатовекторній світовій культурі, обумовлює актуальність вивчення різних її об'єктів, зокрема й книжкової культури монастирів. Отож **мета роботи** — представити на основі фактографічного матеріалу картину книжкової культури, що панувала в римо-католицьких монастирях Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії в XVII — першій половині XIX ст. Рукописні книги та історія рукописної книжності в публікації не розглядаються. **Методологія дослідження** спиралася на наукові принципи історизму, об'єктивності та системності. Були задіяні історико-компаративний, квантативний методи та метод джерелознавчого аналізу. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі фактографічного матеріалу як джерела до історії книжкової культури католицьких монастирів Речі Посполитої I. Вперше здійснено спробу в контексті поняття «книжкова культура» висвітлити місце і роль Книги в життєдіяльності дванадцятьох католицьких монастирів Луцько-Житомирської дієцезії. **Висновки.** Проаналізований матеріал демонструє, що в досліджених монастирях Луцько-Житомирської дієцезії книжковій культурі були притаманні ті самі аспекти, які мали й інші католицькі

Цитування: Ціборовська-Римарович І. Книжкова культура римо-католицьких монастирів XVII—XIX століть Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 56—77. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.056>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

монастирі на теренах Речі Посполитої І. Видавнича продукція бердичівської й луцької монастирських друкарень віддзеркалює церковне, соціально-політичне та культурне життя регіону, а їхні видання є артефактами книжкової культури Правобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

Ключові слова: книжкова культура, монастирські бібліотеки, стародруки, провенієнції, Луцька / Луцько-Житомирська дієцезія.

Актуальність теми дослідження. Важливе місце, яке посідає книжкова культура в багатовекторній світовій культурі, обумовлює актуальність вивчення різних її об'єктів, зокрема й книжкової культури монастирів. Історія книжкової культури римо-католицьких монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії досі не стала об'єктом спеціальних бібліотекознавчих досліджень.

Аналіз досліджень і публікацій. Деякі аспекти книжкової культури католицьких чернечих монастирів у своїх працях розглядає польська дослідниця Марія Підлипчак-Маєрович. Її монографія *Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku* [30] присвячена бібліотекам чернечих спільнот на українських, білоруських та литовських землях Речі Посполитої в ранньомодерний час. Дослідниця розглядає практику формування монастирських бібліотек відповідно до орденських приписів, їх дотримання в діяльності бібліотек: опрацюванні книжкових фондів, зберіганні, утриманні бібліотечних приміщень, діяльності монастирських бібліотекарів. Спираючись на результати аналізу близько півтори сотні інвентарів та каталогів монастирських книгозбірень, авторка коментує тематичний зміст бібліотечних фондів, роль бібліотек у розвитку монастирської освіти, провадженні наукової праці в чернечих осередках. Але дослідниця не згадує бібліотеки монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії. Інша монографія М. Підлипчак-Маєрович *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum* [31] присвячена провенієнціям стародруків з монастирських книгозбірень, що нині зберігаються в Національному закладі Оссолінеум (Вроцлав). Авторка в контексті історії вивчення провенієнцій польськими науковцями демонструє на базі виявлених і опрацьованих стародруків з фонду бібліотеки Національного закладу Оссолінеум важливість їх джерелознавчого дослідження та їхню роль у книгознавчих студіях. Праця члена Товариства Ісусового о. Людвіка Гжебня [22; 23] присвячена єзуїтським бібліотекам Речі Посполитої в XVI—XVIII ст. У ній представлено широку картину функціонування бібліотек Товариства Ісусового: аналіз орденського законодавства про бібліотеки, видову характеристику колегіумних книгозбірень (бібліотека загальна та спеціальні бібліотеки), комплектацію фондів, облаштування бібліотечних приміщень. Монографія польської науковиці Івони Петшкевіч *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVIII wieku* [32] присвячена книжковій культурі в чоловічих католицьких монастирях Великого князівства Литовського.

Серед вітчизняних дослідників, які в тій чи іншій формі приділили увагу книгозбірням католицьких монастирів на українських теренах, що так чи інакше пов'язано з різними аспектами книжкової культури, варто згадати Наталію Швець, Юлію Шемету, Оксану Карліну, Анну Кирилюк, Назарія Лоштина. Праця Н. Швець присвячена бібліографічній реконструкції фонду бібліотеки Львівського єзуїтського колегіуму [33]. Книга складається з розширеної анотації з викладом методології дослідження, аналізом виявлених та збережених примірників стародруків львівської єзуїтської бібліотеки та каталогу — бібліографічного опису 201 примірника. У ній на фактографічному бібліографічному матеріалі інформується про зміст бібліотечного фонду й опосередковано — про збирання літератури певного змісту й тематики у Львівському колегіумі. Ю. Шемета ввела в науковий обіг дані про донаційний суперекслібрис Анни Алоїзи Ходкевичевої, княгині Острозької, факт, який віддзеркалює ставлення до Книги в магнатських і релігійних колах першої половини XVII ст. у Речі Посполитій [18]. У статті Анни Кирилюк *Жанровий та тематичний репертуар бібліотек римо-католицьких монастирів Волинської губернії (кінець XVIII — початок XIX ст.)* [10] з-поміж документів, дотичних до інших монастирських бібліотек, авторка аналізує книжковий репертуар тринітарської книгозбірні за актами генеральних візитацій Луцького тринітарського монастиря 1799, 1816 та 1819 рр. У спільній публікації Оксани Карліної й Анни Кирилюк *The Roman Catholic Monasteries Libraries Inventories' Source Potentia of Lutsk-Zhytomyr Diocese at the end of the XVIIIth-beginning of the XIXth century* [24] аналізується джерелознавчий потенціал інвентарів бібліотек римо-католицьких монастирів Луцько-Житомирської дієцезії, укладених наприкінці XVIII — на початку XIX ст., зокрема й інвентарів луцької і берестецької тринітарських бібліотек та книгозбірні Дедеркальського реформатського монастиря. Вагоме місце у вивченні книгозбірень католицьких монастирів в Україні посідає дисертаційне дослідження Назарія Лоштина *Бібліотеки монастирів Львівської латинської митрополії XIV—XVIII ст.: книгознавчі аспекти* [11]. У ньому дисертант здійснив комплексний аналіз інвентарів восьми бібліотек католицьких монастирів, що належали до сімох чернечих орденів чи їхніх відгалужень, які нині зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. У дослідженні бібліотечні інвентарі розглядаються як важливе джерело до історії бібліотек регіону, книжкової культури та історії читання.

Мета дослідження. Висвітлити на базі збереженого, виявленого й опрацьованого фактографічного матеріалу аспекти книжкової культури католицьких монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії в XVII—XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Поняття Книжкова культура охоплює кілька аспектів, що разом репрезентують цілісне бачення книги в певний історичний період у певному політичному й географічному просторі та суспільному середовищі. До таких аспектів можна віднести збирання книжок, зміст

книги, її видавничу підготовку, поліграфічне виконання, розповсюдження та користування нею, що так само віддзеркалюють питання культури читання. Ступінь повноти їхнього висвітлення безпосередньо залежить від збереженої джерельної бази, яка опиняється в розпорядженні дослідників. В історико-бібліотекознавчих студіях книжкової культури чернечих осередків монастир розглядається як інституція літературної культури та наукової праці, де відбуваються створення й підготовка наукових текстів — від богословських трактатів до праць природничої тематики, шкільних підручників, текстів проповідей, панегіриків, диспутів, драм і містерій. Для монастирського середовища складові книжкової культури, що потребують висвітлення, можна окреслити так: 1) організація монастирських бібліотек, їхні типологія і функції: структура монастирських книгозбірень (основна бібліотека, спеціальні бібліотеки), умови зберігання книжок (приміщення, шафи), бібліографічне опрацювання та облік книжок (каталоги, правила бібліографічного опису, систематизація фонду, шифри), правила користування книжками (видача, перевірка фонду), шляхи комплектування фондів (купівля, дари, обов'язкові примірники тощо). Детальний книгознавчий аналіз складу і змісту бібліотечного фонду може надати фактографічний матеріал про колекціонування книжок і бібліофільство в монастирських осередках; 2) власницькі книжкові знаки монастирських бібліотек; 3) діяльність монастирських друкарень: мета й організація діяльності, видавничий репертуар, друкарське виконання, розповсюдження друкарської продукції; 4) циркуляція книжок у середовищі католицьких чернечих спільнот; 5) читання книжок: читання як елемент усамітнення і читання як спільна чинність, як спільне дійство братії під час служб Божих або під час трапез тощо.

Об'єктами дослідження стали бібліотеки 12 католицьких монастирів Луцької / Луцько-Житомирської дієцезії, що належали до п'яти католицьких орденів: Берестейського, Кременецького, Луцького, Острозького єзуїтських колегіумів, Берестецького, Луцького, Теофіпольського тринітарських монастирів, Бердичівського і Вишнівецького монастирів босих кармелітів, Дедеркальського і Кременецького монастирів францисканців-реформатів та Острозького капуцинського монастиря. Джерельною базою підготовленої публікації стали стародруки названих бібліотек, їхні провенієнції, рукописні каталоги бібліотек Бердичівського монастиря босих кармелітів та Сусідівського кармелітанського монастиря, акти генеральних візитацій монастирів.

Бібліотеки є важливою складовою книжкової культури, зокрема й книжкової культури чернечих спільнот. Монастирську бібліотеку можна трактувати як віддзеркалення ключових напрямів діяльності чернечого осередку. Образно, але надзвичайно влучно характеризує місце книги в життєдіяльності монастирів вираз, який приписують картезіанцю Якобу Лоуберу з Базеля (кін. XV ст.): «Монастир без книг... це немов місто без багатств, фортеця без війська, кухня без начиння, стіл без наїдків, сад без зілля, лука без квітів,

60 дерево без листя...» (*Monasterium sine libros est sicut civitas sine opibus, castrum sine numeris, coquina sine suppellectili mensa sine cibis, hortus sine herbis, pratum sine floribus, arbor sine foliis...*) [8, с. 36—37].

Організація бібліотек, їх комплектація, каталогізація фондів, дотримання правил збереження фондів, правила обслуговування віддзеркалюють ставлення до книги в монастирському середовищі, тією чи іншою мірою демонструють роль книги в діяльності монастирів. Загальний підхід до організації монастирських бібліотек був практично всюди однаковий: у бібліотеці мушили бути в наявності потрібні для функціонування монастиря книги, для книг повинно було виділятися окреме приміщення з належними умовами зберігання, приміщення мало утримуватися в порядку, всі книги мушили бути зареєстрованими в каталогах, видача примірників обов'язково фіксувалась у відповідному журналі випозичань, де відмічалось й повернення книги у фонд. За роботу бібліотечної інституції відповідав префект бібліотеки. У тій чи іншій формі згадані пункти були прописані в орденських правилах. Найбільш детально бібліотечні правила були розроблені отцями єзуїтами. Бібліотека як інституція забезпечувала зберігання книжок, виконувала освітянську функцію, готуючи новітців, навчаючи світську молодь у школах, які діяли при монастирях, виконувала функцію наукового осередку.

Структура монастирської книгозбірні була доволі розгалужена і включала в себе основну бібліотеку і спеціальні бібліотеки, які, в залежності від цілеспрямованості, знаходилися при монастирських аптеках, музичних бурсах, інфірмеріях, у закриттях, у професорів різних предметів викладання, наприклад, філософії, риторики або граматики. Кожна з названих бібліотек повинна була мати свій каталог.

Обсяг бібліотечного фонду залежав від статусу чернечого осередку (колегіум, конвент, резиденція, місія), його матеріальної спроможності, історичних умов функціонування. Зрозуміло, що на збереженість книжкових фондів негативно впливали стихійні лиха, війни, соціальні катаклізми. Але факт накопичення книжок у монастирях мав велике значення, адже завдяки цьому до нашого часу збереглися неоціненні пам'ятки духовної культури — богословські й філософські трактати, наукові праці, літературні твори, пам'ятки друкарської майстерності минулого. Інформацію про обсяги бібліотечних фондів досліджуваних монастирів, окрім збережених рукописних каталогів та інвентарів, надають акти генеральних візитацій. Бібліотека Луцького єзуїтського колегіуму налічувала 1833 од. зб. [ЦДІАУК, ф. 710, оп. 2, спр. 1200, арк. 29—38; 1783 р.]; бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму на середину XVII ст. налічувала бл. 4000 од. зб. [20, с. 483]; бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму як структурна частина бібліотеки Волинського лицю — 694 од. зб. [ІР НБУВ, ф. 1, од. зб. 6418а, арк. 147—148 зв.; [1805 р.]; бібліотека Берестейського єзуїтського колегіуму — 1732 од. зб. [Державний історичний архів Білорусі, ф. 1928, оп. 1, спр. 265, арк. 52—52 зв.; 1774 р.]; Луцького тринітарського монастиря —

2667 од. зб. [В], грс. 6331 IV, арк. 98—99; 1816 р.]; бібліотека Берестецького тринітарського монастиря — 1515 од. зб. [ДАЖО, ф. 90, оп. 1, спр. 286, арк. 6—7; 1816 р.]; бібліотека Теофіпольського тринітарського монастиря — 610 од. зб. [30, с. 175; [1-ша чверть XIX ст.]; бібліотека Дедеркальського реформатського монастиря — 2166 од. зб. [ЦДІАУК, ф. 2227, оп. 1, спр. 671, арк. 2 зв.; 1828 р.]; бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів — 7264 од. зб. [ІР НБУВ, ф. I, од. зб. 6413; 1781 р.]; бібліотека Вишнівцького монастиря босих кармелітів — 1327 од. зб. [21, с. 193; 1816 р.]; бібліотека Острозького капуцинського монастиря — 1519 од. зб. [В], грс. 6331 IV, арк. 132 зв.; 1816 р.]. Інформація про обсяг фонду бібліотеки Кременецького реформатського монастиря у друкованих джерелах відсутня.

Практично на кожному примірнику досліджуваних бібліотек обов'язково присутні власницькі написи констатуючого характеру про належність книжки до конкретної монастирської бібліотеки. Вони фіксували право власності монастиря на книжку і мали певною мірою юридичне значення. Робити записи було обов'язком префектів бібліотек. Записи мали усталену, лаконічну форму: «Належить бібліотеці такого-то монастиря», «Записана до каталогу книжок такого-то монастиря» або «[Книга] Бібліотеки такого-то монастиря» тощо. Ось конкретні приклади оригінальних записів констатуючого характеру з досліджених книгозбірень: 1) «Conventus Visniovecensis Carmelitarum Discalceatorum», «Conventus Berdiczoviensis Carmelitarum Discalceatorum»; 2) «Ad Bibliothecam Conventus Luceoriensis Ordinis Discalceatorum Sanctissimae Trinitatis de Redemptione Captivorum», «Pertinet ad Bibliothecam Conventus Berestecensis Ordinis Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum»; 3) «Conventus Cremenecensis Patrum Reformatorum», «Applicat Bibliothecae Conventus Dederkaliensis Patrum Reformatorum»; 4) «Residentiae Cremenecensis Societatis Jesu», «Collegii Luceoriensis Societatis Jesu»; «Collegii Ostrogiensis Societatis Jesu», «Collegii Brestensis Societatis Jesu»; 5) «Bibliotheca Patrum Capucinatorum». Факт належності стародруків до спеціальних бібліотек теж фіксується маргінальними написами, наприклад: «Pro Apotheca» (Для аптеки), «Pro Choro» (Для хору). Книжки, включені до групи заборонених книг, мали напис «Prohibitus» (Заборонена [книжка]).

В окреслених нами хронологічних рамках у монастирях кодифікованих правил бібліографічного опису не існувало. Повнота бібліографічного опису залежала від освіченості, досвідченості та сумлінності бібліотекаря. Після аналізу структури каталогів / інвентарів досліджуваних (і не тільки досліджуваних) монастирських книгозбірень є очевидним, що книжки були систематизовані за тематичними розділами, розміщеними в певній послідовності. Склад і зміст фонду диктував формування тематичних категорій. Та перший тематичний розділ завжди становили видання Святого Письма, далі йшли коментарі до нього, наступну позицію посідав тематичний розділ із творами Отців Церкви — Патристика. За ними слідували розділи теологічних дисциплін:

моральна теологія, схоластична теологія, догматична теологія. Якись із них могли бути об'єднані в один тематичний розділ. Виділялися в окремі тематичні розділи філософія, полемічна література, аскетика, проповіді, церковна і світська історія, юриспруденція, медицина тощо. Окрему тематичну групу становили заборонені книжки — «libri prohibiti», які зберігалися «під замком» і видавалися до читання тільки з дозволу монастирського керівництва. Тематичний розділ у рукописному каталозі позначався літерою латинської абетки, що відповідало розміщенню примірника у фонді у відповідній шафі, наприклад: «Concionatores sub Lit. F» або «Theologi Canoniste sub Lit. G» [IP НБУВ, ф. I, од. зб. 6413].

У бібліографічних описах імена авторів могли подаватись у формі непрямого відмінка, назва видання могла бути не повна і трохи видозмінена, вказувалися місто друкування і рік, назва друкарні в бібліографічному описі практично завжди була відсутня, занотовувалися формат книжок у частинах аркушів та наявні в бібліотеці томи багатотомних видань.

Шляхи комплектування монастирських книгозбірень були традиційними для того часу. Монастирі на теренах Луцько-Житомирської дієцезії, як й інші монастирі, для своїх бібліотек книжки купували, отримували в подарунок від фундаторів і меценатів, від авторів опублікованих творів. Книжки також надсилалися монастирями до інших монастирів, і не завжди до осередків свого ордену. Цікаву інформацію про шляхи надходження книжок до монастирських книгозбірень подають провенієнції зі сторінок і з форзаців бібліотечних примірників. Зокрема, купівельно-цінові написи надають багатий фактографічний матеріал щодо комплектування бібліотек і книжкових цін. Записи цього виду не часто трапляються у стародруках, але є одним з основних і найбільш масовим джерелом книжкових цін і дороговказом стосовно шляхів надходження книжок до бібліотек. У випадку монастирських книгозбірень, чим більше зібрано фактів про ціни їхніх примірників, тим чіткіше вимальовується картина витрат монастиря на придбання книжок, вартість видання того чи іншого твору, місця купівлі, інтенсивність поповнення бібліотечного фонду, відштовхуючись від дат виходу книжки і набуття її монастирем. У купівельних записах часто зазначається рік придбання книжки, в частині записів — рік придбання і сума, за яку куплено примірник, у групі написів вказується прізвище настоятеля монастиря, за керівництва якого було придбано ту чи іншу книгу.

Частина рукописних провенієнцій засвідчує посмертне надходження до монастирських бібліотек книжок, що були в особистому користуванні ченців. Книжки, після їхньої смерті, залишалися в обителі й поповнювали її книгозбірню або переказувалися до бібліотек інших орденських осередків. Питання комплектації тісно пов'язане з фінансуванням, яке виділялося на закупівлю необхідних монастиреві книжок. Однак необхідно підкреслити, що відомості про фінансування досліджуваних монастирських бібліотек доволі скупі й мають фрагментарний характер. Априорі можна стверджувати, що фінансування залежало від конкретних історичних умов. Деструктивні соціально-політичні

та природні явища негативно позначалися на діяльності монастиря, в т. ч. і на комплектуванні бібліотечних фондів. Уривчасті відомості про фінансування бібліотеки Луцького єзуїтського колегіуму у другій половині XVII ст. містять, наприклад, документи *Archivum Romanum Societatis Jesu*. Вони свідчать, що до 1665 р. на потреби бібліотеки надходило щорічно по 100 флоринів. Упродовж 1665—1669 рр. у зв'язку з подвоєнням фондової суми капіталу щорічне забезпечення бібліотеки зросло до 200 флоринів [12, с. 116].

У книжковій культурі важливу роль відіграють власницькі книжкові знаки (різного виду екслібриси, суперекслібриси, печатки), які віддзеркалюють зв'язок книги з її власником, чи то особою, чи то інституцією. В історико-бібліотечнознавчих дослідженнях монастирських бібліотек, як при дослідженні будь-якої бібліотеки іншого виду, книжкові знаки виконують такі основні функції: функцію документа, який фіксує факт існування бібліотеки, функцію інструменту при віртуальній і реальній реконструкції бібліотечного фонду чи його частини, а відтак додають можливість глибшого аналізу складу і змісту книжкового фонду, функцію дороговказу відносно шляху міграцій бібліотечних примірників та шляхів комплектації монастирських книгозбірень і функцію фактографічного джерела в дослідженні соціокультурної ролі того чи іншого видання твору або наукової праці. У такому випадку виявлення й атрибуція книжкових знаків набувають надзвичайно важливого значення і висувують на порядок денний актуальність підготовки каталогів книжкових знаків.

Як показала евристична робота з фондами стародруків, у бібліотечних фондах монастирів Луцько-Житомирської дієцезії книжкових знаків було небагато. У досліджуваних монастирських бібліотеках нині зафіксовано екслібриси-наліпки тільки на примірниках із книгозбірень луцьких і берестецьких тринитаріїв, які клеїлися на звороті верхньої кришки оправи. Варто наголосити, що дотепер вони не фігурують у книгознавчій літературі. Шрифтовий екслібрис книгозбірні Берестецького тринитарського монастиря має такий текст: «*Ex BIBLIOTHECA / Conventus Berestecensis, / PP. Ordinis Excalceat. / SSSmae TRINITATIS / de Redemp. Captivorum / Lit: Num:*» (НБУВ, ВСПВ, шифр: IA 161). Текст узято в рамку з виливних прикрас. Розмір рамки — 4×5,3 см. Текст шрифтового екслібриса Луцького тринитарського монастиря такий: «*Ex Bibliotheca / Collegii Luceoriensis / in Volhynia, / PP. Ordinis Excalceat. / SSSmae Trinitatis / de Redem. / Captivorum. / Lit: Num:*» (НБУВ, ВСПВ, шифр: Pal. 1063). Текст екслібриса теж облямовує рамка з виливних прикрас, яка має вигляд «косички». Розмір екслібриса в рамці — 4,4×5,2 см. Шифри книжок в екслібрисах вписувалися чорнилом «від руки». Літерами латинської абетки позначалися шафи, наприклад: Lit: k, Lit: i, Lit: g, Lit: f. Арабськими цифрами — полиці: Num: 10, Num: 7, Num: 6. Шифри дають уявлення про розміщення книжок у фондів. Як видно, ці два шрифтові екслібриси за друкарським оформленням дуже подібні між собою. Можна припустити, що їх було виготовлено у друкарні луцьких отців домініканців, оскільки у виданнях цієї друкарні використовували елементи

друкарського оформлення, подібні до елементів, застосованих у рамках екслібрисів-наліпок. Варто звернути увагу на те, що шрифтові екслібриси мають далеко не всі стародруки, які колись належали монастирським книгозбірням.

Для детальнішої інформації про екслібриси тринітарських бібліотек слід зауважити, що друківані джерела фіксують шрифтові екслібриси тринітарських монастирів у Львові [36, с. 15], Бурштині (нині смт Галицького р-ну Івано-Франківської обл.) [29, I, іл. 6], в Антоколі та Тринітополі (обидва у Вільнюсі). Литовський книгознавець В. Кізараускас у своїй праці подає тексти екслібрисів монастирських книгозбірень тринітаріїв в Антоколі та Тринітополі. Ці екслібриси мають такі тексти: «Ex Bibliotheca / Conventus Trinitopoli / ensis ad Vilnam / PP. Ordinis Excalceat: / SSSmae Trinitatis / de Redem: Captivorum / Lit: Num: » [25, с. 153, № 761; с. 154, № 763] та «Ex Bibliotheca / Collegii Antecollensis / ad Vilnam / PP. Ordinis Excalceat: / SSSmae Trinitatis / de Redem: Captivorum / Lit: Num: 40» [25, с. 138, № 636]. Їхні тексти відрізняються тільки назвами монастирів, але рамки з виливних прикрас оформлено різними виливними елементами. Усі згадані вище тринітарські екслібриси подібні за оформленням. Виглядає так, ніби вони виготовлялися в одній «майстерні», за одним розпорядженням та усталеним взірцем. Умовно їх можна датувати кінцем XVIII — початком XIX ст. Екслібриси тринітаріїв Антоколя та Тринітополя представляє у своїй праці У. Пашкевич [29, I, іл. 155a, іл. 155b].

В евристичній роботі зі стародруками монастирських бібліотек нам не трапилися інші види бібліотечних книжкових знаків: суперекслібриси, гравіровані екслібриси-наліпки, екслібриси-печатки тощо. Печатки як вид книжкового знака є досить рідкісним явищем для монастирських книгозбірень. У фонді бердичівської кармелітанської бібліотеки виявлено один стародрук, де печатка виконує роль власницького книжкового знака. Примірник третього видання посібника з риторики авторства члена Товариства Ісусового Германа Гольдхагена (Goldhagen) «Rhetorica explicata et applicata ad eloquentiam civilem et ecclesiasticam...» (Бамберг; Вюрцбург, 1772; НБУВ, ВІК: шифр: Берд. кол. 1002) має на форзаці червону сургучеву печатку діаметром 2 см із зображенням емблеми Ордену босих кармелітів. На титульному аркуші та форзаці примірника є ще написи про приналежність книжки босому кармеліту Діонізію від св. Яна з Дуклі: «Ex Libris F[ratris] Dionysij a S. Ioanne de Dukla Carmelitae Excalceati 1784» (З книжок брата Діонізія від св. Яна з Дуклі, босого кармеліта 1784). Представлений запис цілком співвідноситься з особою отця Діонізія від св. Яна з Дуклі Охопінського (1763 — бл. 1830 р.), викладача філософії і теології в духовній семінарії Бердичівського монастиря. За своє життя він обіймав різні посади: секретаря провінції (1800), екзаменатора дієцезії (1802), дефінітора (1801—1805, 1806—1808), провінціала Руської провінції Св. Духа (1811—1814; Бердичів тоді був резиденцією провінціалів Руської провінції босих кармелітів), пріора Вишнівцького монастиря босих кармелітів (від 1817 р.) [35, с. 165—167]. Найвірогідніше, що сургучева печатка є печаткою орденської провінції. На ти-

тулі примірника зроблено ще один напис констатуючого характеру про приналежність книжки Бердичівському монастирю: «Conventus Berdiczovien[is] Carmelit[arum] Discal[ceatorum] Pr[ovinci]ae Polonae Sacti Spirit[us]» (Бердичівського монастиря босих кармелітів Польської провінції св. Духа).

Ще один аспект книжкової культури пов'язаний із продукуванням книжок монастирськими друкарнями. У друкарському репертуарі офіцин віддзеркалюється головна мета їхньої видавничої діяльності, особливості функціонування самого монастиря (утримання школи, новіціату, проповідництво, діяльність костельних братств тощо). У художньому оформленні друкарської продукції простежується мистецтво книги, притаманне певному історичному періоду (окреслений нами період охоплює бароко, рококо, елементи неокласицизму), естетичні смаки видавців. У Луцькій / Луцько-Житомирській дієцезії у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. діяли дві друкарні католицьких монастирів: Бердичівського монастиря босих кармелітів (1758—1844) та Луцького домініканського монастиря (1787—1836). Вони відігравали важливу роль у ретрансляції ідей Римо-Католицької Церкви, в підтримці / забезпеченні освітнього процесу, що відбувався у школах, які функціонували при Бердичівському кармелітанському монастирі, Луцькому та Теофіпольському тринітарських монастирях, згодом у школах Київської, Волинської і Подільської губерній [16].

Сьогодні документально (за описом з автопсії та бібліографічними джерелами) зафіксовано 929 бердичівських видань у 1181 примірнику, що зберігаються в бібліотеках, музеях та архівах України [15], і 165 луцьких домініканських видань у 142 примірниках, які зберігаються у фондах НБУВ [14]. Дослідницька робота з фондами стародруків бібліотек, музеїв та архівів, передусім Литви, Польщі, Білорусі, РФ, може внести корективи в наведені кількісні дані.

Згідно з документами, бердичівська друкарня послуговувалася трьома верстатами [34, с. 25], а луцька — одним [14, с. 4]. Наклад видань монастирських друкарень за документами залишається невідомим. Не трапляються відомості про наклад і в самих виданнях. Можемо припустити, що в Бердичеві й Луцьку книжки виходили стандартним для того часу накладом: для книжок більшого формату — 1200 примірників, для книг форматом «ін октаво» — удвічі більшим [9, с. 302].

Обидві друкарні було створено з однаковою метою: утверджувати на Правобережній Україні римо-католицьку конфесію, задовольняти потреби католицьких чернечих орденів та місцевої громади, що сповідала католицизм. Хоча строк функціонування бердичівської офіцини був тривалішим за строк функціонування луцької й обсяг друкованої продукції кармелітанської друкарні перевищував приблизно у 8 разів продукцію домініканської, репертуар видань двох друкарень за своєю тематикою був подібний — перше і провідне місце посідала релігійна література різного характеру: теологічні твори (моральна, схоластична, догматична теологія), молитовники, полемічні твори, катехетика, аскетика, агіографія, збірки проповідей; панегірики, пасторські листи та

відозви луцьких біскупів, рубрицелли (церковні календарі); розпорядження урядових установ; дидактична література: підручники й посібники з латинської, французької, німецької, польської та російської мов, з арифметики та історії. Надзвичайно популярними серед бердичівських видань були господарські календарі. Тут друкувалися праці також із церковної та загальної історії, твори художньої літератури, праці геральдично-генеалогічної тематики.

Будучи друкарнями монастирськими, вони діяли відповідно до чинних норм підготовки видань до друку для таких офіцин. Видання, яке виходило у світ, мало одержати цензурний дозвіл від орденського начальства, дозвіл на друк від цензора книжок відповідної дієцезії, в нашому випадку Луцької / Луцько-Житомирської, оскільки обидва монастирі знаходилися на її теренах; якщо мова йшла про передрук — то теж одержати дозвіл на перевидання від дієцезіального керівництва. До обов'язків цензора входило визначення відповідності підготовлених до друку книжок доктрині віри й моралі, проголошених Церквою. Керівництво Ордену босих кармелітів 16 травня 1767 р. видало обов'язкову для виконання всіма членами Ордену інструкцію про цензурування поданих до друку праць. З метою уникнення доктринальних неточностей і непорозумінь кожен член Ордену, який прагнув опублікувати свою книжку, після завершення роботи над нею повинен був одержати дозвіл на видання в самого генерала або у провінціала Ордену. Генерал (або, за його дорученням, провінціал) призначав двох цензорів-теологів для оцінки вартості книжки та її відповідності церковним доктринам. Після одержання позитивної оцінки обох цензорів генерал (або провінціал) давав дозвіл на друкування книжки. У разі виникнення критичних зауважень із боку цензорів мериторичного чи методологічного характеру, автор мав урахувати їх і внести відповідні зміни. Католицькі видання, крім панегіриків та дрібних брошур, підлягали ще й цензурі архієпископської адміністрації. Уникання цензури дієцезіальної адміністрації, коли цензи обмежувалися цензурою орденської влади, могло призвести до конфлікту з біскупом.

Основним джерелом до історії видавничої діяльності названих друкарень залишаються примірники їхніх видань. Вони несуть у собі інформацію про репертуар, художнє оформлення, особливості друкарського виконання, розповсюдження й побутування їхньої продукції.

Бердичівські видання здебільшого оформлювалися досить скромно. У монастирській друкарні приділялася значна увага оформленню видавничої продукції. Друкарі й гравери прагнули поєднати зміст і форму книжки, робили її естетично привабливою та зручною в користуванні — згідно з художніми смаками часу. У цілому монастирській друкарській продукції були притаманні риси тогочасної європейської книги [15, с. 137—153]. Друкарське оформлення луцьких видань надзвичайно скромне, проте порівняльний аналіз художнього оформлення луцьких друків показує, що воно мало чим відрізнялося від художнього оформлення тогочасної масової продукції інших друкарень із теренів Речі Посполитої [14, с. 31—32].

Для книжкової культури періоду функціонування аналізованих друкарень властиві присвяти у виданнях теологічних, наукових праць та літературних творів. Бердичівські друки містять на своїх сторінках понад 50 присвят світським та духовним особам і колам людей, які представляли органи цивільного та церковного управління й судочинства. Часом вони проливають світло на історію підготовки видання. Значна кількість видань бердичівської кармелітанської друкарні має присвяти, що демонструють тогочасні загальноприйняті засади їхнього укладання, розкривають зв'язки автора твору з особою, якій присвячується видання, догичність особи до підготовки тієї чи іншої публікації, стосунки особи із церковними інституціями та осередками, її благодійницьку діяльність тощо. І загалом проливають світло на історію меценатства на багатоетнічних землях Речі Посполитої, додають нові штрихи до історичних портретів людей світського і духовного станів, які відсутні в генеалогічно-геральдичних друкованих джерелах [15, с. 67–77].

У луцьких виданнях, яких було значно менше, присвяти поодинокі. Так, нам трапилися 11 присвят, серед них, наприклад, присвята перекладача Олександра Ходкевича автору перекладеного ним драматичного твору Фридерікові Августу Коцебу (1761–1819) «Hiszpani w Peru...» (Луцьк, 1797) [26] або братів Франтішка і Кароля Жабицьких представнику роду Святополк-Четвертинських Юзефу Марцелію в їхній генеалогічній праці «Genealogia książąt krwi Ruskich Swiatopołków-Czetwertyńskich...» (Луцьк, 1793) [37].

Як свідчать джерелознавчий аналіз провенієнцій та архівні матеріали, бердичівські й луцькі видання в період функціонування друкарень побутували на теренах Волинського, Київського, Подільського воєводств (потім губерній) і знаходилися у приватних бібліотеках світських осіб, монастирських книгозбірнях, духовних семінаріях. З другої половини XIX ст. вони потрапляють до приватних колекцій як бібліофільські видання. Важливим джерелом для вивчення питання розповсюдження продукції названих друкарень є інвентарі / каталоги монастирських бібліотек. Та до нашого часу їх збереглося мало. У такому випадку перше місце посідають провенієнції стародруків монастирських книгозбірень. За провенієнціями стародруків видання бердичівської друкарні у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. (від початку діяльності друкарні до хвили касачії католицьких та греко-католицьких монастирів на українських землях, що відійшли до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої) зберігались у книгозбірнях монастирів василіян у Володимирі [Електронний ресурс: bookslavica.livejournal.com/3113.html. Bolski S. Exemplarz życia duchownego... — Berdyczów, 1769. Prov.: Bibliotheca Collegii Vlodimiriensis Patrum Basilianorum. Бібліотека РАН, Слов'янський фонд, шифр: XXIX/a 7135], Гощі, Дермані, Добряннах, Дубні, Жидичині, Жовкві, Загорові, Каневі, Кременці [ДАВО, ф. 382, оп. 1, спр. 76, арк. 8–26 зв.; 6, с. 3–4; 7, с. 25–28], Крехові, Львові, Овручі, Почаєві, Сатанові, Умані, Шаргороді; босих кармелітів у Бердичеві та Вишнівці; взутих кармелітів у Купині, Топорищі, Ушомирі; домініканців у Любарі й Тульчині;

капуцинів у Брусилові, Вінниці, Куневі (раніше містечко, а тепер село Гайсинського р-ну Вінницької обл.), Купині та Острозі; бернардинів у Гусятині, Житомирі, Заславі, Львові, Чуднові, Янові; сестер бенедиктинок у Львові; єзуїтів у Львові, Тернополі, Хирові; піярів у Дубровиці та Межиричі; францисканців-реформатів у Дедеркалах, Жорнищі, Кременці; августиніанців у Кодні; тринітаріїв у Браїлові, Бурштині, Луцьку, Теофіполі [15, с. 644—646; 5, с. 185, 186].

Кількість примірників бердичівських видань у монастирських бібліотеках різнилася: у вишнівецьких кармелітів, наприклад, — близько двох десятків примірників, у бердичівських кармелітів за рукописним каталогом монастирської бібліотеки 1781 р. — бл. 115 примірників понад 80 назв видань, продюкованих бердичівською друкарнею [ІР НБУВ, ф. І, од. зб. 6413], у кременецьких василіян за актом візитації 1823 р. фігурують 10 назв бердичівських видань, що складають 16 од. зб., з книгозбірень куневських капучинів та ушомирських кармелітів виявлено сьогодні по одному примірнику бердичівських друків. У книгозбірні монастиря взутих кармелітів у Сусідівцях, який знаходився в Перемишльській землі Руського воеводства (нині — Старосамбірського р-ну Львівської області) знаходилися 7 видань (10 од. зб.) бердичівської друкарні: [ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 51, спр. 20а, арк. 37—60]. Монастирська бібліотека нараховувала тоді 782 назви. Бердичівські видання становили бл. 0,8 %.

Як зауважують дослідники, видання бердичівської офіцини активно поширювалися серед василіянського чернецтва [5, с. 176—177]. Дуже розповсюдженими в монастирських книгозбірнях на українських землях були твори одного з найвідоміших авторів реколекційних творів XVIII ст. на теренах Речі Посполитої Марціна Рубчинського (1707—1794) — взутого кармеліта, доктора богослов'я, провінціала Руської провінції Ордену взутих кармелітів [27, с. 561—562].

За провенієнціями примірників з фондів НБУВ видання луцької домініканської друкарні зберігались у фондах домініканських монастирів у Луцьку, Летичеві, Любарі, Яловичах, босих кармелітів у Бердичеві, тринітаріїв у Берестечку та Луцьку, василіянів у Кременці, Почаєві, Подубиську (містечко Базиліани, польською — *Podubiś Bazylianski, Bazyliany*; литовською — *Bazilianai*, тепер містечко в Шауляйському повіті, Литва), Умані та Полоцькій уніатській семінарії [14, № 62.6, 61.1, 62.2, 86.2, 86.3, 23.1, 68.1, 161.1, 112.1, 5.2, 112.2, 12.3, 107.1—4]. У XVIII—XIX ст. за провенієнціями луцькі видання зберігались у книгозбірнях і більш віддалених від Волині домініканських кляшторів: у Варшаві, Жовкві, Львові, Любліні, Гілдах, Ярославі [28, с. 37—38].

Ще одним проявом книжкової культури в монастирському житті була практика дарувати книги з нагоди дня народження — як свідчення дружби, поваги та любові. Передавали в дар свої книги автори до монастирських книгозбірень своїх орденів. Це особливо було притаманне членам Товариства Ісусового. Єзуїт Адріан Мясковський подарував примірник своєї праці «*Deus in essential unus, in personis trinus, sex disputationibus theologicę propugnatus*», 1723

(НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 2345) регенту Острозького шляхетського конвікту Миколаю Керемовичу (1672—1739), який обіймав цю посаду в 1726—1730 рр. [20, с. 278]. Упродовж своєї діяльності в лавах Ордену М. Керемович був професором риторики в Любліні та Львові, філософії в Луцьку, в 1730—1733 рр. обіймав посаду ректора Острозького єзуїтського колегіуму. Текст дарчого напису такий: «Reverendo Patri in Christo Patri Nicolao Kieremowicz Societatis Jesu Regenti Convictus Nobilium Ostrogiensis / offert R[evere]ndi Patris Servus in Christo Author S[ocietatis] J[esu] / m[anu] p[ropria]» (Достойному отцю у Господа, отцю Миколаю Керемовичу, члену Товариства Ісусового, регенту Острозького шляхетського конвікту, дарує достойного отця, слуга у Господа Автор, член Товариства Ісусового рукою власною). А. Мясковський герба Боньча (1657—1737) був професором математики, теології та філософії. Свого часу він керував колегіумами в Познані, Кракові та Ярославі, згодом очолив Польську провінцію Ордену єзуїтів [20, с. 418]. Відомий сходознавець XVIII ст., член Товариства Ісусового Тадей Юда Крусинський (1675—1756) подарував свою працю, присвячену історії Персії, «Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades, ab anno 1711 ad annum 1728-vum continuata...» (Львів, 1740) ректору Острозького єзуїтського колегіуму Адамові Мальчевському (1680—1754) з нагоди святкування його дня народження на знак вічної пам'яті. Про це сповіщає напис на форзаці примірника: «R[everendo] P[at]ri Adamo Malczewski Soc[ietatis] Jesu R[ectori] C[ollegii] O[strogiensi] / inter solennia sui natalis in arrham perpetu / and[am] et ad aras memoriae [DSW] obtulit / suo nomini Devotissimus Author» (Достойнішому отцю Адамові Мальчевському, члену Товариства Ісуса, ректору Острозького колегіуму, з нагоди святкування його [дня] народження як запоруку продовження і знак пам'яті [DSW] подарував від свого імені найвідданіший Автор). Посаду ректора в Острозі А. Мальчевський обіймав у 1736—1740 рр. [20, с. 483]. Від ректора книжка перейшла до колегіумної бібліотеки в 1743 р., що засвідчує другий напис на форзаці іншим почерком: «Collegii Ostrogiensis. 1743» (Острозького колегіуму. 1743 р.) (НБУВ, ВСПВ, шифр: In. 1468). Бонефактори монастирів зазвичай теж поповнювали своїми книжковими дарами монастирські бібліотеки. Можна навести такі факти на підтвердження цієї тези. Нами виявлено у фонді книгозбірні Кременецького єзуїтського колегіуму 18 книг із провенієнціями, які свідчать про те, що ці примірники спочатку знаходились у власності краківського каштеляна, кременецького старости Януша Антонія Вишневецького (1678—1741), а згодом були передані до колегіумної бібліотеки за його безпосереднім розпорядженням або його дружиною Теофілою з Ліщинських герба Венява (1681—1757) [17]. Я.А. Вишневецький разом зі своїм рідним братом Михайлом Серватієм Вишневецьким (1680—1744), гетьманом ВКЛ, був фундатором осередку Товариства Ісусового у Кременці, який засновано бл. 1702 р. і діяв до 1773 р., коли Товариство Ісусове було скасоване. Осередок був одним з наймолодших єзуїтських колегіумів на етнічних українських землях [13]. З 18-ти книжок, пов'язаних з іменем Я.А. Вишневецького, чотири становлять

праці згадуваного А. Мясковського. Записи на трьох стародруках свідчать про те, що сам автор подарував їх князю. Це дає підстави стверджувати, що князь був особисто знайомий з А. Мясковським (НБУВ, ВІК, шифр: S. J. 512, 514, 518).

Згаданий раніше Т.Ю. Крусинський подарував Я.А. Вишневецькому примірник іншого видання своєї праці про історію Персії, яка вийшла під назвою «*Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam...*» (Львів, 1734). Про це свідчить дарчий напис автора: «*Celsissimo Principi Janussio Korybut Duci in Vissnio / wies Castellano Cracovien[si] Patrono Colendissimo etc. etc. / offert / [...]* Author» (Найшляхетнішому князеві Янушу Корибуту графові на Вишнівці, краківському каштеляну, найблагодійнішому патрону та ін., та ін. дарує [...] Автор) (НБУВ, ВІК, шифр: S. J. 200). Інший напис у цьому примірнику говорить про те, що Я.А. Вишневецький згодом подарував книжку Кременецькій резиденції Ордену єзуїтів: «*Residentiae Cremenecensi / Societatis Jesu datus [a] Celsissimo / Principe Fundatore*» (Кременецькій резиденції Товариства Ісуса надана від найшляхетнішого Князя-Фундатора). Інший примірник цього ж видання має напис про дарування його автором безпосередньо єзуїтському осередку вже у статусі колегіуму: «*Pro Collegio Cremenecensi Soc[ietatis] Jesu / obtulit Author*» (Для Кременецького колегіуму Товариства Ісуса подарував Автор) (НБУВ, ВІК, шифр: S. J. 210).

На наш погляд, основою такої традиції було загальне ставлення до книги як до коштовної речі, що символізувала знання, духовність, мудрість, освіту й культуру. Ця традиція була пов'язана з давнім символічним змістом книги, який побутував як у світському середовищі, так і в церковному, і походив від традицій, що беруть свій початок від ренесансних часів. Тоді вкорінився культ книги, пов'язаний з розвитком друкарської справи, розширенням читацького кола і колекціонуванням книжок. Книга була символом багатозначним. У релігійному аспекті книга символізувала науку Ісуса Христа, Мудрість Божу, означала вічність науки, яка походить від Бога, книга була символом Слова Божого. З її допомогою торувався шлях до головної мети вірянина — Царства Божого. У світському аспекті вона символізувала науку, практичні знання, пов'язані з дослідженням природних явищ, історичного минулого, з розвитком суспільної думки, що давало можливість книзі посісти достойне місце в суспільстві. Вона спонукала також до творчості в різних видах мистецтва. До найважливіших функцій книги можна віднести дидактичну та пропагандистську, які вона виконувала як символ з етичним, релігійним і політичним змістом [19, с. 146—147]. Останню тезу віддзеркалює репертуар видань, які зберігались у фондах монастирських бібліотек. Тут були книжки, на яких виховувалися майбутні члени ордену, засвоюючи духовну доктрину релігійної організації, за допомогою яких опановували необхідну в літургійній практиці латинську мову, потрібні знання з історії, церковної та світської, географії, юриспруденції, господарської діяльності тощо. Часто при монастирях діяли школи для світської молоді, де остання отримувала освіту, необхідну для суспільного життя.

У нашому випадку бракує відомостей про читацькі запити на книжки та інформації про читачів як із грона монастирських братій, так і з-поза меж кляшторів, які досліджувалися. Наразі не виявлено журналів випозичань, які б фіксували видачу книжок з фондів досліджуваних монастирських бібліотек. Такі журнали дали б змогу дослідити читацький склад книгозбірні та встановити коло читацьких інтересів осіб, які користувалися бібліотекою. У подібній ситуації опосередковану інформацію про коло читацьких зацікавлень можуть надати написи про приналежність книжок тому чи іншому ченцеві монастиря. Тут варто підкреслити, що ченцям заборонялося мати будь-яку власність, тож книжки фактично були в їхньому користуванні, але чернець міг розпорядитися долею книжки після своєї смерті.

Яскравим прикладом є маргінальні написи на примірниках, що належали члену Ордену босих кармелітів отцю Губерту від Благовіщення Блаженної Діви Марії, а саме про посмертне надходження його книжок до монастирської бібліотеки. У фонді «Бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів», який зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, виявлено вісім книжок, що належали брату Губерту [НБУВ, ВІК, шифри: Берд. кол. 540, 545, 547, 607, 621, 622 (3 тт.)]. Наприклад, на титульному аркуші словника «*Dictionarium casuum conscientiae...*» (Аугсбург, 1762; НБУВ, ВІК: шифр: Берд. кол. 545), укладеного латеранським каноником Евзебієм Аморттом (Amort), зберігся такий варіант запису про приналежність примірника отцю Губерту: «P[at]ri F[rat]ris Huberti a Visit[atione] V[eat]issimae V[irginis] Mariae Carmelita Excalceati post mortem applico Conventui Berdiczoviensi et peto Lectorem S[ancti] Orationes» ([Книга] отця і брата Губерта від Благовіщення Блаженної Діви Марії, босого кармеліта, після смерті віддаю Бердичівському монастирю і прошу читача про святі молитви). За архівними документами Ордену босих кармелітів, отець Губерт від Благовіщення Блаженної Діви Марії в 1766—1777 рр. перебував на посаді екзаменатора Бердичівського монастиря [35, с. 116, 177]. Під час роботи зі стародруками досліджуваних монастирських книгозбірень виявилось, що надзвичайно мало налічується примірників з читацькими покрайніми записами, підкресленнями по друкованому тексту. Усі вони анонімні, і встановити особу читача нереально.

Наукова новизна: вперше здійснено спробу в контексті поняття «книжкова культура» висвітлити місце і роль Книги в життєдіяльності дванадцятьох католицьких монастирів Луцько-Житомирської дієцезії.

Висновки. На основі висвітлення складових, які формують поняття «книжкова культура», у стінах досліджених монастирів Луцько-Житомирської дієцезії книжкова культура мала ті самі аспекти, що мали й інші католицькі монастирі на теренах Речі Посполитої. Видавнича продукція бердичівської і луцької монастирських друкарень віддзеркалює церковне, соціально-політичне і культурне життя регіону, а їхні видання є артефактами книжкової культури Правобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

1. Інвентар бібліотеки Сусідівського монастиря взутих кармелітів. 1871 р. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 146. Оп. 51. Спр. 20а. Арк. 37—60.
2. Акт генеральної візитації Дедеркальського монастиря францисканців-реформатів. 1828 р. ЦДДАУК. Ф. 2227. Оп. 1. Спр. 671.
3. Акт візитації Кременецького василіанського монастиря. 1823 р. Державний архів Волинської області. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 8—26 зв.
4. Каталог бібліотеки Бердичівського монастиря босих кармелітів 1781 р. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 1. Од. зб. 6413.
5. Альмес І. Carmelitana у бібліотеках василіанських монастирів Львівської єпархії XVIII ст. = Las obras carmelitanas en las bibliotecas de conventos basilios de la Eparquía de Lviv del siglo XVIII. // Свята Тереза від Ісуса і Україна — Santa Teresa de Jesus y Ucraina : наук. зб. / упоряд. і передм. Б. Чума. Львів, 2017. С. 174—193, 194—213.
6. Білик В.А. Бібліотека Кременецького василіанського монастиря за візитацією 1823 р. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Розвиток бібліотечної справи в краї : наук. зб. : матер. XVI Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 65-річчю Волин. держ. обл. універ. б-ки ім. Олени Пчілки. Луцьк, 2005. С. 3—4.
7. Білик В.А. Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 р. // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування : наук. зб. Острог, 2005. С. 25—28.
8. Еко У. Ім'я рози : роман : нова авт. ред. 2012 р. / пер. з італ. і глосарій М.І. Прокопович. Харків : Фоліо, 2022. 508 с.
9. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 517 с.
10. Кирилюк А. Жанровий та тематичний репертуар бібліотек римо-католицьких монастирів Волинської губернії (кін. XVIII — поч. XIX ст.) // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 5. С. 11—17.
11. Лоштин Н.Т. Бібліотеки монастирів Львівської латинської митрополії XIV—XVIII ст.: книгознавчі аспекти. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київ, 2018. 258 с.
12. Серяков С. Культурно-освітній потенціал Луцької єзуїтської школи у 1648—1700 роках // Київська Академія. 2006. Вип. 5. С. 113—124.
13. Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму і фундатор Колегіуму Януш Антоній Вишневецький // Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору : матер. Міжнар. наук. конф. (Київ, 4—6 жовтня 2016 р.). Київ, 2016. С. 199—203.
14. Ціборовська-Римарович І. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787—1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; Ін-т книгознавства. Київ, 2020. 131 с.
15. Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758—1844 / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2019. 652 с., 28 с. іл.
16. Ціборовська-Римарович І. Видання католицьких монастирських друкарень Правобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст. як артефакти книжкової культури України (бердичівська та луцька друкарні) // З історії

- книжкової культури України: дослідження ретроспективних книжкових, образотворчих, музичних видань та історичних колекцій з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ: Академперіодика, 2021. С. 142—163.
17. Ціборовська-Римарович І. Останні Вишневецькі і Книга // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» / Мін-во культури України; Нац. заповідник «Замки Тернопілля». Збараж, 2017. № 7. С. 179—188.
 18. Шемета Ю. Суперекслібрис Анни Алоїзи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2003. Вип. 10. С. 157—171.
 19. Dzięcioł A. Książka jako symbol w kulturze polskiej XVII wieku. — Warszawa, 1997. — 172 s.
 20. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564—1995 / oprac. Ludwik Grzenień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004. — XVI, 882 s, [3] k.
 21. Giżycki J. M. (Wołyński). Klasztor oo. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu // Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana. — T. 8. — Równe, 1936.
 22. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (I) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. — Lublin, 1975. — T. 30. — S. 223—278. <https://doi.org/10.31743/abmk.7036>
 23. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (II) // Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. — Lublin, 1975. — T. 31. — S. 225—281. <https://doi.org/10.31743/abmk.7044>
 24. Karlina O., Kyrlyuk A. The Roman Catholic Monasteries libraries inventories' source potential of Lutsk-Zhytomyr diocese at the end of the XVIIIth-beginning of the XIXth century // Schidnoievropieskyi Istorychnyi Visnyk. 2021. — № 8. — S. 16—29.
 25. Kisarauskas Vincas. Lietuvos knygos ženklai. 1518—1918. — Vilnius: Mokslas, 1984. — 221 p., il.
 26. Kocebue A.F. Hiszpani w Peru albo Smierc Rolli: Tragedya w 5 aktach / przetł. przez A. Chodkiewicza. — [Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, 1797]. — [2] k., 176 s.
 27. Kolak W. Rubczyński Marcin // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. — T. 32/4, z. 135. — S. 561—562.
 28. Miławicki M. Wydania łuckiej drukarni dominirfńskiej w zbiorach starych druków Biblioteki Kolegium Filizoficzno-Teologicznego Oo. Dominikanów w Krakowie // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. (Львів, 24—25 жовт. 2019 р.) / НАН України; Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. — Львів, 2019. — С. 35—43
 29. Paszkiewicz U. *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 rok. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony.* — Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2015. — 2 t.
 30. Piđłypczak-Majerowicz M. *Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku.* — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. — 187 s. (Acta Universitatis Wratislaviensis № 1815).
 31. Piđłypczak-Majerowicz M. *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum.* — Wrocław: Zkład Narodowy im. Ossolińskich, 2019. — 269 s., 56 il.
 32. Pietrkiewicz Iwona. *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVIII wieku.* — Kraków, 2019. — 263 s.
 33. Szwec N. *Próba rekonstrukcji biblioteki lwowskiego kolegium jezuickiego (1596—1773).* Kraków: Collegium Columbinum, 2008. 200 s.

34. Wanat B.J. *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie.* — Kraków, 2002.
35. Wanat B. J. *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne.* — Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2007. — 423 s., il.
36. Wittyg W. *Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku.* — [S. l.], 1903. — 194 s.
37. Żabicz Franciszek i Karol. *Genealogia Starożytnego Domu J. O. Xiążąt... Krwi Ruskich Swiatopółków-Czetyrtyńskich...* — W Łucku: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Dominikanów, 1793. — 77 s.

Отримано 14 лютого 2023 р.

REFERENCES

1. Fond 146. Inventory 51. Unit 20a. Fols. 37—60. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.
2. Fond 2227. Inventory 1. Unit 671. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
3. Fond 382. Inventory 1. Unit 76. Fols. 8—26. State Archives of Volyn Region.
4. Fond 1. Unit 6413. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Almes I. Carmelitana u bibliotekakh vasylianskykh monastyriiv Lvivskoi yeparkhii XVIII st. [Carmelitana in the libraries of the Basilian monasteries of the Lviv diocese of the 18th century] = Las obras carmelitanas en las bibliotecas de conventos basilios de la Eparquía de Lviv del siglo XVIII. *Sviata Teresa vid Isusa i Ukraina : nauk. zb.* [Saint Teresa of Jesus and Ukraine : Scientific Collection] = Santa Teresa de Jesus y Ucraina: / B. Chuma (Comp. and Preface). Lviv, 2017. Pp. 174—193, 194—213. [In Ukrainian].
6. Bilyk V.A. Biblioteka Kremenetskoho vasylianskoho monastyria za vizytatsiieiu 1823 r. [The library of the Kremenets Basilian Monastery according to the visitation of 1823]. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Rozvytok bibliotechnoi spravy v kraj:* nauk. zb.: Materialy XVI Volynskoi nauk. ist.-kraiezn. konf., prysviach. 65-richiu Volyn. derzh. obl. univers. b-ky im. Oleny Pchilky [Past and present of Volyn and Polissia. Development of the librarianship in the region: Scientific Collection: Materials of the 16th Volyn scientific historical-local history conference, dedicated to 65th anniversary of the Volyn State University Olena Pchilka Library]. Lutsk, 2005. Pp. 3—4. [In Ukrainian].
7. Bilyk V.A. Volynski vydannia v bibliotechnii zbirtsi Kremenetskoho vasylianskoho monastyria stanom na 1823 r. [Volyn publications in the library collection of the Kremenets Basilian Monastery as of 1823]. *Volynska knyha: istoria, doslidzhennia, koleksionuvannia:* nauk. zb. [Volyn Book: history, research, collection: Scientific Collection]. Ostroh, 2005. Pp. 25—28. [In Ukrainian].
8. Eko U. *Imia rozy: roman: nova avt. redaktsiia 2012 r.* [The Name of Rose: novel: new author's edition of 2012] / M.I. Prokopovych (trans. from Italian and glossary. Kharkiv, 2022. 508 p. [In Ukrainian].
9. Isaievych Ya. *Ukrainske knihovydannia: vytoky, rozvytok, problemy* [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv, 2002. 517 p. [In Ukrainian].
10. Kyryliuk A. *Zhanrovyi ta tematychnyi repertuar bibliotek rymo-katolytskykh monastyriiv Volynskoi hubernii (kinets XVIII — pochatok XIX st.)* [Genre and thematic repertoire of the libraries of the Roman Catholic monasteries of the Volyn province (late 18th — early 19th centuries)]. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky* [Scientific Bulletin of Lesia Ukrainka Eastern European National University]. 2017. No. 5, pp. 11—17. [In Ukrainian].

11. Loshtyn N.T. Biblioteki monastyriv Lvivskoi latynskoi mytropolii XIV—XVIII st.: knyhoznavchi aspekty [Libraries of monasteries of the Lviv Latin Metropolis of the 14th — 18th centuries: book science aspects]. (Candidate's thesis) Kyiv, 2018. 258 p. [In Ukrainian].
12. Sieriakov S. Kulturno-osvitnii potentsial Lutskoj yezuitskoi shkoly u 1648—1700 rokakh [Cultural and educational potential of the Lutsk Jesuit School in 1648—1700]. *Kyivska Akademia* [Kyiv Academy]. Kyiv, 2006. Iss. 5, pp. 113—124. [In Ukrainian].
13. Tsihorovska-Rymarovych I. Biblioteka Kremenetskoho yezuitskoho kolehiumu i fundator Kolehiumu Yanush Antonii Vyshnevetskyi [The library of the Kremenets Jesuit Collegium and the founder of the Collegium Yanush Antonii Vyshnevetskyi]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsia: formuvannia natsionalnoho informatsinoho prostoru : materialy Mizhnar. nauk. konferencii* (Kyiv, 4—6 zhovtnia 2016 r.) [Library. Science. Communication: formation of the national international space. Materials of the International Scientific Conference (Kyiv, October, 4—6, 2016)]. Kyiv, 2016. Pp. 199—203. [In Ukrainian].
14. Tsihorovska-Rymarovych I. Vydannia drukarni Lutskoho dominikanskoho monastyria (1787—1836) u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Knyhoznavche doslidzhennia. Poprymirnykovyi opys [Publications of the printing house of the Lutsk Dominican Monastery (1787—1836) in the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Bibliographic research. Sample description]. Kyiv, 2020. 131 p. [In Ukrainian].
15. Tsihorovska-Rymarovych I. Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoria ta vydavnycha diialnist. 1758—1844 [Printing house of the Berdychiv Monastery of the Discalced Carmelites: history and publishing activity. 1758—1844]. Kyiv, 2019. 652 p., 28 p. ill. [In Ukrainian].
16. Tsihorovska-Rymarovych I. Vydannia drukaren katolytskykh monastyriv Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII — pershoi polovyny XIX st. yak artefakty knyzhkovoi kultury Ukrainy (berdychivska ta lutska drukarni) [Publications of the Catholic monasteries' printing houses of the Right Bank Ukraine of the second half of the 18th — the first half of the 19th centuries as the artifacts of the book culture of Ukraine (Berdychiv and Lutsk printing houses)] // *Z istorii knyzhkovoi kultury Ukrainy: doslidzhennia retrospektyvnykh knyzhkovykh, obrazotvorchykh, muzychnykh vydan ta istorychnykh kolektsii z fondiv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Kolektyvna monohrafiia* [From the history of book culture of Ukraine: a study of retrospective book, visual, musical editions and historical book collections from the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Collective monograph]. Kyiv, 2021. Pp. 142—163. [In Ukrainian].
17. Tsihorovska-Rymarovych I. Ostanni Vyshnevetski i Knyha [The last Vyshnevetski and Book]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho zapovidnyka "Zamky Ternopillia"* [Scientific notes of the National Reserve "Castles of Ternopillia"]. 2017. No. 7, pp. 179—188. [In Ukrainian].
18. Shemeta Yu. Superekslibrys Anny Aloizy Ostrozkoj u fondakh Natsionalnoi biblioteku Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [Anna Aloiza Ostrozka's superekslibrys in the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2003. Iss. 10, pp. 157—171. [In Ukrainian].
19. Dzięcioł A. Książka jako symbol w kulturze polskiej XVII wieku. — Warszawa, 1997. — 172 s.
20. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564—1995 / oprac. Ludwik Grzebień SJ przy współpracy zespołu jezuitów. — Kraków: Wydawnictwo WAM, 2004. — XVI, 882 s, [3] k.

21. Giżycki J.M. (Wołyński). Klasztor oo. Karmelitów Bosych w Wiśniowcu // *Rocznik Wołyński / pod red. J. Hoffmana*. — T. 8. — Równe, 1936.
22. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (I) // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1975. — T. 30. — S. 223—278. <https://doi.org/10.31743/abmk.7036>
23. Grzebień L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku (II) // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1975. — T. 31. — S. 225—281. <https://doi.org/10.31743/abmk.7044>
24. Karlina O., Kyrliuk A. The Roman Catholic Monasteries libraries inventories' source potential of Lutsk-Zhytomyr diocese at the end of the XVIIIth-beginning of the XIXth century // *Schidnoievropieskyi Istorychnyi Visnyk*. 2021. — No. 8. — S. 16—29.
25. Kisarauskas Vincas. Lietuvos knygos ženklai. 1518-1918. — Vilnius: Mokslas, 1984. — 221 p., il.
26. Kocebue A.F. Hiszpani w Peru albo Smierc Rolli: Tragedya w 5 aktach / przetł. przez A. Chodkiewiczza. — [Łuck: w Drukarni XX. Dominikanów, 1797]. — [2] k., 176 s.
27. Kolak W. Rubczyński Marcin // *Polski Słownik Biograficzny*. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. — T. 32/4, z. 135. — S. 561—562.
28. Miławicki M. Wydania łuckiej drukarni dominirfńskiej w zbiorach starych druków Biblioteki Kolegium Filizoficzno-Teologicznego Oo. Dominikanów w Krakowie. *Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyscha, artefakty: dopovidi ta povidomlennia Mizhnar. Nauk. konf. (Lviv, 24—25 zhovt. 2019 r.) [The publishing movement in Ukraine: environments, artifacts: reports and messages of International Scientific Conference (Lviv, October, 24—25, 2019)]*. Lviv, 2019. Pp. 35—43.
29. Paszkiewicz U. *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 rok. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*. — Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2015. — 2 t.
30. Piđłypczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII—XVIII wieku. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. — 187 s. (*Acta Universitatis Wratislaviensis No. 1815*).
31. Piđłypczak-Majerowicz M. *Stare druki proveniencji zakonnej w Bibliotece Ossolineum*. — Wrocław: Zkład Narodowy im. Ossolińskich, 2019. — 269 s., 56 il.
32. Pietrzekiewicz Iwona. *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV—XVIII wieku*. — Kraków, 2019. — 263 s.
33. Szwec N. *Próba rekonstrukcji biblioteki lwowskiego kolegium jezuickiego (1596—1773)*. Kraków: Collegium Columbinum, 2008. 200 s.
34. Wanat B.J. *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie. Działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*. — Kraków, 2002.
35. Wanat B.J. *Klasztor karmelitów bosych w Berdyczowie na Ukrainie. Studium monograficzne*. — Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2007. — 423 s., il.
36. Wittgy W. *Ex-librisy bibliotek polskich XVII i XVIII wieku*. — [S. l.], 1903. — 194 s.
37. Żabiccyc Franciszek i Karol. *Genealogia Starożytnego Domu J. O. Xiązat... Krwi Ruskich Swiatopółków-Czetwertyńskich...* — W Łucku: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitej u XX. Dominikanów, 1793. — 77 s.

Received on February 14, 2023

Iryna Tsiborovska-Rymarovych

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5025-0767

E-mail: ciborirena@ukr.net

BOOK CULTURE OF ROMAN CATHOLIC MONASTERIES
OF 17th-19th CENTURIES OF LUTSK / LUTSK-ZHYTOMYR DIOCESE

An important place occupied by book culture in the multi-vector world culture determines the relevance of studying its various objects, including the book culture of monasteries. Therefore, the **purpose of the work** is to present, on the basis of factual material, a picture of the book culture that prevailed in the Roman Catholic monasteries of the Lutsk / Lutsk-Zhytomyr Diocese in the 17th-first half of the 19th centuries. Manuscript books and the history of manuscript literature are not considered in the publication. **The research methodology** is based in scientific principles of historicism, objectivity, and systematicity, represented by historical-comparative and quantitative methods, as well as method of source analysis. **The scientific novelty** consists in the comprehensive analysis of factual material as a source for the history of the book culture of the Roman Catholic monasteries of the Polish-Lithuanian Commonwealth I. For the first time, an attempt was made in the context of the concept of "book culture" to highlight the place and role of the Book in the life of twelve Catholic monasteries of the Lutsk-Zhytomyr Diocese. **Conclusions.** The analysed material demonstrates that in the studied monasteries, book culture had the same aspects as in the other monasteries on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth I. The publishing products of the Berdychiv and Lutsk monastery printing houses reflect the ecclesiastical, social and cultural life of the region and their editions are artifacts of the book cultural of the Right Bank Ukraine of the second half of the 18th-first half of the 19th centuries.

Key words: book culture, monastic libraries, old print, provenances, Lutsk / Lutsk-Zhytomyr Diocese.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.078>

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.174:[655.3.066.24:355.48((470+571):477)"2014/..."

Олена Донець,

науковий співробітник відділу образотворчих мистецтв
Інституту книгознавства, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-3837-5273

E-mail: edones@ukr.net

Андрій Будник, кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри графічного дизайну
Київський національний університет
культури і мистецтв (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0002-0719-2231

E-mail: budnik_andriy@ukr.net

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПЛАКАТ ЯК МИСТЕЦЬКИЙ ЛІТОПИС СПРОТИВУ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ (КОЛЕКЦІЯ ПЛАКАТІВ ДИЗАЙН-ГРУПИ «КРЕАТИВНИЙ СПРОТИВ КНУКІМ/КУК»)

Мета роботи: на основі матеріалів тематичної колекції плакатів дизайн-групи «Креативний спротив КНУКІМ/КУК» з фондів Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського висвітлити роль плаката як важливого інформаційно-візуального джерела, що за допомогою художніх засобів фіксує хроніку воєнних подій і слугує вагомим складовим елементом загального літопису російсько-української війни. **Методологія.** Використано історико-порівняльний метод, метод аналізу та синтезу, що дозволило висвітлити місце плаката в загальній парадигмі сучасного мистецтва, виокремити особливості художньої мови сучасного плаката, продемонструвати життєздатність традиційних символів у новому контексті та появу інших, обумовлених часом. **Наукова новизна.** Уперше введе-

Цитування: Донець О., Будник А. Сучасний український плакат як мистецький літопис спротиву російській агресії (колекція плакатів дизайн-групи «Креативний спротив КНУКІМ/КУК»). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 78—98. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.078>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

но до наукового обігу тематичну колекцію сучасних авторських українських плакатів 2022—2023 рр. творчої дизайн-групи «Креативний спротив КНУКіМ/КУК» загальною кількістю 80 одиниць зберігання від 39 авторів з фондів Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. **Висновки.** Жанр плаката посів чільне місце в загальній парадигмі мистецтва воєнної доби, що зумовлено такими чинниками: простотою і доступністю техніки виконання; специфікою притаманних йому функцій: інформаційно-агітаційної (фіксує основні актуальні події воєнного часу в Україні й світі і привертає до них увагу за допомогою художніх засобів); естетичної (авторський плакат є концептуальним мистецьким твором з характерною для нього образною лапідарною мовою художніх тропів). Унікальність колекції Відділу образотворчих мистецтв полягає в тому, що, на відміну від воєнних плакатів Першої та Другої світових воєн, ці твори є авторськими — вони виконані з власної ініціативи, без жодного втручання цензури або органів влади. Матеріали колекції є символічною репрезентацією колективної пам'яті нашого народу, полісемантичним образотворчим літописом сучасної російсько-української війни. Інформаційний потенціал творів тематичної колекції дизайн-групи «Креативний спротив КНУКіМ/КУК» відтепер є доступним для сучасних і майбутніх наукових розвідок, що стосуються питань історії російської агресії проти України, а також ролі і значення плакатного мистецтва в контексті воєнного часу.

Ключові слова: сучасний український плакат, авторський плакат, тематична колекція плакатів, художні прийоми.

Актуальність теми дослідження. Сучасний український плакат як окремий вид графіки і дизайну вже став предметом дослідження науковців з різних гуманітарних галузей — істориків, мистецтвознавців, культурологів, а також темою міждисциплінарних наукових розвідок. Така увага до цього жанру художньої творчості спричинена тим, що плакат як різновид креолізованого тексту наразі якнайкраще виконує актуальні соціальні завдання — мобілізацію, об'єднання і згуртування українського суспільства в екстремальних умовах війни. Мистці «задокументовують» у власний спосіб події війни, і цей плакатний літопис твориться не лише для сучасників, а й для нащадків.

Мета дослідження — розглянути плакат як одну з важливих складових мистецького літопису українського опору в боротьбі з російським агресором; визначити чинники, що вплинули на формування й розвиток сучасного плаката як провідного виду мистецтва графічного дизайну; проаналізувати тематичний склад колекції та художньо-стилістичні особливості плакатів крізь призму тем та образів, до яких вдалися художники-автори.

Огляд досліджень і публікацій. Поняття «український воєнний плакат» за останні десять років значно розширилося: відтепер до нього відносимо не лише плакати періоду більшовицько-української війни, Першої та Другої світових воєн, а й плакати 2014—2023 рр. — періоду, коли розпочалась і досягла свого апогею російська агресія проти України. Попри те, що дослідження сучасних воєнних плакатів тільки розпочинається, вони вже стали здобутком історії, візуально-інформаційними джерелами, що зберігаються в тематичних плакатних колекціях музеїв і бібліотек.

Принагідно зауважимо, що діяльність дизайн-групи «Креативний спротив» висвітлювалась як у численних статтях і повідомленнях вітчизняних та зарубіжних ЗМІ, так і в наукових працях, присвячених різним аспектам вивчення сучасного українського плаката. Зокрема, значна частина статей одного з номерів наукового журналу Київського національного університету культури і мистецтв (далі — КНУКіМ) «Деміург: ідеї, технології перспективи дизайну» за 2022 рік [6] була присвячена «дизайну опору» — інформаційному фронту графічних дизайнерів КНУКіМ, серед яких плакат посів провідне місце як предмет наукових розвідок і аналізу у статтях Н. Удріс-Бородавко [14], Т. Божко [1], А. Будника, К. Гамалії [2], Г. Голубничої [5], де висвітлюються різні аспекти дослідження сучасного українського воєнного плаката. Так, Г. Голубнича [5] у статті «Жіночий образ у розкритті емоційного спектру переживань воєнного часу» торкається проблеми відмінностей у плакаті візуальних фемінних образів у мирний та воєнний час, виявляє візуальні тенденції репрезентації різних образів жінок. У статті «Знаково-символічні системи як культурні коди: упізнаваність та взаємодія символів» до аналізу візуально-знакової системи плакатів вдається Тетяна Божко [1]. Авторка виявляє закономірності образного кодування та утворення на їхній основі знаково-символічних зображень і візуальних систем в агітаційній графіці періоду війни, використовуючи плакати студентів КНУКіМ/КУК (КУК — Київський університет культури). Висвітлює знаково-символічні зображення як точне кодування суспільно-історичних подій, а також виокремлює стандартні та інноваційні знаки й символи у плакатах, розрізняючи «традиційні», «інноваційні» та «ситуативні» знакові форми; таким чином, у статті йдеться про збагачення художньо-мистецької мови плаката в сучасних умовах. Розкриває закономірності образного кодування та утворення знаково-символічних зображень і візуальних систем на їхній основі в сучасному плакаті. Авторка розглядає знаково-символічні зображення, що уособлюють точність кодування суспільно-історичних подій і наочність їхнього закріплення у візуальних комунікаціях, а також виявляє використання стандартних та інноваційних знаків і символів. Наталія Удріс у статті «Креативний спротив російській агресії як соціально-відповідальна ініціативність графічних дизайнерів України (на прикладі діяльності кафедри графічного дизайну КНУКіМ)», аналізуючи творчу діяльність групи за півроку, торкається важливого питання соціальної відповідальності графічного дизайнера та ролі його творчості в інформаційній війні проти російської агресії. Авторка використовує введене нею поняття «соціально відповідальної ініціативності», наголошуючи тим самим на значущості ролі автора плаката в екстремальних умовах війни, і саме цю роль визначає як провідну ознаку професії графічного дизайнера. Зокрема, акцентується на тому, що створені студентами плакати «не лише презентують гостру соціальну реакцію на сьогоднішній день, а й моделюють своїми вербаль-

ними та візуальними кодами майбутнє» [14, с. 155]. Отже, в умовах війни розкривається суть призначення візуальних комунікацій і плаката, зокрема.

А. Будник і К. Гамалія аналізують художні прийоми в мистецтві плаката, що застосовуються митцями для розкриття образів-антагоністів «герой/ворог». Автори приділяють увагу аналізу й виокремленню певних правил їхньої візуальної інтерпретації [2, с. 188].

Плакати з колекції Відділу образотворчих мистецтв не лише стали предметом наукових розвідок, а й активно використовуються для ілюстрування літературних творів у жанрі нон-фікшен про сучасну війну у книгах і на сторінках соцмереж. Так, плакати Інни Кіптіли, Юлії Трохимчук, Катерини Давиденко, Яни Щавінської, Катерини Мусієнко, Анастасії Антоненко, Валерії Лабезюк, Єлисавети Гунько, Вікторії Петрової, Кирила Карєєва, Марії Попової, Ольги Лозько репродуковані в якості ілюстрацій у книзі «Україна: пекельний 22-й. Народний щоденник» авторів Ю. Бережко-Камінської та А. Багірової [15]. Вербальне (тексти) й візуальне (плакати) у книзі доповнюють та посилюють сприйняття одне одного. Адже автори текстів і автори плакатів мають на меті одне й те саме — створити хроніку подій, зробити історичний зріз жорстокої дійсності на рівні індивідуального сприйняття. Значна кількість плакатів увійшла до каталогу-календаря «365: хронологія креативного спротиву графічних дизайнерів КНУКіМ/КУК» [13], виданого силами студентів і викладачів. Каталог містить 365 плакатів — відповідно до кожного дня року, що супроводжуються текстами-повідомленнями з воєнної хроніки ЗМІ.

Унікальність плакатів з колекції полягає в тому, що вони були створені не постфактум, коли події відійшли в минуле і набули нового значення, а на початку війни, причому за власною ініціативою викладачів і студентів графічних факультетів двох київських університетів — Київського національного університету культури і мистецтв та Київського університету культури. У колекції є плакати, створені в перші години війни, коли на вулицях Києва і населених пунктів Київщини були ворожі танки і диверсійно-розвідувальні групи. Заслужений художник України, викладач, Голова Секції плаката і графічного дизайну Київської організації Національної спілки художників України, доцент кафедри графдизайну Андрій Будник з перших днів війни мобілізував своїх студентів. Дизайн-група виникла в телеграм-каналі 3 березня 2022 року при Київському національному університеті культури і мистецтв як реакція на повномасштабне вторгнення російських військ в Україну. На той час група налічувала кілька сотень осіб, з них 10 — викладачі, сьогодні ж членами дизайн-групи вже є понад 400 молодих креаторів, які створили вже близько пів тисячі плакатів. Плакати друкували і відправляли на пункти тероборони. Вони висіли у бліндажах, у дотах, на блокпостах, їх просто клеїли на стіни, — і бійці розуміли, що молодь — з ними.

До фондів Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ) плакати українських студентів і викладачів дизайн-групи «Креативний спротив КНУКиМ/КУК» потрапили безпосередньо після експонування на виставці «На сніданок була війна», відкриття якої відбулося 4 жовтня 2023 року в межах заходів міжнародної наукової конференції НБУВ «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек». Плакат-афішу для виставки виконала Юлія Трохимчук: метафоричний ніж, що символізує українське військо, розправляється з двоголовою куркою — гротескно-метафоричним уособленням Росії [12].

Перша виставка дизайн-групи в Києві — «На сніданок була війна» відкрилася 12 квітня 2022 року в київській художній галереї «Митець» (27 плакатів від 19 авторів) [7, 8, 9]. Влучний слоган для назви запропонували самі студенти, — він якнайкраще виявляв суть того шокуючого ранку 24 лютого 2022 року. На плакатах немає ні розгубленості, ні розпачу — натомість присутні рішучість і безпелаяційна впевненість у перемозі. Ці емоції були на той час надзвичайно сильною мотивацією для тих, хто попередньо міг бачити плакати на пунктах тероборони і на фронті. Над творами працювали в екстремальних умовах: у підвалах та бомбосховищах, на ноутбуках в евакуаційних потягах, ризикуючи життям на окупованих територіях, у стані стресу, депресії через розлуку з родиною та друзями, але завжди з вірою в незаперечну майбутню перемогу України. До роботи долучилися всі, хто мав технічні можливості. Обов'язки було розподілено таким чином, щоб задіяти навіть тих, у кого не було доступу до графічних пристроїв і додатків, — вони стежили за поточним контентом у соціальних мережах, формулювали теми, створювали слогани та відбирали інформацію. Саме так, у стислий термін, у надзвичайно тяжких умовах війни студенти на практиці почали опановувати метафоричну мову плаката, аби лаконічно й влучно висловити особисту думку в оригінальному креолізованому тексті. Протягом 2022—2023 років плакати, що ввійшли до складу колекції Відділу образотворчих мистецтв НБУВ, експонувалися на багатьох вітчизняних та закордонних виставках (загалом близько 500 плакатів), де твори українських дизайнерів побачили сотні відвідувачів.

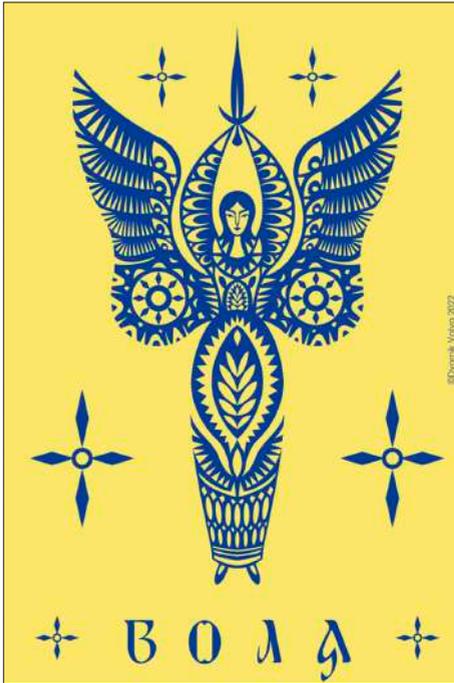
На відміну від підцензурних воєнних плакатів Першої та Другої світових воєн, матеріали колекції є результатом роботи художників, не заангажованих жодною владою і не «пропущених» крізь жорна цензури. Це безпосередні емоційні рефлексії студентів, особистісне і професійне формування яких припало на роки війни. Деякі плакати створено під псевдонімами — не всі студенти наважилися написати своє прізвище і ім'я, адже деякі з них перебувають на окупованих територіях або там залишились їхні рідні, які не змогли виїхати. Є серед студентів й учасники бойових дій, як Дмитро Єрмоленко, автор двох безкомпромісно виразних плакатів — «За-

хистимо рідну землю від колорадів!» та «Раша-параша». Творчість дизайн-групи, як і творчість інших мистців сьогодні, «має неабияку терапевтичну функцію не тільки для митця, який у такий спосіб звільняється від травматичних переживань, гайдегерівського екзистенційного страху, а й для глядача, який бачить у таких художніх висловлюваннях візуалізацію власного болю, страждання та відчуття безпорадності перед глобальною руйнацією минулого мирного життя», — зауважує С. Стоян у статті, де йдеться про специфіку художніх трансформацій у мистецтві під час війни. — «Ми маємо "прочитати" і прийняти як даність цей "документ", який вкарбовується у нашу свідомість свідченням "Іншого", такого ж свідка цих подій, як і ми самі» [11, с. 120]. Художники відчують себе справжніми літописцями війни, і це накладає певний морально-етичний обов'язок — бути щирими і правдивими у своїй творчості. Як зазначає Н. Удріс, завідувачка кафедри графічного дизайну КНУКіМ, «повномасштабна агресія росії проти України як тотальний світовий соціальний катаклізм активувала глибинне призначення візуальних комунікацій. Українські графічні дизайнери та ілюстратори з першого тижня воєнних дій виявили себе потужними бійцями креативного фронту» [13, с. 1].

Сучасний український плакат, незважаючи на розвиток новітніх технологій ЗМІ, лишається одним з основних інформаційно-художніх візуальних джерел і потужною мистецькою зброєю водночас.

Чим же зумовлена сьогодні така потреба у творах плакатного мистецтва? Насамперед тим, що плакат є наймобільнішим видом образотворчого мистецтва — він не потребує складної техніки виконання і створюється в популярних і доступних графічних редакторах, іноді буває достатньо простого слогана рубаними шрифтами і використання інфографіки. Плакатові притаманна миттєва реакція, він завжди — на першій лінії оборони, він вступає в бій першим, а потім уже — живопис, станкова графіка, скульптура. Плакати допомагають досягнути те, що відбувається, розставити необхідні акценти і знайти відповідну тональність у комунікації всередині країни і на міжнародному рівні. До того ж, активне застосування різноманітних художніх тропів надає твору особливого емоційного забарвлення, робить його образи яскравими — вони швидко справляють враження і вкарбовуються в пам'ять, що досить органічно лягає в контекст сучасної візуальної культури. Таким чином, значною мірою актуалізації мистецтва плаката в сучасних умовах посприяли простота техніки виконання та її основні специфічні функції: інформаційно-агітаційна (фіксує основні актуальні події воєнного часу в Україні й світі і привертає до них увагу за допомогою художніх засобів) та естетична (авторський плакат є концептуальним мистецьким твором, якому притаманна образна лапідарна мова художніх тропів).

Теми, до яких звернулися молоді дизайнери, підказало саме життя: героїзм Збройних Сил України; образ ворога; злочинний геноцид щодо



Ил. 1. Валентина Дворнік. «Воля»



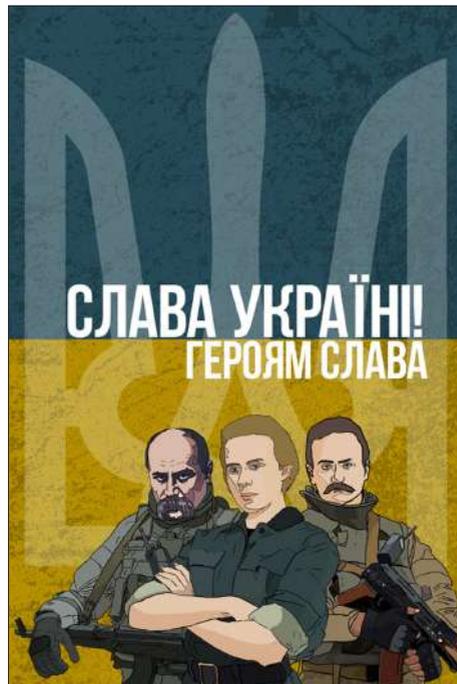
Ил. 2. Єлизавета Гунько. «Розправити крила»

українського народу, який вчиняється російськими військами на захоплених землях; звернення до міжнародної спільноти і благання про підтримку; розвінчання фейкових наративів; засудження колаборантів; порятунків і захист пам'яток культури від руйнування та знищення; болючі людські трагедії. Вони виникали спонтанно — з власного досвіду та щоденних повідомлень ЗМІ і соцмереж про те, що відбувається в тилу і на фронті. З огляду на те, що сучасні українські плакати створюються відповідно до викликів часу і з власної ініціативи авторів, це значно вплинуло на їхній зміст і художню форму. У своїх творах художники широко застосовують як загальновідомі, традиційні символи й метафори, так і ті, що народилися безпосередньо під час війни. Для них війна — це не лише біль втрати, війна — це віра в перемогу і спонтанний пошук нових художніх образів, смислів і символів.

Плакати містять часто повторювані зображення української і російської геральдичної символіки, традиційних українських знаків-символів, укорінених у народній свідомості й культурі. Зокрема, український тризуб'ягол на плакаті Валентини Дворнік «Воля» (ил. 1) стилізований до народного мистецтва витинанки, що підкреслює споконвічне прагнення українців до волі. Тієї ж теми торкнулась у своєму плакаті «Розправити крила» (ил. 2) Єлизавета Гунько: птах-тризуб, вільно розправивши крила, летить



Іл. 3. Яна Щавінська. «Борітеся»



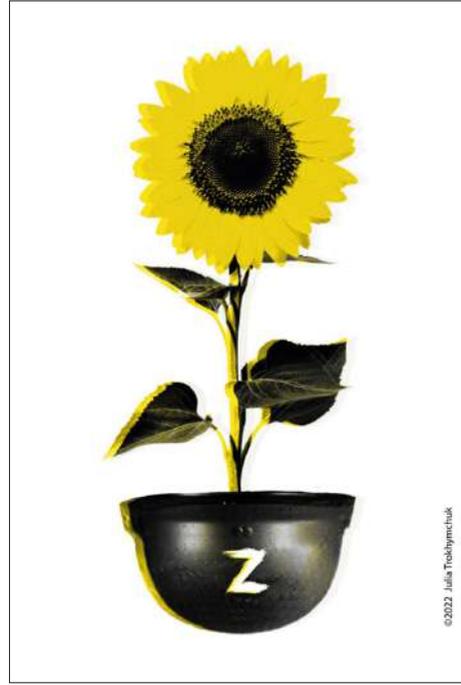
Іл. 4. Руслан Рабенко. «Слава Україні»

у краще майбуття. Його підтримують руки українців, що виборюють свою незалежність. Як зауважує Т. Божко, зображення рук є найуживанішим елементом у мистецтві сучасного плаката, дослідниця відносить його до «традиційних знакових форм, що апелюють до культурно-історичної спадщини і користуються усталеними в межах цієї спадщини формами візуального кодування інформації» [1, с. 176].

Поняття волі так чи інакше присутнє в кожній роботі. Адже всі твори пронизані прагненням до звільнення нашої землі від ворога. З цим поняттям асоціюються й постаті українських культурних діячів, до духовного спадку яких також звертаються сучасні митці. Серед них ключовою фігурою є Тарас Шевченко. Його образ або цитати з поезій доволі часто використовуються у творах сучасних дизайнерів-графіків. Як, приміром, у плакаті «Борітеся — поборете» Яни Щавінської (іл. 3), де авторка зіставляє дві постаті — козака на задньому плані та сучасного українського вояка на його тлі, підкреслюючи таким чином зв'язок поколінь. Молоді дизайнери звертаються й до інших «стовпів нації». Як моральні авторитети, поряд з Тарасом Шевченком на плакаті Руслана Рабенка постали «мілітаризовані» образи Івана Франка, Лесі Українки (іл. 4). «Осучаснення» цих видатних постатей зброєю і військовою формою не протиставляє, а ототожнює минуле й теперішнє.



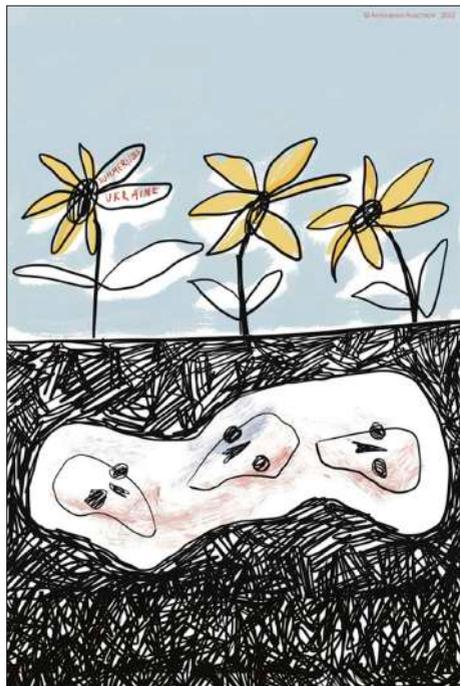
Іл. 5. Діана Данченко. «Sunflower»



Іл. 6. Юлія Трохимчук. «Сонях»

До традиційних українських знаків-символів можна віднести й досить часто вживаний авторами плакатів соняшник. Так, на плакаті Діани Данченко «Соняхи» (іл. 5) квітка є основою орнаментальної композиції і виступає символом надії та прагнення до волі. Адже сонях — це квітка, яка завжди повертає голову до сонця і тягнеться до нього: без сонця квітка не розкриває своїх пелюстків — так само, як без волі не виживе жоден народ. Як зазначила сама авторка, на створення цього плаката її надихнули величезні поля соняшника, яких чимало в Україні. Художниця комунікує з глядачем кольором і лінією. Власне, так, як це відбувалося в орнаментальних композиціях традиційного народного мистецтва, — поєднанням різних геометричних форм, кольорових площин, прямих і ламаних ліній.

Сонях на плакаті Юлії Трохимчук (іл. 6) символізує переможеного ворога. За основу свого сюжету вона взяла реальну історію, відому зі ЗМІ — коли безбройна жінка не побоялася сказати окупантові прямо в обличчя, аби він поклав у кишеню хоч б одну насінину, щоб по його загибелі проросли соняшники і ми знали, скільки ворогів поховала наша українська земля. Кожен такий сонях символізує знищеного ворога. У цьому творі він став символом помсти. Таке ж значення мають стилізовані соняшники на плакаті Анастасії Антоненко (іл. 7): її квіти нагадують, скільки ворогів полягло



Іл. 7. Анастасія Антоненко. «Літо 2022»

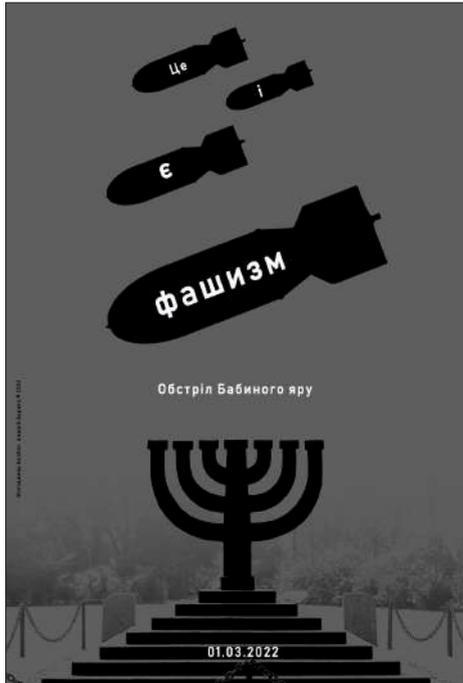


Іл. 8. Микола Микитенко. «Час єднатися»

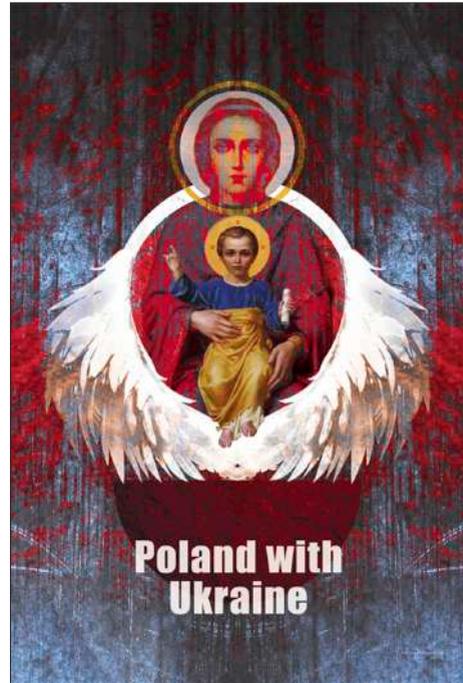
на українській землі. Їхнє зображення стилістично тяжіє до наївного малярства та щирості дитячого малюнка, як і всі твори цієї авторки, що мають упізнавану художню мову.

Ще одним образом-символом, що доволі часто використовується авторами плакатів, є вінок. У традиційній українській культурі він символізує дівочу незайманість і красу, надію на щасливе майбуття. Вінки пускали на свято Івана Купала, мріючи про особисте щастя і кохання. У плакатах цей символ трактується по-різному. Так, у роботі Миколи Микитенка «Час єднатися» (іл. 8) вінок на голові дівчини символізує дружнє коло країн, що підтримують Україну. Це допомога тих, хто хоче миру, їх символізують квіти, що тягнуться до вінка. На плакаті Марії Попової «Буча. Гостомель. Ірпінь» вінок із чорних, ніби обпалених вогнем, квітів на голові дівчини набув символу трагедії сотень дівчат та їхньої спалюваної ворогами долі.

Наступнє надзвичайно болюче питання — знищення культурних пам'яток — теж знайшло своє відображення у плакатах колекції. За даними Міністерства культури та інформаційної політики України, від 24 лютого 2022 року до 25 листопада 2023 року під час військової агресії зруйновано або пошкоджено 863 об'єкти культурної спадщини, серед них 119 пам'яток національного значення. До цих об'єктів належать і пам'ятки єврейської



Іл. 9. Володимир Болбас, Андрій Будник.
«Це і є фашизм!»



Іл. 10. Валерія Лазебнюк. «Poland with
Ukraine»

спадщини в Україні: Бабин Яр у Києві, Дробицький Яр у Харкові, центр «Менора» у Дніпрі. Однією з перших була обстріляна Умань — місце поховання ребе Нахмана. Про це йдеться у плакаті авторів Володимира Болбаса-Байера та Андрія Будника «Це і є фашизм!» (іл. 9). Проте кількість пошкоджених чи зруйнованих пам'яток культури — не остаточна, адже наразі немає змоги задокументувати масштаби втрат на тимчасово окупованих територіях України.

Характерним для часів лихоліть є апелювання до релігійних мотивів: до мистецтва іконопису, до споконвічних символів Божого захисту. Як у Польщі, так і в Україні Мати Божа є захисницею і розрадницею в найскрутніших ситуаціях. Тож на плакаті Валерії Лазебнюк «Польща з Україною» (іл. 10) Мати Божа уособлює Польщу, а Ісус-дитя в неї на руках — Україну. На плакаті «Ченстоховська Богоматір» (іл. 11) художниця Вікторія Герета процитувала літографію польського художника Броніслава Бартеля «Богородиця Ченстоховська, ми шукаємо Твого захисту!» часів російсько-польської війни 1919—1921 років. Тоді вирішувалася доля Польщі, як зараз — України. На початку 1980-х років Чорна Мадонна (так називали цю ікону) була символом антикомуністичної агітації. На плакаті Вікторії вона уособлює захист України дружньою Польщею. Цій темі присвяче-



Іл. 11. Вікторія Герета. «Ченстоховська Богоматір»



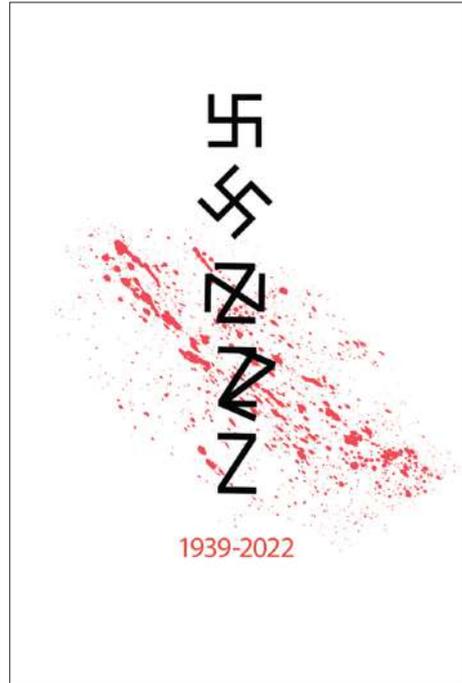
Іл. 12. Валерія Лазебнюк. «Luzifer»

но 5 плакатів з колекції. У творах українських студентів Польща постає по-справжньому братньою країною, яка дає притулок і відчуває біль українського народу як свій. Плакати Валерії Лазебнюк, Вікторії Герети, Анастасії Антоненко на тему вдячності польському народові за допомогу експонувалися на виставках у Польщі в перший рік війни й отримали схвальні відгуки від польських глядачів [3, 4, 16]. Скориставшись загальновідомими релігійними образами, автори створили універсальні, зрозумілі широкому загалу повідомлення у плакаті, дотримуючись основного правила плакатного мистецтва — донести свою тезу зрозуміло, емоційно, яскраво й лаконічно.

Майже кожен плакат пронизаний прагненням до звільнення української землі від ворога. Тому образ ворога є найуживанішим у плакатах колекції. У той чи інший спосіб він присутній на переважній більшості плакатів (30 одиниць зберігання). Художники зазвичай позначають ворога літерою «Z», біло-червоно-синім триколомом, так званою георгіївською стрічкою, двоголовим орлом, знаком радіації. Та здебільшого ворог асоціюється з Путіним, через що переважна більшість плакатів виконана в портретному жанрі, де Путін виступає узагальненим уособленням світового зла. Як, прикладом, на плакаті Валерії Лазебнюк «Luzifer» (іл. 12) Путін прирівнюється



Лл. 13. Андрій Будник. «Sexual Violence»



Лл. 14. Кирил Карєєв, Катерина Мусєнко. «Еволюція фашизму»

до владики темного світу Люцифера. Емоційно напружене зіставлення червоного і чорного кольорів поглиблює ємність поняття «світового зла».

Загалом, як зазначають автори статті «Образи "героя" та "ворога" в плакатах періоду війни» А. Будник і К. Гамалія, трактування образу ворога «коливається у діапазоні від демонізації або дегуманізації до карикатурності, втілення в образах певних тварин, подання як комічних персонажів». Таке трактування бачимо на плакатах Вікторії Лазебнюк, Анастасії Чепур, Анастасії Гнідкіної, Дмитра Єрмоленка, Олександра Кузьмічова, Ярослава Люшні, Віолети Мельничук. На плакаті Андрія Будника «Sexual violence is military crime» ворог постає в образі вовкулаки. Задум плаката виник за обставин, коли художник дізнався про нелюдські тортури і жахливе насилля, що відбулися в Бучі. Йому спало на думку процитувати у плакаті старонімецьку гравюру XVI століття з образом Вервольфа. Позначений літерою «V» перевертень став уособленням країни-загарбника (іл. 13). Темі насильства було присвячено міжнародний арт-проект «Гвалт», де також експонувалися плакати з колекції. Як зазначають куратори проекту, плакатам притаманна «абсолютна щирість візуальної мови, широта творчих прийомів, неповторність манери виконання, принциповість у виборі тематики — це саме ті якості, які роблять роботи молодих митців абсолютно безцінними» [10].



Іл. 15. Вікторія Петрова. «Z-черепи»



Іл. 16. Мелісса Лугова. «Children and war»

Свастика — солярний символ, спаскуджений ще гітлерівською фашистською ідеологією, трансформується на плакаті Кирила Кареева і Катерини Мусієнко «Еволюція фашизму» (іл. 14) в літеру Z, яка вже стала символом путлерівського фашизму. Так автори проводять аналогію між фашистською Німеччиною 1939 року і фашистською Росією 2022-го.

Робота над плакатом починається з ідеї твору та обраної автором метафори. Часто плакати побудовані на алюзіях, що не потребують вербального пояснення-гасла. Такий плакат є спільним творінням автора і глядача. Як, приміром, плакат Вікторії Петрової «Z-черепи» (іл. 15). Незважаючи на відсутність гасла, авторці вдалося створити візуальний меседж, який може трактуватися глядачем у межах авторського задуму самостійно, без додаткового тлумачення: із чорноти виринає кисть руки, пальці якої маніпулюють маріонетками-черепами, що скрутилися в літеру «Z» — символ ворога-гвалтівника й убивці. Це, власне, один із прикладів «мислячого» плаката, коли візуальна форма не з'являється сама по собі, а відіграє підпорядковану загальній ідеї твору роль.

До стилістики дитячого малюнка звертається у плакаті «Дитина і війна» Мелісса Лугова (іл. 16). Художницю надихнула сповнена воєнного жахиття «недитяча» творчість сучасних українських дитячих. Загалом, тема людських



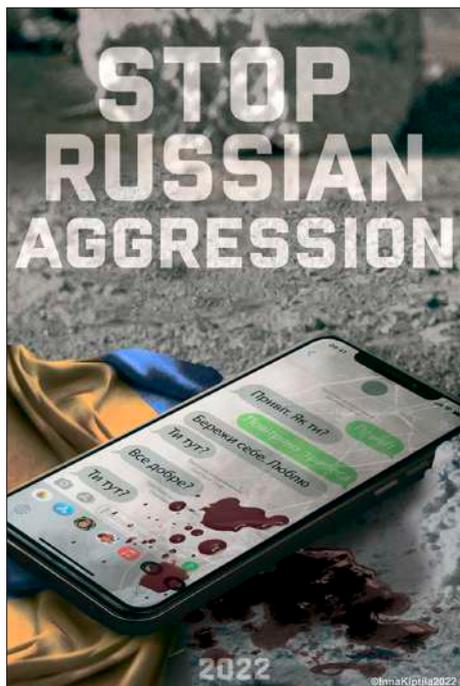
Іл. 17. Катерина Давиденко. «Bombing»



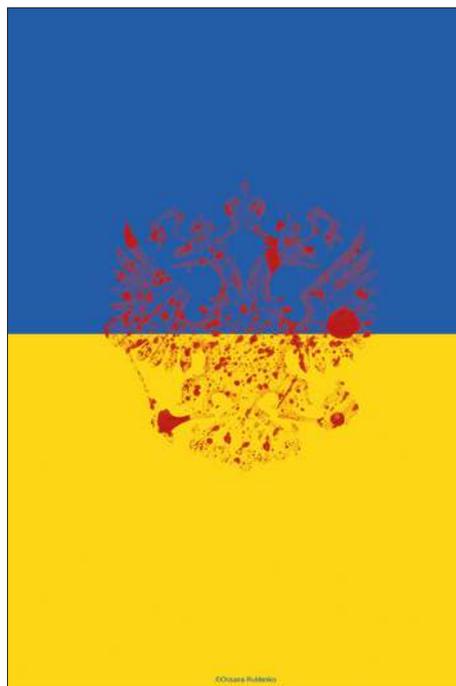
Іл. 18. Вікторія Володько.
«Краматорськ»

трагедій є однією з провідних, вона так чи інакше присутня в кожному плакаті. Зокрема, в лаконічному за кольором та композиційною побудовою плаката Катерини Давиденко «Бомбардування. Родина» (іл. 17) бачимо, як бомба, наче ластик, стирає історії цілих родин, лишаючи дітей без батьків, а батьків — без дітей. Плакат стимулює пробудження емпатії і закликає пам'ятати про тих, кого вбили, і тих, хто це зробив. Вікторія Володько, авторка плаката «Краматорськ» (іл. 18), показала, на кого насправді націлена зброя ворога. На снаряді, що влучив у дитячий садочок, — напис: «За дітей».

Символом утраченої надії і людської трагедії став закривавлений мобільний телефон. Інна Кіптіла у творі «Stop russian aggression. Як ти?» (іл. 19) розташувала його в композиційному центрі плаката. На екрані телефону — смс-діалог і питання «як ти?», на яке вже ніколи не надійде відповідь. На окупованих територіях мобільні телефони ставали причиною масової загибелі сотень людей. Адже в них — свідчення злочинів російських загарбників, які вони намагаються приховати за нахабною брехнею. Український прапор із кривавою плямою-гербом РФ на ньому став символом жертви і жертвості у творі Оксани Рубленко «Пляма» (іл. 20). Епіграфом до плаката авторка взяла рядки з вірша відомої української поетеси Ліни Костенко «Куди ж ви дивитесь, народи? Сьогодні — ми, а завтра — ви».



Іл. 19. Інна Кіптіла. «Stop russian aggression. Як ти?»



Іл. 20. Оксана Рубленко. «Пляма»

Потужна інформаційна війна, що ведеться проти України, також підказала нові теми і сюжети, які вже встигли стати популярними. Це насамперед плакати, в яких ідеться про фейкові новини та брехню з рашистських телеканалів, а також із сюжетами, що виникли внаслідок їхнього розповсюдження росіянами. Як, приміром, діалог «бойових гусей» на плакаті Катерини Мусієнко й Анастасії Носкової «Сьогодні скидаємо біологічну зброю на Кремль» (іл. 21). Часто автори плакатів вдаються до карикатурного зображення ворогів, що загалом є властивим для мистецтва часів будь-якої війни. Карикатура — один із кращих художніх прийомів, щоб показати недолугість ворога. Тому цей жанр зараз на часі: адже якщо ми сміємося над тим, що нас лякає, і над тим, що викликає ненависть, ми ніби позбавляємося того негативу, відбувається своєрідна психотерапія сміхом і глумлінням з ворога. Гротескне, іронічне зображення ворога, глузування над ним позитивно впливають на глядача, дають певну психологічну розрядку в будь-якій жажливій ситуації. Як, приміром, плакат Ольги Ломко «Рудий ліс» (іл. 22), де йдеться про те, які наслідки чекали на окупантів, що потрапили на територію Чорнобильської АЕС.

Отже, аналіз змісту і художніх особливостей окремих творів демонструє стрімкий розвиток художньої мови сучасного плаката, життєздатність тра-



Лл. 21. Катерина Мусієнко. Анастасія Носкова. «Біологічна зброя»



Лл. 22. Ольга Ломко. «Рудий ліс»

диційних символів і метафор у новому контексті, появу нових символів, підказаних війною. Завдяки використанню сучасних комп'ютерних технологій стилістика виконання сучасних плакатів вирізняється різноманіттям прийомів і засобів графічних рішень. Твори розповідають про Україну мовою народного орнаменту, мовою символічних — жовтого і блакитного — кольорів, мовою знакових для українців творів і образів Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Ворога позначено георгіївською стрічкою, біло-червоно-синім триколомом, літерою «Z», яка вже стала ганебним знаком російських окупантів.

Наукова новизна. Уперше введено до наукового обігу тематичну колекцію сучасних авторських українських плакатів 2022—2023 рр. творчої дизайн-групи «Креативний спротив КНУКіМ/КУК» загальною кількістю 80 одиниць зберігання від 39 авторів з фондів Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Висновки. Колекція плакатів дизайн-групи «Креативний спротив КНУКіМ/КУК» відображає результати праці студентів і викладачів двох київських вищих навчальних закладів, наочно демонструє напрями розвитку і збагачення тематики, художніх засобів та прийомів у мистецтві сучасного плаката. Представлені в колекції твори українських студентів свідчать не

лише про їхню готовність якомога майстерніше оволодіти мовою плакатного мистецтва, а й насамперед — про їхнє прагнення засудити і показати світові страшні воєнні злочини росіян, тим самим зробивши власний внесок у боротьбу з ворогом своєю головною зброєю — плакатом, що фіксує події воєнного часу в Україні і привертає до них увагу світової спільноти. Війна триває — плакатний літопис продовжується, в такий спосіб сьогодні відбувається онтологізація сучасного обрання етичних цінностей та ідентичності. Маємо надію, що колекція плакатів дизайн-групи «Креативний спротив КНУКіМ/КУК» як символічна репрезентація колективної пам'яті нашого народу стане об'єктом дослідження сучасних і майбутніх фахівців з різних гуманітарних дисциплін, що торкаються питань історії російської агресії проти України, а також питань ролі і значення мистецтва в контексті воєнного часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божко Т. Знаково-символічні системи як культурні коди: упізнаваність та взаємодія символів // Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну. 2022. Т. 5. № 2. С. 171—187. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266900>
2. Будник А., Гамалія К. Образи «героя» та «ворога» в плакатах періоду війни // Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну. 2022. Т. 5. № 2. С. 188—200. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266901>
3. В Кракові відкрили виставку політичного студентського плаката «Креативний опір» (2022, 10 травня) // Активіст : інформаційний портал. 2022. URL: <https://aktivistin.ua/v-krakov%D1%96-v%D1%96dkrili-vistavky-pol%D1%96tichnogostudentskogo-plakaty-kreativnii-op%D1%96r-novini-kylytyri-ta-mistetstva/> (дата звернення 17.05.2022)
4. Відкриття студентської виставки у найбільшому освітньому закладі Польщі // Київський національний університет культури і мистецтв : Факультет реклами та дизайну : [сайт] // Новини. [05.07.2022]. URL: <https://design.knukim.edu.ua/novyny/vidkryttya-studentskoyi-vystavky-u-najbilshomu-osvitnomu-zakladi-polshhi/> (дата звернення 11.04.2023).
5. Голубнича Г. Жіночий образ у розкритті емоційного спектру переживань воєнного часу // Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну. 2022. Т. 5. № 2. С. 212—226. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266906>
6. Деміург: ідеї, технології перспективи дизайну : Наук. журнал. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2022. Том 5. № 2. URL: <http://demiurge.knukim.edu.ua/issue/view/15979/8959> (дата звернення 11.09.2023)
7. Єфремова (Роменська) В. «На сніданок була війна» плакатний проєкт [2022] // Київська Організація Національної Спільноти Художників України : [сайт]. URL: <http://konshu.org/events/3795.html> (дата звернення 17.10.2023)
8. Комісаров С. Виставка «На сніданок була війна» у київській галереї «Митець». [2022, 13 квітня] // Укрпрес-інфо : Міжнар. Інформ. агенство. URL: <https://cutt.ly/UXI0BGN> (дата звернення 11.05.2022)
9. Мистецький проєкт на вістрі війни! // Київський національний університет культури і мистецтв : [сайт] // Новини. 21.04. 2022. URL: <http://knukim.edu.ua/mysteczkyj-proyekt-na-vistri-vijny/> (дата звернення 23.05.2022)

10. Снісаренко В.М., Снісаренко-Єржиковська А.О. Арт-проект «Гвалт» як візуальний засіб боротьби проти насильства // Київський національний університет культури і мистецтв : [сайт] // Новини. 06.09.2022. URL: <https://design.knukim.edu.ua/novyny/art-projekt-gvalt-yak-vizualnyj-zasib-borotby-proty-nasylstva/> (дата звернення 21.11.2023)
11. Стоян С. Мистецтво та війна: специфіка художніх трансформацій // Філософська думка. 2022. № 3. С. 119—124.
12. Студентська виставка у головній бібліотеці країни // Київський національний університет культури і мистецтв : [сайт] : Факультет реклами та дизайну // Новини. 13.10.2023. URL: <https://design.knukim.edu.ua/novyny/studentska-vystavka-u-golovnij-bibliotetsi-krayiny/> (дата звернення 10.11.2023)
13. «365: хронологія креативного супротиву графічних дизайнерів КНУКіМ/КУК» // Київський національний університет культури і мистецтв : [сайт]. [03.03.2023]. URL: <https://kuk.edu.ua/news/365-hronologiya-kreatyvnoho-suprotyv-grafichnyh-dyzajneriv-knukim-kuk/> (дата звернення 12.10.2023)
14. Удріс-Бородавко Н. «Креативний спротив російській агресії як соціально-відповідальна ініціативність графічних дизайнерів України: (на прикладі діяльності кафедри графічного дизайну КНУКіМ)» // Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну. 2022. Т. 5. № 2. С. 154—170. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266899>
15. Бережко-Камінська Ю., Багірова А. Україна: пекарський 22-й. Народний щоденник. Київ : Артіль, 2023. 320 с.
16. Donets O., Budnyk A. Twórczy Opór // Biuletyn EBiB [електроний ресурс]. 2022, nr 2(203) Pp. 1—3. URL: <http://ebibojs.pl/index.php/ebib/article/view/805/830> (дата звернення 11.09.2022).

Отримано 14 листопада 2023 р.

REFERENCES

1. Bozhko T. Znakovo-symvolichni systemy yak kulturni kody: upiznavanist ta vzaiemodiia symboliv [Sign-symbolic systems as cultural codes: recognition and interaction of symbols] // Demiurh: idei, tekhnolohii, perspektyvy dyzainu [Demiurge: ideas, technologies, perspectives of design]. 2022. Vol. 5, No. 2, pp. 171—187. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266900>. [In Ukrainian].
2. Budnyk A., Hamaliia K. Obrazy "heroia" ta "voroaha" v plakatakh periodu viiny [Images of "hero" and "enemy" in posters of the war period] // Demiurh: idei, tekhnolohii, perspektyvy dyzainu [Demiurge: ideas, technologies, perspectives of design]. 2022. Vol. 5, No. 2, pp. 188—200. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266901>. [In Ukrainian].
3. V Krakovi vidkryly vystavku politychnoho studentskoho plakata "Kreatyvnyi opir" [An exhibition of the political student poster "Creative Resistance" was opened in Krakow] (May 10, 2022,) // Aktyvist : informatsiinyi portal [Activist: information portal]. Retrieved from: <https://aktivist.in.ua/v-krakov%D1%96-v%D1%96dkriil-vistavky-pol%D1%96tichnogo-stydenckogo-plakaty-kreatyvni-op%D1%96r-novini-kylytyri-ta-mistetstva/> (accessed on May 17, 2022). [In Ukrainian].
4. Vidkryttia studentskoi vystavky u naibilshomu osvitniomu zakladi Polshchi [Opening of a student exhibition at the largest educational institution of Poland] // Kyivskyi natsionalnyi universytet kultury i mystetstv : Fakultet reklamy ta dyzainu : [Kyiv National University of Culture and Arts: Faculty of Advertising and Design] : [site] // News. July 5, 2022. Retrieved from: <https://design.knukim.edu.ua/novyny/vidkryttia-studentskoi-vystavky-u-naibilshomu-osvitnomu-zakladi-polshchi/> (accessed on April 11, 2022).[In Ukrainian].

5. Holubnycha H. Zhinochyi obraz u rozkrytti emotsiinoho spektru perezhyvan voiennoho chasu [The female image in the disclosure of the emotional spectrum of experiences of wartime] // Demiurh: idei, tekhnolohii, perspektyvy dyzainu [Demiurge: ideas, technologies, perspectives of design]. 2022. Vol. 5, No. 2, pp. 212—226. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266906>. [In Ukrainian].
6. Demiurh: idei, tekhnolohii, perspektyvy dyzainu [Demiurge: ideas, technologies, perspectives of design]. Kyiv, 2022. Vol. 5, No. 2. Retrieved from: <http://demiurge.knukim.edu.ua/issue/view/15979/8959> (accessed on September 11, 2023). [In Ukrainian].
7. Yefremova (Romenska) V. "Na snidanok bula viina" plakatnyi projekt ["There was war for breakfast" poster project] // Kyivska Orhanizatsiia Natsionalnoi Spilky Khudozhnykiv Ukrainy [Kyiv Organization of the National Union of Artists of Ukraine] : [site]. Retrieved from: <http://konshu.org/events/3795.htm> (accessed on October 17, 2023). [In Ukrainian].
8. Komisarov S. Vystavka "Na snidanok bula viina" u kyivskii halerei "Mytets". [The exhibition "There was war for breakfast" in the Kyiv gallery "Artist"] [April 13, 2022.] // Ukr-pres-info : International information agency. Retrieved from: <https://cutt.ly/UXI0BGN> (accessed on May 11, 2022). [In Ukrainian].
9. Mystetskyi projekt na vistri viiny! [Art project at the edge of war! // Kyivskyi natsionalnyi universytet kultury i mystetstv [Kyiv National University of Culture and Arts] : [site] // News. April 21, 2022. Retrieved from: <http://knukim.edu.ua/mysteczkyj-projekt-na-visitri-vijny/> (accessed on May 23, 2022). [In Ukrainian].
10. Snisarenko V. M., Snisarenko-Yerzhykovska A. O. Art-proiekt "Gvalt" yak vizualnyi zasib borotby proty nasylstva [Art project "Violence" as a visual means of fighting against violence] // Kyivskyi natsionalnyi universytet kultury i mystetstv [Kyiv National University of Culture and Arts] : [site] // News. September 06, 2022. Retrieved from: <https://design.knukim.edu.ua/novyny/art-projekt-gvalt-yak-vizualnyj-zasib-borotby-proty-nasylstva/> (accessed on November 21, 2023). [In Ukrainian].
11. Stoian S. Mystetstvo ta viina: spetsyfika khudozhnykh transformatsii [Art and war: the specifics of artistic transformations] // Filosofska dumka [Philosophical thought]. 2022. No. 3, pp. 119—124. [In Ukrainian].
12. Studentska vystavka u holovnij bibliotetsi krainy [Student exhibition in the main library of the country] // Kyivskyi natsionalnyi universytet kultury i mystetstv [Kyiv National University of Culture and Arts] : [site] // News. October 13, 2023. Retrieved from: <https://design.knukim.edu.ua/novyny/studentska-vystavka-u-golovnij-bibliotetsi-krainy/> (accessed on November 10, 2023). [In Ukrainian].
13. «365: khronolohiia kreatyvnoho suprotvyv hrafichnykh dyzaineriv KNUKiM/KUK» [365: chronology of creative resistance of graphic designers of Kyiv National University of Culture and Arts / Kyiv University of Culture] // Kyivskyi natsionalnyi universytet kultury i mystetstv [Kyiv National University of Culture and Arts] : [site] [March 03, 2023]. Retrieved from: <https://kuk.edu.ua/news/365-hronologiya-kreatyvno-go-suprotvyv-grafichnyh-dyzaineriv-knukim-kuk/> (accessed on October 12, 2023). [In Ukrainian].
14. Udris-Borodavko N. "Kreatyvnyi sprotyv rosiiskii ahresii yak sotsialno-vidpovidalna initsiatyvni hrafichnykh dyzaineriv Ukrainy: (na prykladi diialnosti kafedry hrafichnoho dyzainu KNUKiM)" [Creative resistance to Russian aggression as a socially responsible initiative of graphic designers of Ukraine: (on the example of the activity of the department of graphic design of the Kyiv National University of Culture and Arts)] // Demiurh: idei, tekhnolohii, perspektyvy dyzainu [Demiurge: ideas, technologies, perspectives of design]. 2022. Vol. 5, No. 2, pp. 154—170. <https://doi.org/10.31866/2617-7951.5.2.2022.266899>. [In Ukrainian].

- 98 15. Berezhko-Kaminska Y., Bahirova A. *Ukraina: pekelnii 22-y. Narodnyi shchodennyk [Ukraine: hellish 22nd. People's diary]*. Kyiv, 2023. 320 p. [In Ukrainian].
16. Donets O., Budnyk A. *Twórczy Opór [Creative Resistance]* // *Biuletyn EBIB [EBIB Bulletin]* [Electronic resource]. 2022, issue 2(203) P. 1-3, Retrieved from: <http://ebiboj.s.pl/index.php/ebib/article/view/805/830> (accessed on September 11, 2022).

Received on November 14, 2023

Olena Donets

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3837-5273

E-mail : edonec@ ukr. net

Andrii Budnyk

Kyiv National University of Culture and Arts (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0719-2231

E-mail : budnik_andriy@ukr.net

MODERN UKRAINIAN POSTER AS ARTISTIC CHRONICLE
OF RESISTANCE TO RUSSIAN AGGRESSION (POSTER COLLECTION
OF DESIGN GROUP "CREATIVE RESISTANCE KNUCA/KUC")

The **purpose of the work** is to show the role of the poster as an important informational and visual source that, with the help of artistic means, captures a chronicle of military events and serves as an important component of the general artistic chronicle of the Russian-Ukrainian war. **Methodology.** A historical-comparative method, a method of analysis and synthesis were used, which made it possible to show the place of the poster in the general paradigm of modern art, to highlight the peculiarities of the artistic language of the modern poster, to demonstrate the viability of traditional symbols in a new context and the appearance of new ones determined by time. **Scientific novelty.** A thematic collection from the fonds of the Department of Fine Arts of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine of modern author's Ukrainian posters of 2022—2023 of the creative design group "Creative Resistance KNUCA/KUC" has been put into circulation for the first time, with a total of 80 storage units from 39 authors. **Conclusions.** The poster genre took a prominent place in the general paradigm of wartime art, due to the following factors: the simplicity and availability of the execution technique; the specificity of its inherent functions: informational and propaganda (records the main current events of the wartime in Ukraine and the world and draws attention to them with the help of artistic means); aesthetic (the author's poster is a conceptual work of art, which is characterized by the figurative and lapidary language of artistic tropes). The uniqueness of the collection of the Department of Fine Arts in that, unlike the war posters of the First and Second World Wars, these works are original - they were made on their own initiative, without any interference from censorship or authorities. The materials of the collection are a symbolic representation of the collective memory of our people, a polysemantic pictorial chronicle of the modern Russian-Ukrainian war. The informational potential of the works of the thematic collection of the design group "Creative Resistance KNUCA/KUC" is from now on available for modern and future scientific research related to issues of the history of Russian aggression against Ukraine, as well as issues of the role and meaning of poster art in the context of wartime.

Key words: Modern Ukrainian poster, author's poster, thematic collection posters, artistic receptions.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.099>

УДК 811.163.1:81'373:82-193.6

Валентина Титаренко, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
Житомирський державний університет імені Івана Франка
(Житомир, Україна)
ORCID: 0000-0003-1599-9964
E-mail: ktytar@ukr.net

КОДИКОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РУКОПISY ПРИВІЛЕЇВ КИЇВСЬКОМУ МІСЬКОМУ МАГІСТРАТУ

Мета роботи: охарактеризувати за кодикологічними параметрами колекцію привілеїв Київському міському магістрату, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (фонд 62, опис 1, справа 1), зокрема описати стан збереженості, зовнішні та внутрішні ознаки рукопису, з'ясувати історію створення, охарактеризувати мову джерела тощо. **Методологія.** Застосовано як основні історичний та кодикологічний методи, задіяно методологічний інструментарій інших наук, зокрема методи палеографії, лінгвістики тощо. **Наукову новизну** цієї публікації становить поглиблений аналіз зовнішніх та внутрішніх ознак рукопису, дослідження історії його створення, опис філіграней, загальний опис мови пам'ятки тощо. Такі документи (грамоти, привілеї, укази) є цінним матеріалом для вивчення історичних подій, економічного розвитку міст у минулому, а також містять цінний фактологічний матеріал для дослідження палеографії, кодикології, історії української мови тощо. Однак ані кодикологічні, ані графічні, ані лінгвістичні особливості привілеїв Київському міському магістрату спеціально не вивчалися. **Висновки.** Збірка зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, складає 48 документів (від 1544 до 1659 рр.), з-поміж них 47 привілеїв, один випис. Укомплектував для власного вжитку цей конволют Козьма (Кузьма) Якимович Кричевець, найімовірніше,

Цитування: Титаренко В. Кодикологічна характеристика рукопису привілеїв Київському міському магістрату. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 99—115. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

у 20-х роках XVIII ст., коли працював бурмистром. Під грамотами, виданими латинською та польською мовами, зазначено, що перекладачами були сотники Антон Трощина та Михайло Якгельницький. Написаний текст скорописом XVIII ст., акуратним почерком. Для структури привілеїв характерний чіткий формуляр — однакові початки, сталі конструкції в середині тексту та кінцівки. На папері рукопису виявлено кілька філіграней (літерні, герби, тварини). Мова пам'ятки — староукраїнська, насичена латинізмами, полонізмами, старослов'янськими. Зауважимо ту особливість, що для ділових пам'яток попередніх століть елементи старослов'янської мови не властиві.

Ключові слова: рукописна пам'ятка, кодикологія, архівне джерело, зовнішні та внутрішні ознаки, привілеї, формуляр, протограф, філіграні.

Актуальність теми дослідження. Вивчення архівних джерел було й залишається надзвичайно складною та важливою справою для науковців багатьох царин науки. Нині в архівах зберігається велика кількість справ, інформативність яких допомогла б розв'язати низку проблемних та дискусійних питань, насамперед історичних, лінгвістичних тощо. Проте малодоступність через об'єктивні й суб'єктивні причини є перешкодою для багатьох науковців. Тому публікації, описи та інтерпретації архівних матеріалів завжди є актуальними. Важливе значення відіграє також напрацювання достатньої фактологічної бази, необхідної для атрибуції пам'яток, переважно для точно не датованих, не локалізованих чи тих, авторство яких є невідомим, тощо. Зокрема, цінність становить опис зовнішніх та внутрішніх ознак пам'ятки для точної її кодифікації.

Аналіз досліджень і публікацій. Деякі грамоти частково чи повністю друкувалися наприкінці XIX — на початку XX ст. [10; 19; 1]. Більшість привілеїв з аналізованої справи опубліковані у збірці «Привілеї Києва кінця XV — середини XVII ст.» (упорядник Н. Білоус) [12] разом з іншими привілеями м. Києва, але кодикологічна характеристика представленого в цій статті архівного джерела детально не описувалася, упорядниця коротко окреслила розмір, обсяг книги, хронологічні межі та вміст джерела, подала фотоілюстрації [12, с. 17—22]. Зміст справ збірки був предметом історичного аналізу праць Н. Білоус [3]. Мову конволюту досліджувала авторка цієї публікації.

Мета роботи: проаналізувати за кодикологічними параметрами колекцію привілеїв Київському міському магістрату, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі — ЦДАУК) (фонд 62, опис 1, справа 1), зокрема описати стан збереженості, зовнішні та внутрішні ознаки рукопису, з'ясувати історію створення, охарактеризувати мову джерела тощо.

Виклад основного матеріалу. Серед писемних джерел з історії України XVI—XVII ст. особливе місце належить судово-адміністративним (актовим) книгам, а також грамотам, привілеям литовських та польських королів, що фіксували права на володіння окремим особам та містам загалом. Від XIV ст. на українських землях поширюється магдебурзьке право, яке

регулювало процедуру виборів та функції муніципальних органів, визначало порядок судочинства, юридичні норми, регламентувало діяльність купецьких і ремісничих корпорацій, форми оподаткування тощо [15; 3].

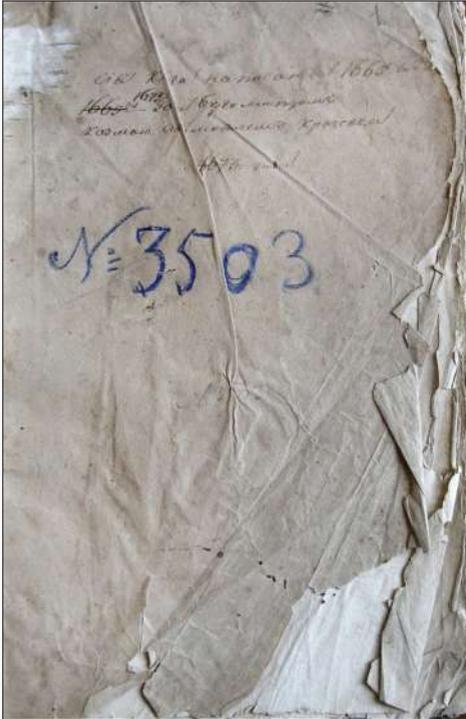
Магдебурзьке право сприяло розвитку економічного життя міста, оскільки міщани могли вільно виготовляти й вести торгівлю пивом, медом і вином, а отримані прибутки надходили не в державну скарбницю, а йшли на міські потреби [15; 3]. Перенесене на наш ґрунт німецьке право відрізнялося своїм змістом, оскільки мало відповідати звичаям та укладу життя українських міщан.

Норми цього права визначали систему органів місцевого самоврядування, порядок їх формування й функції, регулювали суспільно-правові відносини, порядок судочинства, питання діяльності цехів та купецьких об'єднань, торгівлі, власності, вирішували кримінальні справи, визначали покарання тощо. Згідно з наданими привілеями, місто звільнялося від управління й суду феодала. Першим офіційним документом, який стверджував самоврядування київської міської громади, була Олександрова грамота, видана в 1494—1497 рр. В аналізованій у цій публікації збірці, в першому привілеї за 1544 р., знаходимо покликання на неї: «...король Алезандеръ..., желаючи спу(с)тѣлоту краю, земли руской, лучшего поведенія и дабы тѣсто Киеву ширилося и множилося в людє и во всѣ достатки и в приходи, самоту тѣсту Киеву и мещанотѣ киевскитѣ, яко свойтѣ по(д) даннимѣ, з ласки и щодробливо(с)ти своєї королевской право немецкое, а теотоницкое, названное майдебу(р)ское, релий (!) и вѣри ритской, греческой, и арменской надалѣ, и уфундова(л), и опредѣлилѣ...» 2 зв.¹

Наступник Олександра Сигізмунд назавжди підтвердив цей привілей (перший документ, який дійшов до нашого часу). Але зміна правителів, Люблінська унія та інші політичні чинники зумовлювали багаторазове перепідтвердження привілеїв. Магдебурзьке право узаконювалося місту в 1530, 1545, 1569, 1576, 1588, 1633, 1650 рр., хоча в основних своїх рисах форми міського самоврядування залишалися сталими впродовж кількох століть [15]. Саме копії таких документів і зібрані в архівному джерелі, що є предметом аналізу цих студій.

Органом міського самоврядування був магістрат, який обирався городянами. Одним з таких став Київський магістрат, заснований у XV ст. за магдебурзьким правом. Знаходився він у руках заможної верхівки й відав адміністративно-судовими, господарськими та фінансовими справами міста. Ним розглядалися грамоти польських королів, українських гетьманів і російських царів у справах і привілеях Києва (1645—1764 рр.) [7]. Документація магістрату ретельно велася й старанно зберігалася.

¹ Тут і надалі цифра після ілюстративного матеріалу вказує аркуш оригіналу, де зафіксовано слово чи текстовий фрагмент, з ф. 62, оп. 1, спр. 1.



Ил. 1. Перша сторінка конволюту

У досліджуваній книзі вміщено 48 грамот, які зберігаються у ЦДІАУК під шифром ф. 62, оп. 1, спр. 1. Книга, товщиною 2,4 см, написана на аркушах розміром 18 × 29 см. Стан збереженості задовільний. Нумерація здійснена тричі у правому верхньому куті: два рази коричневим чорнилом і третій — олівцем. У цій публікації орієнтуємося на першу (найдавнішу) нумерацію, яка охоплює аркуші 1—138 зв. Форзац незначно пошкоджений по зовнішньому правому краю й містить запис коричневим чорнилом та іншим почерком, ніж у середині книги: «Сія книга написана 1665 года (під цим знову написана дата 1665-го, над нею — 1673, і перекреслені) бургомистромъ Козмою Акимовичем Кричевцем 1673 (дата перекреслена) года». Також наявний реєстраційний номер — № 3503 (синім олівцем) (ил. 1).

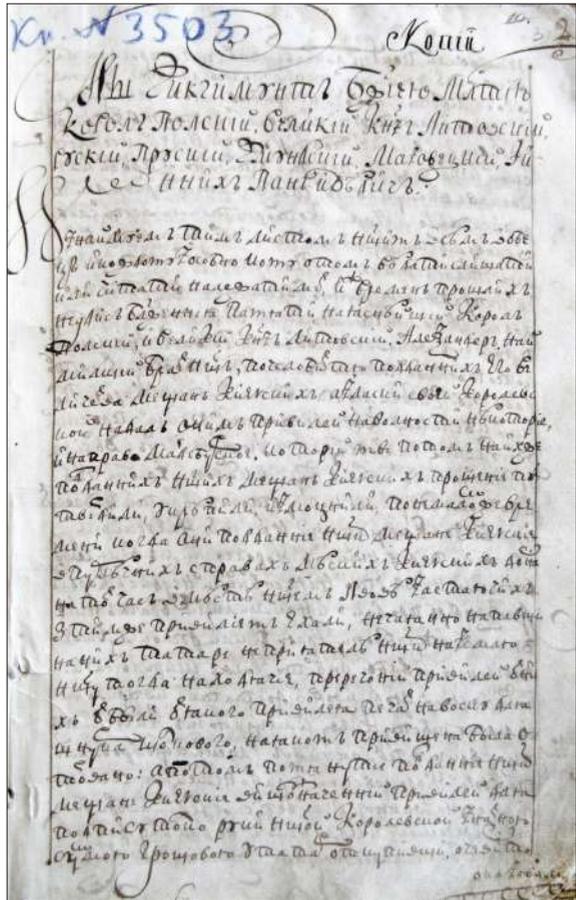
На наступних десяти аркушах з обох сторін і на всю сторінку написана буква Z, після першого вставлені ще два розміром 17 × 22 см, на лицьовій стороні першого аркуша стоїть двічі № 3503 (синім і червоним олівцями), зворот і другий аркуш чисті, після них починається друга нумерація, яка має розбіжність із першою у 8 аркушів. На звороті останнього аркуша, крім букви Z, є ще розпис пера і виведені букви M та Мы, якими починається справа на наступній сторінці.

Написано текст на обох сторінках каліграфічним почерком. Папір не лінійований. З обох сторін усіх аркушів, на яких писані справи, симетрично справа й зліва розміщені невеликі поля. На сторінці вміщено загалом 25—28 рядків. На арк. 2, з якого починається перша справа, у верхньому лівому куті синім олівцем стоїть інвентарний № 3503, праворуч основним почерком пам'ятки написано — «с копій», кожна справа починається з початку листка, на полі має цифрове позначення (нумерацію справ), заголовок пишеться великими літерами розтягнутим почерком, може займати до пів сторінки обсягу, перша буква змісту справи виведена. У кінці кожного аркуша одне слово/склад пишеться окремо — у лівому куті нового рядка, на наступній сторінці цим словом/складом починається текст; так на кожному аркуші, крім тих, на яких закінчуються справа і нотації, стоїть розчерк (ил. 2).

На лицьових аркушах книги (2—50) проходить по-слівний запис: «Сія книга-копѣя, в Глуховѣ переведени(х) на ма(ло)російскіи диалектѣ привилеїевѣ полскихъ королеїи и привилиованни ми киевскому маїстрату древними разними годами, наданни(х) ѡ(т) якихъ королей, якимъ диалектомъ, где, когда, за чимъ подписомъ и на что, с обстоятелни(мъ) при концу означеніемъ, сочинена старателствомъ и коштомъ собственнимъ егѡ мѣти пана Козми Якимовича Кричевца, бурми(с)тра киевскогѡ, для своєї прива(т)ной домової потреби и всяки(х) случаєвѣ року²...», збоку іншим почерком дописано: «значить 1665 года».

Спочатку справи писані коричневим чорнилом, починаючи з третини аркуша 17 зв. — чорним. На полях книги виявлено помітки:

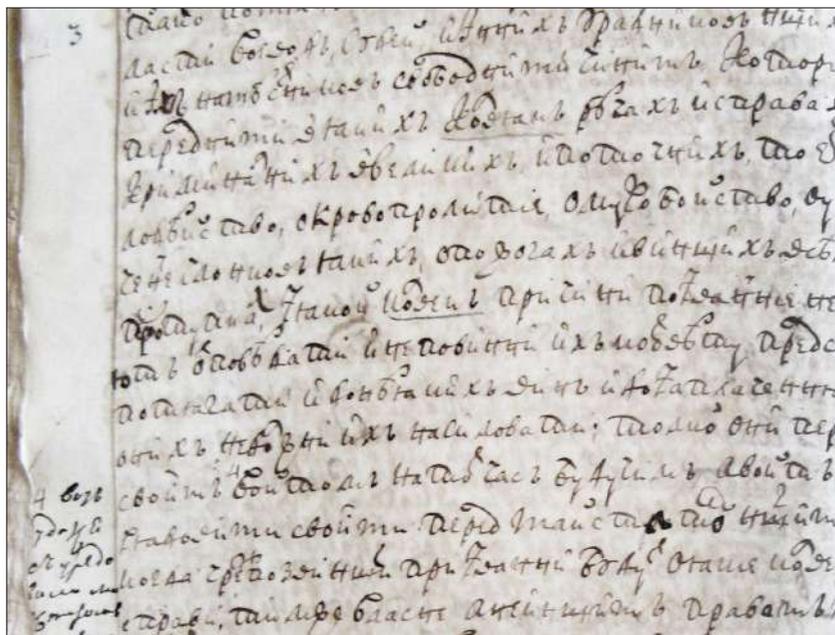
оскільки справи № 1 і № 3 мають у змісті по декілька пунктів, то нумерація цих пунктів відображена на зовнішніх полях. У справі на маргінесі є написи, зроблені іншим почерком, наприклад: «о платеж³ за веса» 5, «купцовѣ войтѣ и уредов...» 31 зв., «срѣтеніе господне» 54 зв., «еє людѣми» 76, «о выборе войта» 99 та ін. Часто до таких написів у самому тексті стоїть інша позначка, яка слугує вказівкою до коментарів на полі (арк. 24, 49, 77 зв., 125 та інші). Виявляємо також графічні позначення — плюс, зірочка, нота бене (nb, NB), знак дорівнює, дієз тощо. На аркушах 38, 39 на зовнішньому полі є невеликий прямокутний виріз, очевидно, вирізані написи. У тексті є виправлення, зокрема чорним чорнилом по коричневому (арк. 5 зв., 8, 12, 25 та інші). Такі редагування свідчать про переробку/виправлення/виправлення тексту (іл. 3).



Іл. 2. Перша сторінка привілеїв

² Написано нерозбірливо.

³ Обрізано сторінку, тому неможливо встановити кінцеві графеми.



Лл. 3. Позначки на полях рукопису

У кінці справ розкреслена табличкою «*Нотація привилієвъ королей по(л)скихъ, кіевскому майстрату данныхъ, ѿ(т) якихъ королей, якимъ діалекто(мъ), где, когда, зачіймъ по⁴ писомъ, на что, и для латувѣйшаго изисканья пункт, котори(й) в какой силѣ, и где, в ко(ж)домъ привиліи, на(д) зглавіє(мъ) пункт положенны нумера, а⁵ на початково(мъ) маринесь чи(с)ло привиліє⁶ на яко(мъ) ли(с)тѣ, и чи(с)ло пунктовъ. Тако слѣдуетъ*». У таблиці на 6 стовпчиків міститься інформація: 1) номер по порядку грамот; 2) сторінки, на яких розміщено документ; 3) кількість пунктів у привілеї (перший має 27, другий — 1, третій — 4, четвертий, шостий, сьомий та десятий містять по одному, п'ятий — 3, восьмий — 5, дев'ятий — 2, від одинадцятого та інші документи пунктів не мають, точніше мають по одному, але в колонці не зазначаються); 4) від кого виданий привілей, якою мовою, з якого міста, короткий виклад змісту та його пунктів; 5) число та місяць; 6) рік (іл. 4).

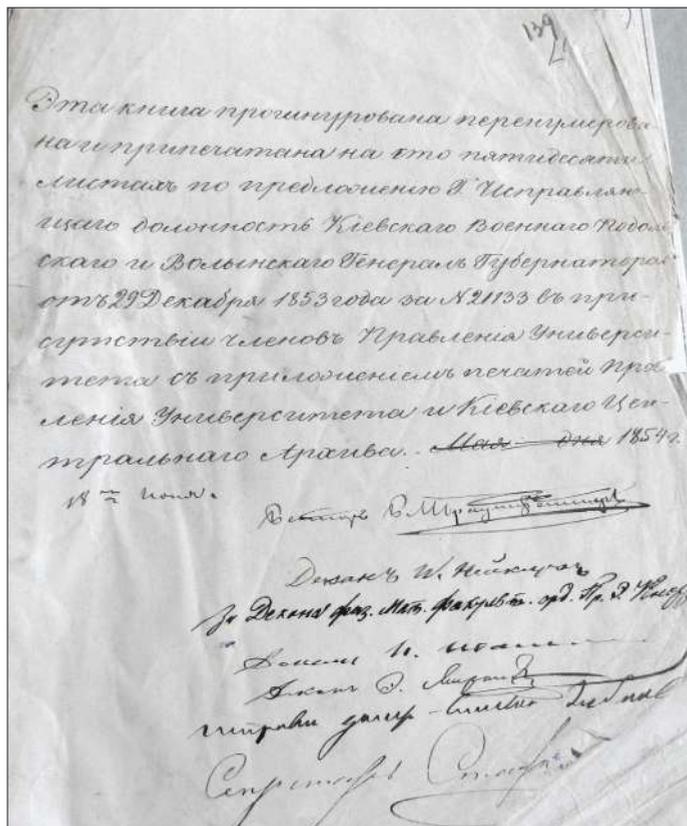
Після таблички написано синім олівцем: Кн. № 3503. Далі — п'ять чистих аркушів, пронумерованих один раз. На першому чистому приклеєний аркуш зі штампом архіву (12.П.73 р.).

У кінці вставлені два аркуші меншого розміру. У першого — пошкоджені зовнішні краї й наявний запис: «*Эта книга прошнурована, пере-*

⁴ Край обрізано.

⁵ Витерто і й написано а.

⁶ Край обрізано.



Іл. 5. Останній аркуш рукопису

Ці два аркуші пронумеровані олівцем як 139 і 140 (помилково написано 146 і перекреслено). На арк. 140 зв. позначено синім олівцем: Кп. № 3503, наявні дві печатки (іл. 5).

На папері рукопису виявлено кілька різних філіграней, на яких зображені герби, корона, тварини та людина (вершник на коні, леви). Виявлено також літерні водяні знаки — латинські букви IDB; ECB; PIS.

Історія конволюту

У збірці вміщено привілеї, які видавалися польськими правителями на підтвердження магдебурзького права м. Києву. Поряд з тим, що магістрат відмежовував певну частину Києва від володінь феодала, він ще й був своєрідним посередником між королівською владою та населенням міста. Урядовці Київського міського магістрату в XVI—XVII ст. розглядали різноманітні законодавчі акти, грамоти, укази, привілеї, видані польським королівством, надсилали в королівську резиденцію прохання від імені київських міщан тощо. На той час різноманітні документи видавалися латинською,

польською й руською (українською/староукраїнською/простою) мовами. Із цих документів робилися копії, датовані різними століттями, а із заснуванням Колегії іноземних справ більшість копій робилася й для цієї установи. Тому на сьогодні частина копій, а також і окремі оригінали знаходяться в російських архівах.

Стосовно перекладів грамот можемо припустити, що окремі перекладалися відразу після отримання, а деякі — через певний час. Підтвердженням про неперекладені відразу документи є рапорти київському воєнному губернаторові 1828 р. про клопотання магістрату стосовно узаконення магдебурзького права російським царем, у змісті яких вказана необхідність *«перевести из латинского и польского на российский диалект, дабы настоящее объяснить в чемъ те привилегіи состоятъ»* [9].

Грамоти, що є предметом аналізу у цьому виданні, є копіями, зробленими *«для своєї прива(т)ной домової потреби и всяки(х) случаевъ»* бурмистрові К. Кричевцю. Про те, як книга потрапила до архіву, конкретних відомостей немає. Низка грамот частково чи повністю друкувалася наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (10; 19; 1 та ін.), при цьому відсутня вказівка на ім'я К. Кричевця. Нічого не сказано про це й у «Каталозі документів з історії Києва ХV—ХІХ ст.», в якому подано опис більшості грамот зазначеної книги.

Запис на першій сторінці про те, що книга укладена К. Кричевцем, очевидно, був зроблений пізніше на основі послівного запису, а оскільки рік написання позначений трьома літерами, то й дати 1665, 1673 є неправильними. Про це може свідчити й напис: *«значить 1665 года»* 49, зроблений навпроти буквені дати. Біографічних відомостей про К. Кричевця небагато. Козьма / Кузьма Якимович був вихідцем із впливової київської купецької родини. Разом із братами — Романом та Василем — відігравав важливу роль *«у торговельних контактах Гетьманщини з країнами Центральної Європи»* [13, с. 656]. Був бурмистром у 20-х роках ХVІІІ ст. Невідомо, звідки в Козьми Якимовича взялася прізвищева назва Кричевець. Знаходимо інформацію про такий період його діяльності: 26 квітня 1733 р. Д. Апостол видав універсал про надання К. Кричевцю повноважень війта, а 9 серпня 1734 р. Сенат видав указ про затвердження К. Кричевця на київському війтстві, але магістрат не лише відмовився оголосити такий указ, а й домігся від губернатора арешту Кричевця, звинувативши його у службових зловживаннях. 5 вересня 1734 р. виходить таємний указ Анни Іоанівни про незатвердження К. Кричевця на київському війтстві з рекомендацією генерал-губернаторові І. Вейсбаху вжити заходів для обрання війта *«з природных великороссийских людей, состоящих мещанами в Киеве»*, але, за донесенням з Києва, бажаної кандидатури *«не сыскалось»* [11, с. 106—107], 16 травня 1738 р. виходить указ Сенату Генеральній військовій канцелярії про усунення В. Биковського та К. Кричевця від участі у справах Київського

магістрату [11, с. 109]. Більше про перипетії виборів К. Кричевця можна прочитати у статті В. Пришляка «Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади» [14]. З описаного вище можемо зробити припущення, що ця книга писалася не пізніше 1738 р. У «Каталозі...» знаходимо відомості про те, що Д. Апостол 23 серпня 1731 р. видав універсал про уповноваження бурмистра К. Кричевця здійснювати контроль за прибутками й видатками Київського магістрату [11, с. 104], тому книга була б корисною бурмистрові в той час, оскільки окремі грамоти містять записи про стягнення капщизни, мита, сплату податків тощо. На початку книги й у послівному записі вказана посада бурмистра — «*бургомистромъ Козмою Акимовичем Кричевцем*» 2, «*Козми Якимовича Кричевця, бурми(ст)ра киевского*» 38—42, тому вважаємо, що створювався конволют до обрання вїтом, а це 20-ті роки XVIII ст. На цей же час припадає діяльність і перекладачів — Антона Троцини та Михайла Яггельницького. Такий період відзначає й Н. Білоус [12, с. 20].

Важко визначити, за яким принципом добиралися до книги грамоти. Усі привілеї видані литовськими та польськими королями, мають загальнодержавне спрямування й охоплюють період від 1544 до 1659 рр. Усіх справ у книзі зібрано 48, з них 47 привілеїв і один декрет. У М. Берлинського знаходимо запис про те, що «с 1544 до 1659 года состоялося всех 47 в пользу магистрата королевских привилегий и указов, которые все хранятся в киевском магистрате» [2, с. 180]. Очевидно, що К. Кричевець цікавився саме цими привілеями, тому й укомплектував їх у збірку. Слід указати на те, що у книгу включені не всі грамоти, які видавалися на той час. Наявні в нас архівні матеріали дозволяють стверджувати про більшу кількість подібних документів [8; 17]. Можливо, замовник документів тенденційно підходив до відбору привілеїв, хоча не можна про це категорично стверджувати, адже цілком можливо, що на час формування книги К. Кричевець мав у розпорядженні саме ці грамоти. Також у збірці вміщено кілька грамот приватного характеру, наприклад, Михайлу Мишці Варковському, Костянтину Острозькому.

На початку справ написано: «с *копии*», це може свідчити про те, що грамоти писалися з копій, але під привілеями, які перекладені з польської та латинської мов, написано: «с *подлинной привилегии латинского (полского) на руское переводили*», а в кінці книги: «*Такіє точные копій з подлѣнни(х) королевски(х) привилієнъ кїевско(му) майстрату данныхъ, переведенные, імѣющієся в ко(л)легій иностранни(х) дѣлѣ, закреплєнны по листа(мѣ) по сему.*

Секрета(р) Мазимъ Прокоф'євъ, канцеляри(ст) Афанасей Се(р)пуховициновъ.

Таковіє привилеія по(д)линные маєстрату кїевско(го) бу(р)мист(р) Феодо(р) Нечай принявъ, а к симъ копія(мѣ) руку свою приложилъ» 133 зв.

Звідси однозначно не можемо стверджувати, грамоти писалися з оригіналів чи з копій. Але оскільки в послівному записі читаємо: «*Книга копѣя в Глуховѣ переведенны(х) на ма(ло)російській діалект...*», то цілком можливо, що ці грамоти писалися з неперекладених копій, адже такі копії на сьогодні теж наявні в архівах [18]. Ми знайшли копію неперекладеного відповідника до привілею № 18 книги К. Кричевця, написана вона польською мовою, а в кінці, на другому листку, руською/староукраїнською коротко зазначено, про що йдеться у привілеї. Принагідно зауважимо, що копії деяких грамот уміщені в окремих збірках [8]. Непросто сказати, чи оригінали грамот збереглися, принаймні в київських архівах їх немає. Не вказано в «Каталозі...» про наявність їх і в архівах Росії. Як відомо, архів Київського міського магістрату декілька разів зазнавав пожеж (остання 1811 р.). Тому можливо, що документи, які там зберігалися, були знищені. Водночас у «Рапорті воєнному губернатору» від 1828 р. маємо запис стосовно «*необходимости вновь перебрать и пересмотреть... имеющіе в семь магистрате цело и свято хранившіеся подлинныя привилегии*» [9]. Відомо й те, що в 1828 р. в канцелярії військового губернатора був зроблений копіярій (для обґрунтування клопотань міщан про підтвердження магдебурзького права), який налічує 68 копій грамот за 1544—1802 рр. Усі без винятку копії знято з оригіналів, які до того часу ще зберігалися в магістратському архіві (5 латинською, українською — 8, російською — 20, решта — польською. До кожного іншомовного акту додано переклад за копіярієм 20-х років XVIII ст.). У 1837 р. п'ять оригінальних актів було передано Петербурзькій археографічній комісії, а решту 1838 р. відіслано до Міністерства внутрішніх справ разом з іншими важливими документами магістратського архіву. Крім згадки про «*ящик в холсте*», в якому надійшла посилка, до нашого часу нічого не збереглося [11, с. 13]. Тому цілком можливо, що оригінали були свідомо знищені.

Вийшовши з-під протекторату польського королівства, магістрат став залежним від російського царату; в окремі періоди посередником був гетьман (саме тому Д. Апостол призначив К. Кричевця війтом), але при царських наставниках. Відомо й те, що магістрат неодноразово звертався до російського уряду щодо підтвердження магдебурзького права, тому «1734 р. тодішній правитель український князь Барятинський, прискіпавшись до якоїсь дрібниці, арештував весь київський магістрат і разом з ними всі грамоти міста Києва, а правительству пояснив, що зробив се на те, аби магістрат не мав на що посилатися на доказ своїх прав і вільностей» [6, с. 376].

Вище зазначено, що частина привілеїв видавалася латинською та польською мовами. У «Каталозі...» записано, що перекладачами подібних документів у Київському магістраті були сотники А. Троцина та М. Якгельницький, і вказано роки їхнього сотникування, відповідно, 1710—1729 і 1717—1728 [11, с. 12], проте немає ніяких посилань, тому важко однозначно стверджувати, чи ці перекладачі виконували замовлення тільки К. Кричевця,

оскільки під іншими перекладними документами у ЦДІАУК та Державному архіві міста Києва прізвища згаданих осіб не записані, чи, можливо, К. Кричевець укладав книгу з уже перекладених ними грамот (підтвердженням може бути запис на початку привілеїв: «с копіи, і в кінці: «Такіє точные копіи... имеющієся в ко(л)легіи иностранни(х) делъ».

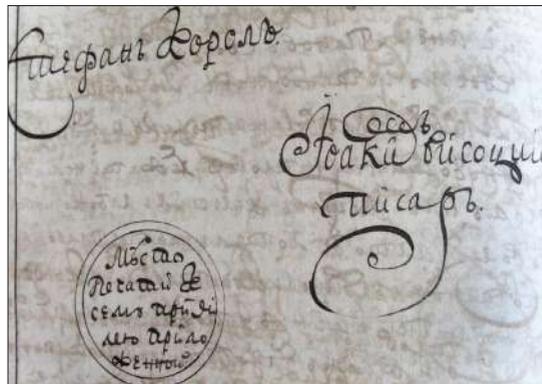
Структура грамот

Документи рукопису є різновидом офіційно-ділового стилю, якому властиві стандартні початки й закінчення, усталені мовні звороти в середині тексту. Для привілеїв характерний чіткий формуляр. Кожна грамота починається з прізвища короля й перерахування його титулів: «Мы, Жикгимунтѣ, Бжїєю млтію, король полскій, великій кнѣзь литовскій, рускій, прускій, жмундскій, мазовецкій і иннихъ панѣ и дѣдичѣ» 2; «Жикгимунтѣ Августѣ мл(с)тію Бжїєю, король полскій, великій кнѣзь литовскій, рускій, прускій, жмундскій, мазовецкій и про(т)чая панѣ и дѣдичѣ» 6; «Стефанѣ Бжїю милостію, король полскій, великій кня(з) литовскій, ру(с)кій, прускій, мазовецкій, жомонтскій, киевскій, волинскій, подля(с)кій ифлянскій, пнѣ ѣ и княжа семикгородское» 31; «Жикгимонѣ третій Бжїю милостію, коро(л) полскій, великій кнѣзь литовскій, рускій, пру(с)кій, жомонтскій, мазовецкій, ифлянскій и шведскій, кго(т)скій, вандалскій дедичній кро(л)ѣ» 56; «Влади(с)лавѣ че(т)ве(р)тій млтію Бжїєю, король полскій, великій князь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жомойдскій, инфлянскій, смоленскій, чернѣговски(й), а шведскій, кгодскій, вандалскій дедичній король» 117 зв.; «Іоанѣ Казими(р) Бжїєю мило(с)тію, коро(л) полскій, великій кнѣзь литовскій, рускій, прускій, мазовецкій, жмуцкій, инфлянскій, смоленскій, чернѣговскій, а шведцкій, кгоцкій, вандалскій дедичній король» 119 та ін. Лише на початку першого привілею вжито особовий займенник ми: «Мы, Жикгимунтѣ...» 2, у наступних його немає. Зачин з особовим займенником був властивий і для інших документів, здебільшого виданих приватними особами та переважно до першої половини XVI ст.: «Мы великии кнѣзь витовтѣ...» [5]; «Мы кнѣзь юрьи довкговдѣ слюбуемѣ. и слюби(л) есмо...» [16, с. 34], «Мы, бра(т)а рожона, и мы, ниже(и) помененые Бо(г)да(н)..., Фѣдо(р)...» [4, с. 202].

Після заголовка йде виклад змісту грамоти. Наприклад, маємо такі зачини: «Ознаймуемѣ тимѣ листомѣ нїшитѣ всѣмѣ вобецѣ и кождоту зособно, кому о томѣ вѣдати, слишати или читати належатиме(т)...» 2; «Ку вечной тоей рѣчи памяти, всѣмѣ и ко(ж)дому зосо(б)на, кому о томѣ ведати надлежатитетѣ...» 6; «Ознаймуемѣ тимѣ листомѣ нїшитѣ всѣмѣ вобецѣ и ко(ж)доту зосо(б)на, кому того вѣдати належи(т)...» 34; «Всѣмѣ вобецѣ и ка(ж)доту зосо(б)на, кому то ведати надлежи(т), ознаймуемѣ...» 77; «Ознаймуемо си(мѣ) писаніемѣ наши(мѣ) всѣмѣ о(б)ще, кому о томѣ вѣдати надлежитѣ...» 111; «Ознаймуемѣ тимѣ листомѣ нїшимѣ всѣмѣ о(б)ще и ко(ж)доту зосо(б)на, кому тоє ведати надлежитѣ...» 120 зв.

Справа має переважно таке завершення: «...и к сету писанію нїѡту для свѣдите(л)ства и увѣренїя лучшого печа(т)нїѡу королевскую привѣсити повелѣли. Дѣялося и дано в Петриковѣ на коттѣссїей генеральной дня и (го) [8] мїѣя та(р)та року Бжѡго ГФМД (го) (1542) чрезъ руки урожного Павла Нарушевича, секретара нїѡго вѣрнелюбитого; у того привилїя подписъ таковїй...» 5 зв.; «Писанъ в Вилнї лѣта Бжѡго нарoженя тысяча пя(т)со(т) пя(т)деся(т) осмо(г)о мїа тая пятого дня. У того подлїнного привилею по(д)писъ рукъ таковїй: Жикгимунтъ Август, король, подписалъ...» 12 зв.; «Дано в Лю(б)линѣ на (с)ездѣ и со(б)ранїи енера(л)нитѣ королевскитѣ дня ка [21] мїаюля лѣта Гїдня АФР⁷ [1560], а королевства нїѡго м(го) [40], у того подлинного привилею подписъ рукъ таковїй» 18 зв. та ін. У прикінцевїй частинї наявна вказівка на місце та час видання документа. Подібні кінцівки були характерні взагалї для ділових документів тогочасної доби: «Писа(н) у Володїме(ри) лета бо(ж)его нарoженя тысяча пя(т)со(т) ше(ст)деся(т) семо(г)о[о], м(с)ца ге(н)варя, три(д)цато(г)о[о] дня» [4, с. 42].

Поряд з підписом намальовано коло, часто двома лїніями, що позначає місце печатки, в якому вписано: «Мѣсто печати к тому привилею привешенной» 18 зв., «Мѣсто печати к тоту привилею прити(с)енной» 51 зв., «Мѣсто печати к тоту привилею приложенной» 69 зв. Далї вказано імена й прїзвища королїв, писарїв або інших осіб, якї підписували документ: «Албѣ(р)тусъ Голински(й), его королевско(го) величе(ст)ва секретар(р)» 91;



Іл. 6. Кінець привілеїв (місце печатки, підписи, інформація про переклад)

⁷ Останню букву написано нерозбірливо, дату цифрами проставлено зверху.

«Петръ Кге(м)бѣцкій, дзеканъ краковскій, подка(н)цлѣръ // подканицлѣръ коронній» 106 зв.—107; «Жикгмунтъ Августъ, король подписалъ. Велериянъ, секретар(р) его королевского и княжеского влѣтва и писарь кня(ж)с(т)ва литовского» 10 зв.; «Жикгмунтъ Августъ, король подписалъ... А нижей по(д)пису пѣча(т) королевская прити(с)нут... Остафей Ма(р)шалокъ, писарь» 12 зв.; «Стефанъ, король, подписалъ. Йоакимъ) Висоцкій, писарь» 33 зв.; «Стефанъ, король. Йоакитъ Висоцкій» 39 та ін.

Після привілеїв, писаних латинською чи польською мовами, зазначено: «С подлинной привилегіи латинского писма на ру(с)кое переводили Анто(н) Троцина, сотникъ сръбрянскій, и Михайло Якгелнѣцкій, сотни(к) журавскій» 18 зв.; «С подлинной привилегіи по(л)ского пи(с)ма на руское переводили со(т)никъ сръбранскій Антонъ Троцина и Михайло Якгелнѣцкій, со(т)никъ журавскій» 71. Окремі грамоти староукраїнською мовою мають у кінці запис: «На вла(ст)ное ро(з)казане короля его мѣти» 21 зв. (іл. 6).

Пам'ятка написана староукраїнською (руською) мовою. Містить характерну для писемно-ділового стилю значну кількість латинізмів та полонізмів, які зумовлені тогочасною мовною ситуацією (входження українських земель до складу Речі Посполитої, активне поширення польської мови). Особливістю є наявність мовних рис старослов'янської мови (*во владѣніе* 4 зв., *время* 9 зв., *града* 6, 43 зв., *разширенія* 44 зв.; *вразуменъ* 58 зв.; *осу(ж)денъ* 79, *ра(з)су(ж)дая* 103 зв., *утве(р)ждоних* 106; *хоцѣшиъ* 20, *служащїе* 81 зв., *належащо(го)* 46), не властивих для інших ділових документів, наприклад, тогочасних актових та земських книг. Тому важливим завданням надалі також є встановлення причини їх проникнення, чи були вони відразу в протографі, чи з'явилися під час копіювання й перекладу.

Наукову новизну цієї публікації становить поглиблений аналіз зовнішніх та внутрішніх ознак рукопису, дослідження історії його створення, опис філіграней, загальна характеристика мови пам'ятки тощо. Архівні документи (грамоти, привілеї, укази) є цінним матеріалом для вивчення історичних подій, економічного розвитку міст у минулому, а також містять цінний фактологічний матеріал для дослідження палеографії, кодикології, історії української мови. Усе зазначене вище переконливо засвідчує важливість і необхідність вивчення подібних документів. Кодикологічні, графічні, лінгвістичні особливості привілеїв Київському міському магістрату спеціально не вивчалися.

Висновки. Збірка зберігається у ЦДІАУК, складається із 48 документів (від 1544 до 1659 рр.), з-поміж них 47 привілеїв, один випис. Укомплектував для власного вжитку цей конволют Козьма (Кузьма) Якимович Кричевець, найімовірніше, у 20-х роках XVIII ст., коли працював бурмістром. Під грамотами, виданими латинською та польською мовами, зазначено, що перекладачами були сотники Антон Троцина та Михайло Якгельницький. Написано рукопис скорописом XVIII ст., акуратним почерком. Для струк-

тури привілеїв характерний чіткий формуляр — однакові початки, сталі конструкції в середині тексту та кінцівки. На папері рукопису виявлено кілька філіграней (літерні, герби, тварини). Мова пам'ятки — староукраїнська, насичена латинізмами, полонізмами, старослов'янськими. Зауважимо ту особливість, що для ділових пам'яток попередніх століть елементи старослов'янської мови не властиві. Збірка привілеїв містить цінний матеріал для науковців багатьох царин науки, передовсім для дослідників історії XVI—XVII ст. та палеографів — XVIII ст. Перспективними є студії, спрямовані на дослідження палеографічних та мовних особливостей рукопису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов. Ч. 1—8. Киев, 1859—1914.
2. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. Київ : Наук. думка, 1991. 320 с.
3. Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
4. Волинські грамоти XVI ст. / упоряд.: В. Задорожний, А. Матвієнко. Київ : Наук. думка, 1995. 245 с.
5. Грамоти XIV ст. / упоряд., вст. ст., ком. і слов.-показ. М.М. Пещак. Київ : Наук. думка, 1974. 256 с.
6. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Київ, 1992. 554 с.
7. Государственный центральный исторический архив Украины в г. Киеве. Киев, 1956.
8. Державний архів міста Києва. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2.
9. Там само. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 377.
10. Исторический сборник П.А. Муханова. I-е вид.: Москва, 1836; 2-е вид.: Москва, 1866.
11. Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. / упоряд.: Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. Київ, 1982. 202 с.
12. Привілеї Києва кінця XV — середини XVII ст. Дослідження. Тексти / упоряд. Н. Білоус. Київ : Вид. дім «Простір», 2013. 296 с.
13. Пришляк В. Якимовичі в Гетьманщині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 21/2012 С. 656—667. Режим доступу: URL:<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73910/57-Prishlyak.pdf?sequence=1> (дата звернення 25.02.2023).
14. Пришляк В. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ, 2010. Вип. 9. С. 159—173. URL:<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/104296> (дата звернення 25.02.2023).
15. Русина О. Магдебурзьке право в пізньосередньовічному Києві: 15 — початок 17 ст. // Історія України. 2001. № 6. С. 1—2.
16. Українські грамоти XV ст. / за ред. В.М. Русанівського. Київ : Наук. думка, 1965. 164 с.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 223.
18. Там само. Ф. 223. Оп. 1. Спр. 307.

19. Щербина В. Документи до історії Києва 1494—1835 рр. / Український археографічний збірник. Київ, 1926. Т. I.

Отримано 12 квітня 2023 р.

REFERENCES

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi vremennoi Komissiei dlia razbora drevnikh aktov [Archive of Southwestern Russia, published by the interim Commission for the analysis of ancient acts]. Kyiv, 1859—1914. Pt. 1—8. [In Russian].
2. Berlynskyi M.F. Istoriiia mista Kyieva [History of the city of Kyiv]. Kyiv, 1991. 320 p. [In Ukrainian].
3. Bilous N. Kyiv naprykintsi XV — u pershii polovyni XVII stolittia. Miska vlada i samovriaduvannia [Kyiv at the end of the 15th — in the first half of the 17th century. City government and self-government]. Kyiv, 2008. 360 p. [In Ukrainian].
4. Volynski hramoty XVI st. [Volyn charters of the 16th century] / V. Zadorozhnyi, A. Matviienko (Eds.). Kyiv, 1995. 245 p. [In Ukrainian].
5. Hramoty XIV st. [Charters of the 14th century] / M.M. Peshchak (Ed.). Kyiv, 1974. 256 p. [In Ukrainian].
6. Hrushevskiy M.S. Iliustrovana istoriia Ukrainy [Illustrated history of Ukraine]. Kyiv, 1992. 554 p. [In Ukrainian].
7. Gosudarstvennyi Tsentralnyi Istoricheskii arkhiv Ukrainy v g. Kieve. Putevoditel [State Central Historical Archive of Ukraine in Kyiv. Travel guide]. Kyiv, 1958. 351 p. [In Russian].
8. Fond 1. Inventory 1. Unit 2. State Archives of the city of Kyiv.
9. Fond 1. Inventory 1. Unit 377. State Archives of the city of Kyiv.
10. Istoricheskii sbornik P.A. Mukhanova [Historical collection by P.A. Mukhanov]. I ed. Moscow, 1836; 2 ed. Moscow, 1866. [In Russian].
11. Katalog dokumentiv z istorii Kyieva XV—XIX st. [Catalogue of documents from the history of Kyiv, 15th—19th centuries] / H.V. Boriak, N.M. Yakovenko (Eds.). Kyiv, 1982. 202 p. [In Ukrainian].
12. Pryvilei Kyieva kintsia XV — seredyny XVII st. Doslidzhennia. Teksty [Privileges of Kyiv at the end of the 15th — middle 17th centuries. Research. Texts] / N. Bilous (Ed.). Kyiv, 2013. 296 p. [In Ukrainian].
13. Pryshliak V. Yakymovychi v Hetmanshchyni [Yakymovychs in the Hetmanship]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood]. 2012. Iss. 21, pp. 656—667. Retrieved from: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73910/57-Prishlyak.pdf?sequence=1> (accessed on February 25, 2023). [In Ukrainian].
14. Pryshliak V. Kozatskyi Hetmanat chasiv Danyla Apostola: protyrichchia mizh hetmanskoiu ta imperskoiu systemamy vlady [The Hetmanate of the time of Danylo Apostol: contradictions between the Hetman and Imperial systems of power]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii* [Society. Almanac of social history]. Kyiv, 2010. Iss. 9, pp. 159—173. Retrieved from: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/104296> (accessed on February 25, 2023). [In Ukrainian].
15. Rusyna O. Mahdeburzke pravo v piznoserednovichnomu Kyievi: 15 — pochatok 17 st. [Magdeburg law in late medieval Kyiv: 15th — early 17th centuries]. *Istoriiia Ukrainy* [History of Ukraine]. 2001. No. 6, pp. 1—2. [In Ukrainian].
16. Ukrainski hramoty XV st. [Ukrainian charters of the 15th century]. V.M. Rusanivskiy (Ed.). Kyiv, 1965. 164 p. [In Ukrainian].

17. Fond 223. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
18. Fond 223. Inventory 1. Unit 307. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
19. Shcherbyna V. Dokumenty do istorii Kyieva 1494—1835 rr. [Documents on the history of Kyiv 1494—1835]. // *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi zbirnyk [Ukrainian archeographic collection]*. Kyiv, 1926. Vol. I. [In Ukrainian].

Received on April 12, 2023

Valentyna Tytarenko

Zhytomyr Ivan Franko State University (Kyiv, Ukraine)

ODCID: 0000-0003-1599-9964

E-mail: ktytar@ukr.net

CODICOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MANUSCRIPT OF PRIVILEGES OF THE KYIV CITY MAGISTRATE

The purpose of the work is to characterize the collection of privileges of the Kyiv City Magistrate, which is kept in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, in terms of codicological parameters (fond 62, inventory 1, unit 1), in particular to describe the state of preservation, the external and internal signs of the manuscript, to find out the history of its appearance, to characterize the language of the source, etc. **Methodology.** In the process of writing the article, historical and codicological methods were used as the main methods, methodological tools of other sciences, in particular methods of paleography, linguistics, etc., were used. **The scientific novelty** of this publication is an in-depth analysis of the external and internal features of the manuscript, a study of the history of its creation, a description of filigrees, a general description of the language of the monument, etc. Such documents (certificates, privileges, decrees) are valuable material for the study of historical events, the economic development of cities in the past, and also contain valuable factual material for the study of paleography, codicology, the history of the Ukrainian language, etc. However, neither the codicological, graphic, nor linguistic features of the privileges of the Kyiv City Magistrate were specifically studied. **Conclusions.** The collection is kept in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, contains 48 documents (from the year 1544 to 1659), among them 47 privileges, one extract. Kozma (Kuzma) Yakymovych Krychevets assembled this convolute for home use, most likely in the 20s of the 18th century, when he worked as a burgomaster. Under the diplomas issued in Latin and Polish, it is noted that the translators were centurions Anton Trotsyana and Mykhailo Yahelnytskyi. The manuscript was written in 18th century cursive in a neat handwriting. The structure of privileges is characterized by a clear form — identical beginnings, fixed constructions in the middle of the text and endings. Several filigrees (letters, coats of arms, animals) were found on the manuscript paper. The language of the monument is Old Ukrainian, full of Latinisms, Polonisms, Old Slavonicisms. We note the peculiarity that elements of the Old Slavonic language are not characteristic of business monuments of previous centuries.

Key words: manuscript, codicology, archival source, external and internal signs, privileges, form, protograph, filigrees.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.116>

УДК 94(479.24)

Hasanov Elnur Latif oglu

Ganja Branch of Azerbaijan National
Academy of Sciences (Ganja, Azerbaijan)

ORCID: 0000-0001-6358-593X

E-mail: lnurh273@gmail.com

SIGNIFICANCE OF THE WRITTEN SOURCES IN STUDY OF MEDIEVAL HERITAGE OF GANJA

The **purpose of the study** is to include into scientific circulation the historical and literary manuscripts as the ancient written sources on the cultural heritage of the research of the medieval past of Ganja city. **The methods** used for this study included historical and comparative research method, chronological, source method. **Scientific novelty.** The main features of the socio-cultural development, also literary heritage of the Renaissance period in Ganja, Azerbaijan, were determined based on various manuscripts and archival documents for the first time. **Conclusions.** This research work studies the basic features of manuscripts, different historical documents on the past of Ganja city as the sources in research of the cultural and sociological development during the Renaissance period. The life and creation of such genius persons as Nizami Ganjavi have been studied based on archival materials, various written sources, historical documents, literary samples for the medieval period on the basis of comparative scientific approach. Manuscripts or reprints of original works of prominent personalities, who lived during this period were included in the scientific circulation as a fundamental source. Also, some controversial points on research of the typical features of development of Ganja city, life and activities of the famous historical persons are clarified based on the investigation of the scientific sources and materials.

Key words: Azerbaijan, Ganja, manuscripts, historical research, cultural values.

Цитування: Hasanov, E.L. (2024). Significance of the written sources in study of medieval heritage of Ganja. *Manuscript and book heritage of Ukraine*, 1 (32). Pp. 116—134. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.116>

© Видавець ВД «Академпериодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Introduction. Renaissance period of Ganja city is one of the important historical stages. Because during this age in this city lived such famous persons, thinkers as Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Siti Ganjavi, Raziya Ganjavi and others. During this historical period, Ganja, as an important political and cultural center, was visited by famous scholars of the Muslim East, and important historical information about their teaching and scientific activities have been studied for many years. The merits and patronage of national state, which played an exceptional role in the development of the traditions of our national statehood, the formation of prominent figures in science and culture, are considered in the scientific article on the basis of available scientific sources, historical documents, written sources [1]. Based on historical and ethnographic sources, determined the significance of the scientific, literary and cultural contribution of Ganja in the development of the characteristic features of the Renaissance period not only of the country, but also in the development of the Islamic world as a whole. The works of the predecessors and successors of N. Ganjavi promote national traditions, universal human values and calling for multiculturalism [2].

As in the medieval period, modern Azerbaijan state has a positive economic-cultural position in the world based on its various natural resources, also national-moral values [3].

One of the main qualities that characterize the work of Nizami Ganjavi is his deep love for the labor and the man of labor. In his work, the poet pays special attention to this topic, valuing labor as a person's adornment, beauty and as a way of protecting him from all kinds of troubles:

*Oh Achi, desire is a dog that you must curb,
Do not open your hands for sustenance.
Do not be envious to taste food, better eat soil,
And better be soil, rather than being under a bastard's foot.
Let thorns sink into your hands and heart,
Work, don't stop working for a single moment.*

The genius poet Nizami Ganjavi considers the faith is the main condition for the realization of such courage:

*Whoever has faith, willingly,
You can always find happiness in the end.
If he leaves, won't he be able to stand with confidence?!
With such an idea wouldn't a stone can be turned into gold?!
Although confidently stepping over,
Water always comes out of the fire, meanwhile water comes out of the fire.
They are different believers,
We are on our feet all the time.*

Nizami influenced the expansion and defense of the ideology of akhlik with his works. After going through the difficult and turbulent moments of his youth,

gaining experience and enlightenment raised him to the rank of Sheikh. The genius poet considered accepting injustice as a sign of weakness and criticized those who put their heads under the yoke. His humanism that has been derived from the ideology of Akhilik, is reflected in all his works [4].

In the stories "Solomon and the Farmer", "The Epic of the Bricklayer", Nizami creates an astonishing image of ordinary people who earn their living by their selfless labor and who dedicate themselves to their work. In his works, Nizami always speaks of hard-working people with deep love and respect, sets them against other people in all respects, especially the unfair ruling class, which despises labor. In the poet's work, his attitude to labor and working people is the brightest expression of democracy and humanism promoted by Akhili.

Due to his character inspired by Akhilik, Nizami did not seek imperfection on somebody; on the contrary, he was always in search of courage and harmony in everywhere. The unique poetry of the great poet not only exposes the ugliness of his time, but also reflects its bright and admirable features. The great cognitive significance of Nizami's work lies in the fact that it depicts life in a contradictory way [5].

Prophets, kings, caliphs, clergy, peasants, bricklayers, helpless old people, vagrants, city youth with rifles, teenagers, thugs, thieves, pilgrims, court officials, Jews, fire worshipers, Muslims, Christians, Sufis, palace servants and wealthy citizens images in Nizami Ganjavi's works serve to eliminate the general rock-solid ugliness of the Akhilik society.

Materials and research methods. It is important to note why Nizami did not live in the palaces of Shirvanshahs and Eldegizs like Abul-Ula Ganjavi, Falaki Shirvani, Mujiraddin Beylagani and other poets of the Ganjavi period?

Unlike the court poets, who called the people to obedience and spoke about the generosity and power of the ruling feudal lords or courtiers, Nizami Ganjavi called on the people to be open-minded, emphasizing the existence of justice and their right to taste this blessing. Nizami Ganjavi did not experience the bitter fate of Afzaladdin Khagani because he foresaw the injustice of some shahs and the treachery of the courtiers [6].

Studies show that, unlike other Sufi sects, the Akhilis are not hermetic, on the contrary they use the blessings of the world to help others in this activity. It is no coincidence that Nizami, in his *Iqbalnameh*, addresses God and says about this world:

Indeed, only a generous and courageous man could say these words. The "Akhis" organization, which European orientalists call a "sect", was not really a religious-ascetic sect, but an association of people who defended the city artisans, the poor, and the fighters against the violence of oppressors.

The militant alliance had to have people who were appropriate in terms of age and physical capabilities. It is no coincidence that the main slogan of the Akhis, who preached unity, equality and brotherhood among the people, was to curb the oppressors and distribute the wealth of the usurpers equally among the hungry masses [2; 7].

Undoubtedly, if the akhulik movement had not been widespread in Ganja at that time, Nizami Ganjavi would not have been able to convey the peculiarities of the akhulik thoroughly and openly. If he had not been a member of the organization, if he had not lived so close to artists, it is questionable how he could have exalted people of art in his works [8].

Thus, it is clear that the reason why the next representatives of Nizami Ganjavi's descendants were called Sheikhzamanli was due to the rise of the genius thinker to the rank of Sheikh of Sheikhs, the highest level of the "Akhulik" sect, and this generation became famous throughout the East under that surname.

Ganja Imamzadeh shrine is one of the important historical sources proving that the genealogy of the great thinker belongs to the Sheikhzamanli lineage.

There is a very strong and eternal spiritual connection between the monument of Ganja Imamzade and the personality of the great poet and invaluable thinker of his time. First of all, there was a time gap between the death of Mawlana Ibrahim and the initial construction of the Imamzadeh shrine on his tomb (mid-8th century -739/740) during the life of the great Nizami.

Nizami Ganjavi lived in 1139-1204 and at that time the Ganja Imamzadeh shrine already existed. This, in turn, led the people of Ganja to cultivate the same respect and reverence for Ibrahim, the son of the pure imam, as well as for Sheikh Nizami as a saint. In fact, Nizami Ganjavi was an extraordinary person who was loved and chosen by the Almighty God, and for this reason he was endowed with a special talent [2; 9].

In addition, along with secular sciences, Nizami Ganjavi was a skilled connoisseur of religious (jurisprudence) sciences, and most importantly, he was recognized as a true saint-sheikh and a ulema whom people respected. Much of the evidence for this fact is contained in separate sources. Even today a clear indicator of the sanctity of Sheikh Nizami's personality is reflected in the tradition of endless respect and love of the people of Ganja for him. The tradition of newlyweds visiting the mausoleum of Nizami Ganjavi for the first time shows that despite the fact that centuries have passed since the death of this genius, he lives in the memory of people as a valuable poet and thinker. This is undeniable fact that the belief in the purity of Sheikh Nizami's personality and the place where he rests eternally. Because the custom of giving a successful and pure beginning to a new family, hearth, and receiving a blessing from Sheikh Nizami is also a visual proof of devotion to ancient, rich, true spiritual values in Ganja. One of the most important reasons that connected the genius of Nizami Ganjavi with the Ganja Imamzadeh shrine with unbreakable spiritual cords was the eternal historical connection of his genealogy with this sacred place. More precisely, as noted in a number of historical sources, the Imamzadeh shrine and the surrounding areas belonged to Nizami Ganjavi.

At first glance, it may seem strange to make Nizami's birth date a topic of scientific discussion today. Because it is clear to everyone that Nizami Ganjavi was born in 1141 in Ganja. This fact was established in 1871 by the Hungarian

scientist Wilhelm Baxter, who wrote the first research work on Nizami's life and work, and this date has been widely accepted in European countries, as well as in Azerbaijan. However, there are well-known scholars in both Iran and Azerbaijan who do not agree with this date and suggest different dates of birth for the poet. For example, Rustam Aliyev, one of the prominent legal scholars, writes that Nizami was born on August 7-22, 1140. Azadeh Rustamova, who made important contributions to the study of Nizami's legacy, tries to prove that Nizami was born in either 1148 or in 1149 and so on [2; 10—12].

Medieval sources do not contain any information about the date of birth of the great poet. Authors who usually lived in the Middle Ages gave the date of the poet's death. It should be noted that there is no common ground between them. For example, a respected commentator such as Dovletshah Samarkand stated the date of his death as 1180, but Taqiaddin Kashani wrote that he died in 1209. This last date is also present in the stamp of the poet's tombstone. Today, however, researchers are still relying on contradictory opinions. This is because various facts in the poet's works are interpreted by scholars in different ways. On the one hand, the passage depicting Nizami's death at the end of the *Iqbalnameh*, on the other hand, at the end of the same work, the signs that it was presented to the Mosul ruler Izzeddin Masud, who came to power in 1211, confuse scholars. At the end of *Iqbalname*, after describing the deaths of Alexander and seven Greek scholars, Nizami writes that he joins them after 63 years and six months later. Taking into account the importance of this passage in determining the date of the poet's death, it is essential to analyse its original and translated versions.

*Nizami, as if this saga is over,
set out to go.
It wasn't long before the page of
life history was written.
it is time to leave after 63 years and a little over six months.
He said about the situation of previous doctors (philosophers).
The doctors slept, and he slept.
When it was time to leave, sometimes he told his comrades about the way,
sometimes from the guide.
He laughed and said that the forgiver had given me hope that he would mercy me.
Take your trouble away from me.
You and this palace, we and that house of joy!
When he said this, he fell asleep.
as if he had never been awake.*

It is clear from this note that Nizami Ganjavi died in the sixty-three years and six months of his life with the lunar calendar, just before the age of 62 in the Gregorian calendar. But when did this happen? When was "*Iqbalname*" completed? What is meant by "a little more time" between the writing of the work and the death of the poet?

We still have difficulty in determining the year of the poet's birth, as we do not know the exact date of Nizami's death and the date of completion of *Iqbalname* [13].

Sources indicate the date of the poet's death between 1180-1218. Undoubtedly, if we take into account that the poem "Seven Beauties" was written in 1197, and "Sharafnameh" and "Iqbalnameh" poems after this date, we can not say that the poet died earlier than 1200. Although Nizami does not mention the date of completion of "Iqbalnameh", he writes at the end of the work that he is sixty years old:

*I am already sixty years old,
But nothing has changed.
I feel like ten years old,
The monster is still dealing with me.*

It is clear that Nizami was sixty years old when he was working on "Iqbalnameh". If we convert these sixty years into the solar calendar, we can say that at that time the poet was 59 years old. In addition, according to the Indian scholar J. Modi, one of the manuscripts of "Khamasa" in his library contains the following addition:

"May he always be happy for us like a living cypress in the king's assembly. In 597, at the beginning of the year, on the fourth of Muharram month, at four o'clock, let the reader not be sad while reading" [14].

According to this record, *Iqbalnameh* was completed on the fourth of Muharram in 597 (October 15, 1200). If, according to the above record, the poet was 60 years old (59 according to the solar calendar) at that time, then the date of 1141, which is considered to be Nizami's date of birth, should be postponed. Because if the poet was 60 years old in 597, in this regard he was born in 537 AH. So how do we analyse the passage about the poet's death mentioned above? It seems to us that there is no contradiction here. It can be concluded that on the eve of the completion of the "Iskendernameh", the poet was sixty years old according to the lunar calendar, meanwhile 59 years old according to the solar calendar and he died three years and six months later [2; 14—16].

It turns out that this piece was later added to the poem, or later corrected on that piece. If we combine this record of three years and six months with the record that the poet was 59 years old at the time of the completion of *Iqbalnameh*, then according to this record, Nizami died in 599 AH (1203 AD). If we convert the lunar calendar's record of the poet's 63 years and six months into the solar calendar, we know that the poet lived 62 years. Therefore, it is possible to say with confidence that Nizami was born in 1141. This is the date of birth and death determined by W. Bakher. Meanwhile, there is a contradiction that should be underlined. If the poet was 63 years and a half in 599, why does Nizami say that he reached the age of sixty at the end of "Iskendernameh", which is supposed to had been completed in 597 (according to the manuscript of J. Modi)? It seems to

us that it is incorrect to mathematically take the phrase "I am sixty years old" as an accurate statement that the poet was 60 years old. On the other hand, although this idea is at the end of the poem, it is probably incorrect to say that it was written at the completion of the poem. At the end of the poem, Nizami himself wrote that he was 63 years and six months old. Nizami also noted that he died not long after the work was complete, at the age of 63 years and six months. If Nizami was 60 years old in 597 AH when the *Iqbal* was written, then it would be necessary to say that he was born in 537 AH. This corresponds to the years 1142-43. However, according to us, the poet wrote that he reached the age of sixty in some manuscripts at the end of the poem before 597, as well as before 63 years and six months. Again, we get a date closer to 1141. It should also be noted that the poet uttered and wrote the words "I have reached the age of 60" a little before 597 AH, on the verge of completion of the poem. There is another factor to consider when reflecting on these numbers. As the poet noted himself that he wrote the poem "Khosrov and Shirin" between 1177-1181. When this poem was completed in 1181, Muhammad was 7 years old. The date of writing his first major work "The Treasure of Secrets" is still controversial, but it is clear that it was written before "Khosrov and Shirin". Thus, in "Khosrov and Shirin" he remembers his first work *Makhzanol-asrar* as "Mara chon" which means "young man". On the other hand, while writing *The Treasure of Secrets*, he indicated that his life was 40 years old, and in general, all this strengthens the conclusion about the approximate birth date of the poet that has been mentioned above. Even these records, as well as a number of other facts, show that the year 1141 is more accurate than the various dates claimed by scholars. Some of the notes in the poem "Khosrov and Shirin" do not give grounds to doubt this history.

So, when Nizami first started writing "Khosrov and Shirin", a close friend of him heard that the poet was writing a work on this topic, he was worried, he came to him one evening to dissuade him from this "wrong" way. He speaks very harshly to the poet, considers writing a work on "Khosrov and Shirin" as fasting with dirty bones, and says that the poet is forty years old:

"Do not touch this word at the age of forty after fifty challenges, tear apart the sheets!".

It is clear that the poet was forty years old when he wrote the poem "Khosrov and Shirin". But when did Nizami friend come to him? it is known the Work on the poem lasted several years. The writing of the poem began in July 1177 and lasted until the beginning of 1181. We will talk in more detail later about the date of writing of this work. However, it should be noted that in the introductory part of the poem, Nizami states that he began to "opened the door to this treasure" (write it) when Sultan Togrul ascended the throne in July 1177. At the end of the poem, he writes that he completed it in 576, that is, in late 1180 and early 1181 AD. His friend's visit comes at a time when work is underway. It is difficult to say for sure these events took place in which of these years 573, 574, 575, 576.

Z. Bunyadov writes based on authoritative historical sources in connection with ascension of Sultan Togrul III: "573 BC On the Muharram of the year (July 1177), a sermon was read in the name of Togrul III, who was seven years old in the vassal lands where the sultanate ruled. The actual power in the state passed into the hands of Jahan Pahlavan. None of the judiciaries and vassals of the surrounding lands objected to this, because all the local authorities were afraid of Jahan Pahlavan. We give this historical reference to remind that the order of Jahan Pahlavan to Nizami in regards to write a poem about love story is also connected with this event and the sermon. On which of the above dates did Nizami's friend come to Nizami and say that he was 40 years old? We consider the years of 574 and 575 more reasonable. Because it is clear from the passage that at that time the poet had already wrote a significant amount of the work. That is why Nizami read a piece of the work to a friend. His friend retaliated with surprise due to what he heard. He asks Nizami to continue the work he started and finish it. He also added that Nizami is a sun who would shine in both the East and the West. Only he could write such a work. If the friend came to the poet in 574, then it is possible to say that Nizami was born in 534 (one of 1139-1140). If this event took place in 575, then we can say that Nizami was born in 535 (one of the years 1140-1141). If his friend reached to Nizami in 576 (the completion year of the poem), then we can say that Nizami was born in 536 (one of 1141-1142). From the conversation between his friend and Nizami, it is clear that the work had begun, but had not been completed. Therefore, we consider the dates 574 and 575 more reasonable. In this case, we can say that Nizami was born in one of the years 534-535 of the Hijri lunar calendar, which corresponds to 1139-1141 AD. However, there is another interesting note at the beginning of the poem "Khosrov and Shirin". Speaking about the origin of Shabdiz and Gulgun, the poet talks about Mount Anharaq (Kapaz), the Christian temple at its foot, a black stone resembling a horse figure in a cave under the temple, and indirectly about the Ganja earthquake of September 30, 1139 [17—19].

Meanwhile, it indicated 40 years had passed since the earthquake. A very strange situation arises. It turns out that Nizami was born in 1139, when the Ganja earthquake occurred. Here is an excerpt from a conversation about 40 years after the 1139s earthquake:

*From that mountain called Anharaq, you see a head on its knees.
Dozens of stones dressed in a black robe, mourning the rose-colored mountain.
The stones of enmity that came to his stone were torn to pieces like open flowers.
It was as if fate itself had been bewitched by his scream
and smashed the glass into his mountains.
Although there are many lessons of God,
this one is enough to set an example for the Day of Judgment.
If such a thing happens to a mountain in more or less forty years,
On what basis do you approach a piece of land soaked in water
that you will lean on it forever?*

Study of manuscripts as the historical-cultural sources. Let's put aside the humanistic thinking and questions here. There is no doubt that this conversation is about the earthquake that took place on September 30, 1139. It is also said that the earthquake occurred forty years before these words were written. At the same time, at the beginning of the poem, it is said that the poet was forty years old in the 40th year of the earthquake. Again it is possible to think that Nizami was born on the eve of the Ganja earthquake that happened on September 30, 1139. If the earthquake happened on September 30, Nizami also writes that he was born in Leo. The sign of Leo falls in July-August, which is a close time period with the month of September, when the earthquake occurred. Thus, according to these notes of the poet in "Khosrov and Shirin", it seems reasonable and allurable to think that Nizami was born in July-August 1139 and perhaps in September.

In some manuscripts of the poem "Khosrov and Shirin", as well as in the translation of the poem into Azerbaijani, the incident that happened to Anharaq (Kapaz) is given not as a 40 years story, but as a story with a history of four hundred years, which is also wrong. Nizami clearly describes the 1139 earthquake while talking about what happened to Anharaq. Apparently, this four-hundred-year-old conversation is derived by the idea of the time period from the events described in Khosrov and Shirin till the Nizami period. However, the period between the enthronement of Khosrow Parviz and the beginning of Nizami's creative activities is about 600 years.

In trying to determine Nizami's date of birth, scholars sometimes point out another note from the poet's poem Khosrov and Shirin. This note is at the beginning of the poem "A few words about the composition of this book and love." His friend amazed after listening to a piece of the poet's work. He couldn't say anything for a while. When Nizami asked him "why are you silent, don't you want to say something?", his friend, who apologized for his previous words, started to speak differently:

*Only you can remind this kind of magic,
You will build the Kaaba for the idol...
That's the way you start, don't turn back, keep going,
Lay the foundation of the building, complete it.
if this valuable Iraqi cash is In your hands
What is captivity in the hands of giants?
Ride a horse, don't be a prisoner, run away from Ganja,
You are a lion's paw, open your paw!
... You are the Sun, a world full of light,
You blaze lights to the East and to the West.*

The poet, who did not accept his friend's words, even a little annoyed, said that these conversations were meaningless and expressed the following opinion:

*Fortune has shown a lion in my destiny,
What is the benefit, if the mane gave to the lion a lion heart.*

*I am not that lion to fight the enemy,
I have so much on my plate to fight with myself.*

Some scholars suppose that the poet wanted to indicate that he was born in Leo with the words "Fortune has shown a lion in my destiny". If YE Bertels assumes that this verse refers to the poet's birth in Leo zodiac. Meanwhile, Rustam Aliyev not only considers it as an accurate and definite expression of the poet's birth in Leo, but he also considers it is the only correct opinion to accept the idea that Nizami was born in Leo. However, Bertels writes in the monograph "Nizami": "It can be assumed that Nizami was born in July of one of these years (more precisely July-August). In any case, the following verse in the poem "Khosrov and Shirin" can be explained in this sense. "

*Fortune has shown a lion in my destiny,
What is the benefit, if the mane gave to the lion a lion heart.*

It is a sign of being born in Leo. Y.E. Bertels does not take this nuance seriously to determine Nizami's date of birth with noting that: "Although, the word 'lion' here could indicate 'courage', 'heroism', but it is also possible to identify it as a zodiac sign of Leo." Rustam Aliyev wrote in the preface to the Russian poetic translation of Nizami's lyrical poems that the poet was born in 1141 in Ganja. On the other hand, in a preface to Nizami's monograph, published in 1981 by the "Sovetskiy Pisatel" publishing house in Leningrad, he concludes that Nizami's date of birth in 1141, was incorrect according to a clue in Khosrov and Shirin. The author writes with citing the verse of poem "Falak der taleem shiri namud-est" ("Fortune has shown a lion in my destiny"): "It is clear from this line that the poet was born under the sign of Leo." Elsewhere, he points out that he was forty years old at the beginning of the writing process on the poem, which means that the poem began in 575 AH. If Nizami's birth date is 535 AH, the sun was in Leo on August 17-22 in referred year. Converting this information into the current calendar, it can be accurately determined that Nizami was born on August 17-22.

R. Aliyev made two serious mistakes here. The first mistake is that he assumed that the poem "Khosrov and Shirin" had began to be written in the year 575 AH. However, Nizami himself pointed out, the poem began to be written in 573 AH, when Sultan Togrul III ascended the throne, in July 1177 AD. The second mistake is that each sign takes about 30 days, not 6 days, including Leo. His words of August 17-22 are therefore wrong. At that time, the sun was in Leo from late July till late August. In the works written during and after this period, R. Aliyev states that the poet was born on August 17-22, 1140 (if it were not for July 17-August 22, perhaps it would be reasonable). At the same time, the author states in the preface that Nizami began to write the poem "Khosrov and Shirin" in 1180. It is as if the author forgets what he wrote in advance. It is possible that in Nizami's time, the sun was in the sign of Leo on the last days of July. It is also well known from the calendars that the sun in Leo lasts 30-31 days.

Therefore, it should be underlined that there is little indication that Nizami was born under the sign of Leo. His friend told to Nizami that you have a lion's paw (enane shir dari), open the paw. Get out of Ganja and show the world who you are. But, the poet does not agree with this. Although, fortune created him as a poet, he answers that it is just lion's mane, I am just a wordsmith. The paw is not a sword glaze [1; 15—18].

R. Aliyev's views become more incomprehensible in his other works. Thus, in many of his writings, the scientist does not explain why the poet's date of birth 1141 becomes to 1140. In his preface to the one-volume Leningrad edition of Nizami's poems, he links this action with the fact that Nizami's poem "Khosrov and Shirin" was supposedly written in 575. In other writings, this "fact" was forgotten, and he insisted on that in Nizami's verse "Fortune has shown a lion in my destiny" is indicated that he was born under the sign of Leo. For example, in the introduction to the poetic translation of "The Treasure of Secrets", we read: "It has been claimed by various scholars that the poet was born between 1138 and 1148". However, the analysis of a sign made by the poet in "Khosrow and Shirin" clearly shows that he was born in 535 AH in the sign of Leo. That date converts to August 17-22, 1140 AD. However, the period of the Sun's stay in Leo is only six days, and the fact that the date of 1141 has changed is not mentioned. In short, even though the verse states that Nizami was born in the sign of Leo, the idea that Nizami was born in 1140, between August 17-22 (it would be more accurate) is another incomprehensible fictitious idea. However, we assume it correct to considering that Nizami was indeed born in August or September 1139, given that in "Khosrov and Shirin" the poet's friend reminded him that he was forty years old. Additionally, Nizami himself spoke at the beginning of the poem about forty years passage after the Ganja earthquake. At the same time, all these assumptions do not provide sufficient grounds to change the date of 1141, which is considered a conventional date. Therefore, as M. Rafili once said, "we also reflect on that Nizami was born no later than 1141, and there is not an essential reason to change this date."

In his unfinished monograph "Nizami and Fuzuli", published in Moscow in 1962 under the editorship of H. Arasli, Y.E. Bertels summed up his thoughts after a long research and observation on the date of the poet's birth: "If we accept the note that Nizami was sixty-three and a half years old at the time of the completion of the Iqbalnameh, we will admit it true and consider that he died shortly afterwards". Then the approximate date of his birth will be determined as between 533-543 (1138/39-1147/48), and the most probable date will be 536-537 (1141-1143). According to the above analysis, the most accurate date of Nizami's birth is July-August 1139. At the same time, it should be underlined that any idea about the birth date of poet after 1141 should be unacceptable. Despite all mentioned above, there is not well-founded reason and evidence to change the accustomed, accepted, conventional date of birth of Nizami, 1141.

But, unfortunately, there are attempts to postpone the date of Nizami's birth. The monograph "Nizami Ganjavi" by Azada Rustamova, a well-known Azerbaijani scholar, attracts more attention in this regard. On the one hand, R. Azadeh accepts the statement of Nizami in "Iqbalnameh" that the poet was 63 years and six months old (62 years in AD) as true, on the other hand, accepting the dedication of the Iqbalnameh to Izz al-Din al-Masud, the ruler of Mosul, she writes about the date of the poet's birth and death: "Thus, if we accept the poet's life cycle had been 63-64 years and the years 1211/12 (608-609 AH) as the date of his death, his birth date would be in 1148-1149 (545-546 hq) not in 1141, as it has been assumed so far." Although R. Azadeh's reasoning and conclusions seem attractive, they haven't got solid ground. First of all, because the age of forty in "Khosrov and Shirin" does not correspond to the age of sixty in "Iqbalnameh". On the other hand, R. Azadeh does not take into account the difference that occurs when converting the fact of sixty-three years and six months indicated by the Hijri lunar calendar to AD. If 63 years and six months are indicated in the Hijri lunar calendar, it is equal to 62 years. Although R. Azadeh's probability about the date of Nizami's death seems more or less reasonable, but logically not truthful, and her conclusions about the date of the poet's birth are wrong [19—21].

The more bizarre and wrong conclusion has been suggested by Barat Zanjani, a South Azerbaijani scholar and former professor at Tehran University. In his book "Life of Nizami Ganjavi", "Works" and "Explanation of the Treasure of Mysteries" he pays special attention to this issue. Taking into account a number of scholars (Y. Ripka, V. Bakher, YE. Bertels, Muqtaba Minavi, V. Dastgirdi, V. Minorski, G. Darab, M. Muin, Z. Safa, A. Shahabi and Mir Abbas Mirbagirzadeh) B. Zanjani accepts M. Mirbagirzadeh's opinion about poet's birthdate and states that Nizami was born in 526 AH (1131-1132 AD). In order to substantiate this conclusion, B. Zanjani first of all takes the passage devoted to the description of the Ganja earthquake in the "Iqbalnameh" part of the "Iskendername". He indicates this part as a poetic description of the earthquake that took place in Ganja in 534, and he supposes that Nizami wrote it as a person who saw this earthquake with his own eyes, when he was approximately 10-12 years old. Additionally, the verses from the poem "Treasure of Mysteries" which about the eulogy of prophet has been referred in the following. Nizami writes:

*Five hundred and seventy periods' sleeping cycle is enough,
The sun rose, you better hurry to the assembly.*

The underlined number 570 is also noted in his various manuscripts as 550, 580, 59 and so on. Zanjani believes that 550 is more accurate variant among these numbers. It is true that 550 are written in a number of his manuscripts. At the same time, the author takes this number as the number of years since the death of the Prophet, and claims that the work was written in 561 AH (1265/66). The scholar also takes into account the fact that Nizami had been desiring forty years

during the writing process of "Treasure of Mysteries". So, Nizami was at least 35 years old when the poem was written. If we subtract 35 from 661, we will get Nizami's date of birth. B. Zanjani concludes his thoughts and writes: Nizami states that he is thirty-nine years old and he is in expectation of forty years age in that Masnavi (in the "Treasure of Mysteries"). And if we subtract this number from 561, we will get the date of birth of the poet. $561 - 39 = 522$.

Thus, the opinion of Mir Abbas Mirbagirzadeh, who considers the date of Nizami's birth is 520 AH, is close to the truth. In this regards, Nizami was twelve years old during the Ganja earthquake, in 534 AH. If number 35 is accepted as the lowest number for the phrase "being in expectation of forty years age", his birth date would be in 526 (1131-1132 AD). $561 - 35 = 526$ AH".

These conclusions of Barat Zanjani are wrong because they do not correspond to the poet's notes about forty years in "Khosrov and Shirin" and sixty years in "Iskendername". Zanjani does not take into account Nizami's essential notes in this matter. He doubts the power of Nizami's poetic imagination. He reflects on that if Nizami had not been at least 12 years old, he would not have been able to describe the Ganja earthquake with such accuracy. As mentioned above, numerous notes and points in Nizami's works confirm that Nizami's date of birth was 534-535 AH, 1139-1141 AD. At the same time, there is no significant difference between these dates, and this is unnecessary to create a new date of birth for Nizami, as the date of 1141 is vastly accepted [2; 22].

In addition, along with secular sciences, Nizami Ganjavi was a skilled connoisseur of religious (jurisprudence) sciences, and most importantly, he was recognized as a true saint-sheikh and a ulema whom people respected. Much of the evidence for this fact is contained in separate sources. Even today a clear indicator of the sanctity of Sheikh Nizami's personality is reflected in the tradition of endless respect and love of the people of Ganja for him. The tradition of newlyweds visiting the mausoleum of Nizami Ganjavi for the first time shows that despite the fact that centuries have passed since the death of this genius, he lives in the memory of people as a valuable poet and thinker. This is undeniable fact that the belief in the purity of Sheikh Nizami's personality and the place where he rests eternally. Because the custom of giving a successful and pure beginning to a new family, hearth, and receiving a blessing from Sheikh Nizami is also a visual proof of devotion to ancient, rich, true spiritual values in Ganja. One of the most important reasons that connected the genius of Nizami Ganjavi with the Ganja Imamzadeh shrine with unbreakable spiritual cords was the eternal historical connection of his genealogy with this sacred place. More precisely, as noted in a number of historical sources, the Imamzadeh shrine and the surrounding areas belonged to Nizami Ganjavi.

It is known that the lands mentioned in 1186 were presented to the great erudite Nizami Ganjavi by Mohammad Jahan Pahlavan the ruler of the Azerbaijan-Atabeylar (or Eldeniz) state for his invaluable pearl of art, the famous poem "Khosrov and Shirin".

On behalf of his brother Mohammad Jahan Pahlava, Gizil Arslan, who later ruled the Atabey state presented valuable gifts to the great poet, along with a village called Hamdunyan, located 200 kilometers from Ganja. It is said that this village (territory) covers the current Imamzade complex and the surrounding lands. Meanwhile, it is a historical fact that Sheikh Nizami Ganjavi was not a palace poet, and he did not write works by any order [1].

It is generally wrong for him to own a certain territory based on his material interests. Therefore, Nizami Ganjavi's endless respect for the Imamzadeh shrine, this sacred place, prompted him to take possession of these lands. Despite the information contained in various sources, the Imamzadeh shrine has always been the territory of Ganja and has a direct connection with the city since ancient times.

The genius Nizami Ganjavi considered Ganja as his one and only place until the end of his life, that is why the pure traditions that have lived here for centuries in area of the Imamzadeh shrine and the surrounding areas have been preserved. Among these traditions, it is especially important to provide free assistance to those in need, infants and the elderly [2].

Scientist V. Dasthirdi prepared the works of Nizami on the basis of his thirty manuscripts and wrote comments on the verses and words in need of explanation in all these seven volumes. At the same time, this researcher conducted remarkable study on the life and work of Nizami, literary connections, and published these studies in the seventh volume of Nizami's works under the title "Ganjavi-Ganjavi".

In his article "Ek shaere fovkaltabiyya", published by him in the "Armagan" magazine, he touched upon the topic of Nizami's homeland and wrote: "Although Nizami lived in the city of Ganja and was buried there, he came from Gastan Gumsky, his homeland is a village called Ta in Tafrish. As he himself writes:

*Ço dor gərçe dər şəhre Gənce gəməm
Vəli əz Göhestane şəhre-Ğöməm
Bə Təfrəş dehi həst Ta name u
Nəzami əz onca şode nam cu.*

Not satisfied with this, V. Dastghirdi expresses his objection to the authors who do not agree with this conclusion, and cites "irrefutable evidence" according to his opinion. "The late Azer Begdel in "Atashka" and others, imitating him, expressed doubts about this and said that these two verses are additions to the "Divan" of Nizami, and Nizami comes from Ganja". Allegedly, the root of this irrefutable evidence is that, in the opinion of those who assume so, being a peasant is a shortcoming of Nizami. However, this idea is difficult to accept. First of all, because not a single poet would need to transfer Nizami's homeland from Ganja to the village of Ta based on two additional verses. Secondly, the greatness of Nizami's genius lies in the fact that he is a peasant, because the atmosphere of the city, which affects the feelings, is not capable of educating free thoughts [1—2].

We consider it superfluous to dwell on these mistakes of V. Dastghirdi. Because twenty years later he himself admits that these two verses are additions, he will take into account that they are not in the ancient and reliable manuscripts of Iqbalnam, they do not fit where they are added, they break the meaning, and he will express the opinion that " maybe they're additions." However, it should be noted here that Azer Begdeli's tezkire "Atashkad" does not indicate that Nizami was from Ganja. In order to show that the words of V. Dastghirdi about "Ateşkad" are false, we bring to the attention of the readers the words of Azer Begdeli: "Sheikh Nizami. And he is Abu Muhammad Ilyas ibn Yusif ibn Muayyad.

That gentleman comes from the pure land of Tafrish, which is considered to be from the Gum region. However, his respected father left for Ganja, one of the cities of Azerbaijan famous for its beautiful water and air, and this gentleman was born there. It seems that when V. Dastghirdi used the words "Azer Begdeli and other imitators of him", he did not agree with someone's opinion, but refrained from naming names, and in the meantime slandered Azer Begdeli.

Vahid Dastghirdi did not give up his ideas on the Iranianization of Nizami even later. As his taste for poetry and his acquaintance with Nizami grew and improved, this eminent scholar, having realized the impossibility of presenting the verses added to Iqbalname as belonging to Nizami, is now looking for other "evidence" to assert that Nizami is from Iran.

Conclusion. Nizami might have had a son or sons after Muhammad, but the genius thinker only included his son Muhammad in his work. As we have mentioned, one of the scholars of the 18th century in the field of language and literature, Az-Zabid, in his work "Mujemul-meshayikh" gave information about Nizami Ganjavi's four children named Sheikh Hasan, Sheikh Ilyas, Sheikh Muzaffar and, Sheikh Hasan who lived in the XV-XVIII centuries. The report says: One of the prominent pillars of Sufi literature is Sheikh Hasan ibn Sheikh Muzaffar ibn Sheikh Ilyas ibn Sheikh Hasan Ganjavi, a great genius of Ganja, who rose to the rank of a sheikh. These four descendants of Sheikh, who belonged to the family of Hadrat Nizami, were well-known thinkers in the field of jurisprudence, theology, logic, philosophy, and science. Al-Zabidi's real name was Muhammad. In addition, the author is known by the nicknames "Abul-Fayd," "Abul-Wakht," "Abul-Eshbal" and "Abul-Jud. The nickname "Abul-Fayd" was given to him by one of the sheikhs of the sect, "Abul Anwar ibn Wafa 17 Shaban 1182/1715. The honorable names given to Az-Zabidi indicate that he was a very reliable, true, and correct person. Sources even say that he was a descendant of Imam Hussein, and that is why he was named al-Zaydi because he was descended from Hussein's grandson Zayd. Az-Zabidi's work "Mujemul-meshayikh" about Nizami Ganjavi's children tells about the lessons he taught or gave, met, corresponded, and so on. s. Contains biographies of about 600 scholars who have risen to the rank of Sheikh. Az-A copy of the work, compiled in alphabetical order, is preserved in the "Library of Wisdom" in Medina [22—25].

The location of the city of Ganja on the major caravan routes in the XII century created conditions for its close trade relations with several countries in the Middle and the Far East, Europe, and thus the development of trade and crafts, and the city has become an important center of commerce and crafts.

The city has become famous not only in the country but also abroad for its products, and the "The Mother of Arran cities" has reached a high level. During the reign of Jalaleddin in Ganja, who put an end to the rule of the Atabeys in 1225, the local population was ruthlessly treated, excessively raised taxes, resulted in a revolt of the populations of Ganja against the invaders in 1231. As a result of the uprisings, the mayor's palace has been destroyed, his servants killed, and the local rich has been forced to pay taxes for several month. This revolt led by the potter Bandar against Kharazmshah Jalaleddin had been written in capital letters in the heroic history of Ganja. Gathering young artisans like himself, the young Bandar destroyed Jalaleddin's headquarters, destroyed the hundred-year-old sultan's throne, and forced the local rich to pay taxes for several months. But inexperience proved itself. To drive out the enemy cavalry who had gathered in the surrounding gardens, the brave axis who had gone beyond the castle walls and joined the open battle with an experienced army was defeated. Thirty of Bandar's supporters were captured and executed, and the rebel leader was cut to pieces. The Mausoleum of the Generous Butcher, considered a historical document of Ganja, also shows the high level of Akhilik in this city. I.M Jafarzadeh writes: "According to the legend, this tomb built on the grave of a generous butcher who lived in the time of the fourth caliph Ali ibn Abu Talib (656-661). It is interesting to know whether this tomb belongs to Akhilik. According to Ibn Battuta, the Achaeans were generous and fought for justice. Comard Gassab has been chosen for his support, honesty, and integrity.

At the time when the people of the city believed in idols, he secretly converted to Islam. As we have mentioned, the tomb, which is estimated to built in the VII-VIII centuries, is located on the right bank of the Ganja River, 1 km from the ancient Ganja fence, and today it is one of the 800 historical monuments listed in Ganja.

The Tomb of the Comard Gassab is one of the 288 monuments protected by the state, which indicates its importanc.

The tomb was demolished in the 1970s and rebuilt in 2004 by the Heydar Aliyev Foundation in full accordance with its original appearance. Thus, in the Middle Ages, crafts developed in Ganja, Sufism and Akhism spread, and the number of sheikhs increased Nizami Ganjavi had a special place among them. Bertels, a prominent researcher of Nizami, noted that Nizami's family, born in Ganja, was closer to urban artists than to a feudal aristocratic family. Y. Krinsky, in his work "Tazkirat ash-Shu'ara" (1487) of Dovlatshah (15th century), touched upon the issue of Nizami's affiliation with the akhis and was surprised that none of his researchers in this field paid attention to this very important factor, ie the poet's

social mood. Nizami Ganjavi was born, lived, and died in Ganja, the ancient cultural center of Azerbaijan [25—27].

The poet's nickname was "Nizameddin," and his nickname was "Abu Muhammad." His real name is "Ilyas," and his father's name is Yusuf, son of Muayyad. His mother, as the poet himself noted, was a "Raiseyi-Kurd", a leader chosen for her courage and generosity. In many cases, the fact that the great poet's calling his mother "Raiseyi-Gurg" was incorrectly assessed by researchers. Even this expression of the great poet was read as "Raiseyi-Kurd", ie Kurdish chief While Nizami Ganjavi's mother was not the head of any Kurdish tribe, on the contrary, she belonged to an influential and noble family [2; 28].

According to the sources, Nizami lost his father and mother when he was a child, so his uncle Khaja Hasan took care of him and his brother Givami Mutarizi, one of the great poets of the time. According to M.A.Rasulzadeh, the poem he wrote to the Gizil Arslan, one of the ancestors of Azerbaijan, is considered a masterpiece in the poetry of the poem.

It should be noted here that Nizami Ganjavi wanted to touch upon the title of the part he wrote about his mother in the "Leyli and Majnun" masnavi by saying "My mother is the memory of the chief" and calling himself "the chief". First of all, it was assumed that the name of the great poet's mother was Raisa. Of course, this possibility is accepted by the vast majority of researchers. However, we decided to take a different approach to this issue. By calling the genius thinker's mother "Raisa", he indicated that she belonged to the Achaemenid ideology. Among tasawwuf sections "Rais" and "Raisa", only existed in Akhilisim. Thus, in the sect of Akhilik, "Rais" was considered the highest rank after the position of Sheikh [2].

Finally, it is clear that, historical-literary heritage of Ganja city also belonging to such thinkers of Azerbaijan as Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Mirza Shafi Vazeh and other scientists, poets, philosophers. Because study of their heritage based on different historical sources, archival documents, various manuscripts is very important for research of the past of Ganja city.

REFERENCES

1. Hasanov, E.L. (2023). Innovative study of historical heritage of Ganja city based on cultural-literary materials. Manuscript and book heritage of Ukraine, (31), Pp. 271—286. <https://doi.org/10.15407/rksu.31.271>
2. Ahmadov, F.M. (2007). Historical mind of Ganja. Ganja: Elm. 246 p.
3. Ibrayeva, A., Sannikov, D.V., Kadyrov, M.A., Zapevalov, V.N., Hasanov, E.L., and Zuev, V.N. (2018). Importance of the Caspian Countries for the European Union Energy Security. International Journal of Energy Economics and Policy, vol. 8, no. 3. Pp. 150—159. <http://www.econjournals.com/index.php/ijeep/article/view/6263>
4. Hasanov, E.L. (2022). Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities. No. 1(1). Pp. 71—74. <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>

5. Bodenstedt, F (1872). *Mirza Schaffy im Liede und in der Wirklichkeit*. In Jg. Daheim (Eds.). Leipzig: Verlag. 257p.
6. Gazhieva, B. (2015). Place of allusion in poetic text structure. *Nizami history*, 5, 14—19.
7. Nizami, Ganjavi. (1491). *Seven Beauties*. Moscow: Shiraz. 257p.
8. Nizami, Ganjavi. (1543). *Iskandernama*. Moscow: Shiraz. 241 p.
9. Nizami, Ganjavi. (1543). *The Treasury of Mysteries*. London: British Library. 375 p.
10. Nizami, Ganjavi. (1648). *Khosrov and Shirin*. Moscow: Bukhara. 286 p.
11. Ganja branch of Azerbaijan Republic National Archive. F. 20, d. 1, w. 17.
12. Ellman, M. (2010). *The Nest of Modernism: Henry James, Virginia Woolf, James Joyce, and Sigmund Freud*. New York: Cambridge University Press, 250 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511780714>
13. Head, D. (2009). *The Modernist Short Story. A Study in Theory and Practice*. New York: Cambridge University Press, 256 p.
14. Hasanov, E.L. (2017). About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. *Information (Japan)*. Issue 20, vol. 4. Pp. 2289—2296.
15. Mammadguluzadeh, J. (2004). *Works*. Baku: Onder, 369 p.
16. Hasanov, E.L. (2022). Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*. Issue 01, volume 105, Pp. 475—481. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
17. *Letters of James Joyce*. (1957). Vol.1. New York: Viking Press, 454 p.
18. Hasanov, E.L. (2018). Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic). 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
19. Joyce, J. (1982). *Dubliners, A Portrait of the Artist as a Young Man*. Moscow: High school, 400 p.
20. Məmmədova, M.N. (2012). *Nizami Gəncəvi dilinin leksik üslubu*. Baku: Nafta-Press. 386 p.
21. Hasanov, E.L. (2015). To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX — First Half of XX Centuries. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. Vol. 6. No. 1. Part S1. Pp. 433—437. <https://dx.doi.org/10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433>
22. Norris, M. (2003). *Suspicious Reading's of Joyces "Dubliners"*. Philadelphia: University Pennsylvania Press, 279 p. <https://doi.org/10.9783/9780812202984>
23. Guliyeva, N.M., & Həsənov, E.L. (2014). Die traditionelle Gändschänischen Teppiche von Zeitraum der Aserbajdschanischen Gelehrten und Dichter Mirsä Schäfi Waseh als ethnoanthropologische quelle (XIX Jahrhundert). *European Applied Sciences*, 2, Pp. 3—5.
24. *Azerbaijan archaeology: In 6 vol. (2008)*. Vol. 6. Baku: Sharg-Garb. 632 p.
25. Poulmar'ch, M., Laneri, N., & Hasanov, E.L. (2019). Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, Issue 09, vol. 77, part 4. Pp. 341—345. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
26. Tabeikyna, E.K., Kamalova, G.T., Hasanov, E.L., Dzhumagaliyeva, K.V., & Demeuova, N. K. (2021). The place of intelligentsia in socio-economic development of society: the creative perspective. *Creativity Studies*. 14 (1). Pp. 235—250. <https://doi.org/10.3846/cs.2021.13639>
27. Hasanov, E.L. (2021). Innovative study of historical-ethnographic and cultural heritage of Ganja city for Renaissance period. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*. Issue 02, vol. 94. Pp. 248—254. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.53>
28. Zamanov, A. (1979). *Friends in Deed*. Baku: Writer, 200 p.

Received on December 29, 2023

Гасанов Ельнур Лятіф оглу

Гянджинське Відділення Національної Академії Наук
Азербайджану (Гянджа, Азербайджан)

ORCID: 0000-0001-6358-593X

E-mail: lnurh273@gmail.com

ЗНАЧЕННЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ У ВИВЧЕННІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СПАДЩИНИ ГЯНДЖИ

Мета дослідження: залучення до наукового обігу історико-літературних рукописів як стародавніх писемних джерел з культурної спадщини дослідження середньовічного минулого міста Гянджи. В якості **методів дослідження** використовувалися історико-порівняльний метод дослідження, хронологічний та джерелознавчий методи. **Наукова новизна.** На основі різноманітних рукописів та архівних документів уперше визначені основні риси соціокультурного розвитку, а також літературної спадщини епохи Відродження в Гянджі (Азербайджан). **Висновки.** У даній дослідницькій роботі вивчаються основні особливості рукописів, різноманітних історичних документів стосовно минулого міста Гянджи як джерел дослідження культурного та соціологічного розвитку в період Відродження. На основі архівних матеріалів, різноманітних писемних джерел, історичних документів, літературних зразків середньовічного періоду на основі порівняльно-наукового підходу вивчені життя і творчість таких геніальних особистостей, як Нізамі Гянджеві. Рукописи або репринти оригінальних творів видатних особистостей, які жили в цей період, були включені до наукового обігу як фундаментальне джерело. Також на основі вивчення наукових джерел і матеріалів уточнюють певні дискусивні моменти дослідження характерних особливостей розвитку міста Гянджи, життя та діяльності відомих історичних особистостей.

Ключові слова: Азербайджан, Гянджа, рукописи, історичне дослідження, культурні цінності.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.135>
УДК 94(4)323.272:025.171(477)"1848/1849"

Оксана Іваненко,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ORCID 0000-0002-6154-0444
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

**«ВЕСНА НАРОДІВ» 1848—1849 РОКІВ
І ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ
СПАДЩИНІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІАЛАМИ КИЇВСЬКОЇ,
ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)**

Мета роботи: на тлі висвітлення узагальнюючої картини провідних тенденцій розвитку загальноєвропейського революційного процесу 1848—1849 років розкрити важливі прояви його віддзеркалення в архівних документах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципі історизму, системному й цивілізаційному підходах, історико-генетичному й порівняльно-історичному методах, що відкриває можливість застосовувати методику критичного аналізу й інтерпретації джерел в історико-культурному контексті. **Наукова новизна.** У статті на основі документів, зокрема і вперше запроваджених до наукового обігу, Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського висвітлено важливі прояви суспільних настроїв і реакції на події «Весни народів» в Європі на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства в ширшому контексті концептуального осмислення значення революційного процесу 1848—1849 років для формування європейської політичної і правової культури.

Цитування: Іваненко О. «Весна народів» 1848–1849 років і її відображення в документальній спадщині Наддніпрянської України (за архівними матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній) *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 135—153. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.135>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Висновки. Попри поразку «Весни народів» 1848—1849 років, пов'язаний з нею комплекс культурно-ідеологічних концепцій, суспільно-політичних процесів, національно-визвольних рухів, міжнародних відносин значною мірою визначив шляхи подальшого розвитку європейської цивілізації. Подіями цієї історичної епохи було закладено підвалини майбутніх масштабних модернізаційних процесів, перетворень і реформ, що справили глибокий вплив на формування сучасної політичної культури Європи з її базовими поняттями громадянського суспільства і правової держави. Національно-культурне піднесення охопило й українські землі, що входили до складу Габсбурзької монархії, водночас на теренах Наддніпрянської України царським урядом вживалися заходи щодо протидії поширенню інформації про революційні події в Європі. Аналіз документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, канцелярії попечителя Київського навчального округу, а також джерел особового походження дозволяє відтворити важливі аспекти настроїв місцевої громадськості через призму наглядової і репресивної діяльності органів державної влади Російської імперії, що, зокрема, фіксували факти поширення відомостей про революції в Європі, про покращення становища селян у Галичині, виявляли заборонену літературу, твори антиурядового змісту, в яких засуджувалася загарбницька зовнішня політика царизму.

Ключові слова: «Весна народів» 1848—1849 років, революційний процес, Європа, політична культура, Наддніпрянська Україна, архівні документи.

Актуальність теми дослідження. У контексті комплексного вивчення специфіки й ролі суспільно-політичних процесів в історії Центрально-Східної і Західної Європи ХІХ століття кульмінаційним періодом є «Весна народів» 1848—1849 років. Наукова актуальність дослідження цієї тематики визначається тим, що висвітлення широкого спектру подій і явищ Революцій 1848—1849 років та їх концептуальне осягнення сприяють поглибленню науково-теоретичного осмислення розвитку європейської історії другої половини ХІХ — початку ХХ століть. Саме із загальноєвропейським революційним процесом, реалізацією його ідей і суспільно-політичних концепцій пов'язані витоки ключових феноменів подальших історичних періодів, зокрема йдеться про трансформацію Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську монархію (1867), об'єднання Італії (1870) та Німеччини (1871), встановлення в більшості європейських країн до кінця ХІХ століття режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, про важливі соціальні реформи, розробку національних теорій тощо. Саме за часів «Весни народів» викристалізувалися правові ідеї, демократичні норми, концепції суспільно-політичних перетворень та функціонування державних інституцій, що заклали підвалини сучасної європейської політичної культури.

Аналіз досліджень і публікацій. У науковій літературі знайшли віддзеркалення різні аспекти проблематики місця та ролі українських земель у загальноєвропейському революційному процесі 1848—1849 років. Селянському руху в Північній Буковині 1848—1849 років присвятив свою працю «Лук'ян Кобилиця» Ф.П. Шевченко [33]. Учений наголосив на впливі

відомостей про революційні події у Франції та Італії, Відні та інших містах Австрії на політичну активізацію місцевого населення. На піднесення хвилі селянських заворушень, зростання кількості втеч не лише шляхтичів, а й селян за кордон (на територію Австрійської держави) вказував А.З. Барабой у статті «Правобережная Украина в 1848 г.», зауважуючи, що фактів нелегального перетину кордону насправді могло бути набагато більше, ніж зафіксовано в архівних документах, що збереглися до нашого часу [1, с. 112]. Окремий розділ монографії Г.Я. Сергієнка «Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів» присвячено періоду 1848—1849 років [10]. У ньому йдеться про поширення відомостей щодо «Весни народів» на українських землях, які входили до складу Російської імперії, через пресу, кореспонденцію, відозви, а також про зростання селянського руху, репресивні заходи царизму щодо навчальних закладів як осередків суспільно-політичної думки. І.М. Мельникова висвітлила у своїх дослідженнях вплив Угорської революції 1848—1849 років на піднесення хвилі національно-визвольної боротьби на Закарпатті [8, с. 9—37]. У монографії, присвяченій історії Східної Галичини напередодні і в період Революції 1848—1849 років, Є.М. Косачевська акцентувала на тому, що саме в цей період голос представників галицьких українців прозвучав не лише в центрі суспільно-політичного життя Галичини, а й в європейському вимірі (зокрема у Празі, Відні) [6, с. 149]. Ф.І. Стеблій у циклі своїх праць сфокусував увагу на подіях, що відбувались у Східній Галичині, Північній Буковині, на Закарпатті в контексті революційного процесу в Габсбурзькій монархії і спричинили похвалення не лише суспільно-політичного, а й українського національно-культурного життя [15; 16, с. 198—212; 7, с. 190—233; 14, с. 168—183; 11, с. 165—182; 13, с. 417—431; 12, с. 96—106]. Учений зазначив, що на тлі придушення українського руху в Наддніпрянській Україні, розгрому Кирило-Мефодіївського братства «події у Галичині набули загальноукраїнського значення», а отже, «1848—1849 рр. можна вважати першою "весною" публічного українського політичного, громадського й культурного життя, що стало складовою частиною європейської "Весни народів"» [12, с. 96]. Водночас Ф.І. Стеблій указав на кристалізацію в цей період ідеї адміністративно-політичного об'єднання Східної Галичини й Закарпаття в межах Австрійської держави, яку, зокрема, обґрунтовував на сторінках «Зорі Галицької» письменник О.В. Духнович. Комплексний аналіз історичної концепції О.В. Духновича на базі його опублікованих і рукописних праць, епістоляріїв, заміток, в яких простежується ідея воз'єднання Закарпаття з Наддніпрянською Україною, здійснив С.В. Віднянський [3, с. 126—127]. Громадсько-політичний контекст творчості О.В. Духновича розкрито у праці С.В. Віднянського й Д.Д. Данилюка «Олександр Духнович та його творча спадщина» [4, с. 43]. Національний вимір ролі західного слов'янства в контексті «Весни народів» 1848—1849 років, Слов'янського конгресу,

особливості українсько-західнослов'янських науково-культурних зв'язків першої половини XIX століття висвітлено в монографії Є.В. Бевзюка [2].

Отже, загалом в історіографії висвітлено чимало важливих сторінок історії України на тлі загальноєвропейського революційного процесу 1848—1849 років. Водночас ця багатогранна проблематика потребує подальшої актуалізації й дослідження у світлі аналізу нових архівних документів, осмислення маловідомих фактологічних матеріалів і насамперед — перегляду притаманних радянській історіографії концептуальних підходів з акцентами на класовій боротьбі й абсолютизації історичного значення Революції 1848—1849 років як процесів, що привели до політичного зміцнення «класу-гегемона» пролетаріату і створення умов для переходу від феодального до капіталістичного ладу.

Мета дослідження. На тлі висвітлення узагальнюючої картини провідних тенденцій розвитку загальноєвропейського революційного процесу 1848—1849 років розкрити важливі прояви його віддзеркалення в архівних документах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства.

Виклад основного матеріалу. Модернізаційні процеси в Європі XIX століття отримали потужний імпульс від європейських революційних рухів 1848—1849 років, що розвивалися під гаслами боротьби за демократизацію суспільно-політичного життя, розв'язання економічних і соціальних проблем, національне об'єднання чи визволення з-під влади іноземних держав. За своїми масштабами й наслідками «Весна народів» мала загальноєвропейське значення. Ідеологія Просвітництва, Великої французької революції кінця 1789 року, зокрема ідеї суспільного договору, громадянських прав і свобод, народовладдя, утверджувалися в Європі упродовж XIX століття насамперед під впливом суспільно-політичних і державно-політичних перетворень у Франції, де власне і стартував загальноєвропейський революційний процес 1848—1849 років. Відбулась інституалізація підвалин громадянського суспільства, парламентаризму, багатопартійної системи, демократичних засад правової держави, політичної культури, що залишається одним з найвагоміших надбань європейської цивілізації й на сучасному етапі її історії. Конституційний процес цього історичного періоду визначив подальший державно-політичний розвиток Європи в руслі утвердження демократичних цінностей.

Суспільно-політичні перетворення у Франції, вироблення конституційно-правових підвалин Другої Республіки відбувалися під впливом трансатлантичної культурно-ідеологічної взаємодії і насамперед — ідей Американської революції XVIII століття та принципів Конституції США 1787 року, що віддзеркалювала прогресивну філософсько-правову думку свого часу. Конституція Другої Республіки (4 листопада 1848 р.) базувалася на проголошених Великою французькою революцією принципах свободи, рівності й братерства, громадянських прав і свобод, розділення властей на

законодавчу, виконавчу й судову гілки (глава 3, стаття 19). Підвалинами державного будівництва Основний Закон Франції визначав «сім'ю, працю, власність, громадський порядок» (ст. 4 преамбули), одним з основних обов'язків держави мав стати захист особистості громадянина, його родини, релігії, власності (ст. 8 преамбули). У статті 5 преамбули наголошувалося, що Французька Республіка «поважає інші національності, оскільки вона прагне змусити поважати власну; не веде завойовницьких війн і ніколи не використовує свої сили проти свободи будь-якого народу» [34].

Потужний вплив на суспільно-політичний розвиток і формування правової культури Європи впродовж XIX століття справили принципи, проголошені Конституцією Другої Республіки, зокрема: справедливий розподіл суспільних тягарів і благ; взаємні обов'язки громадян і республіки; національний суверенітет; недоторканність особи, власності, житла; свобода віросповідання; право громадян на об'єднання, мирні зібрання й петиції; скасування цензури преси; свобода праці й виробничої діяльності тощо. Джерелом повноважень державних органів проголошувався народ, закріплювалося всезагальне виборче право для чоловіків, недоторканність парламентарів, відкритість засідань Національної Асамблеї, вперше в європейській історії запроваджувався інститут президентства.

У загальноєвропейському контексті історичний досвід Французької революції 1848—1849 років і Другої Республіки сприяв утвердженню республіканських традицій, конституційному закріпленню основних громадянських прав і свобод, а також обов'язків перед суспільством, підвалин для розбудови правової держави. Революційні події дали поштовх процесам демократизації влади, розвитку політичної думки, преси, активізації національних рухів.

Під впливом початку революційних подій у Франції 22 лютого 1848 року на теренах Німецького Союзу утверджувалися стратегії здійснення ліберальних суспільно-політичних перетворень, забезпечення громадянських прав, створення об'єднаної держави на засадах конституціоналізму, витоки якого в Німеччині пов'язані з Великою французькою революцією й Цивільним Кодексом. Поглиблення соціокультурної, економічної, політичної взаємодії німецьких держав, зміцнення національної ідеї, культурної ідентичності, прагнення до єдності німецької нації зумовлювали вироблення й конкуренцію моделей національно-державного об'єднання, зіткнення різних політичних концепцій, зокрема монархістських, республіканських, соціалістичних. У ході революції 1848—1849 років у Німеччині проект створення єдиної держави на конституційно-ліберальних засадах не був втілений у життя, втім історичний досвід цього періоду зумовив важливі суспільно-політичні трансформації, становлення громадянського суспільства в подальшому. Важливою віхою в історії загальнонімецького парламентаризму, формування політичних партій стали скликані 18 травня 1848 року

Франкфуртські національні збори (18 травня 1848 р. — 18 червня 1849 р.). З діяльністю цього першого в німецькій історії загального представницького органу пов'язане ухвалення 28 березня 1849 року демократичної за своїм змістом Конституції, що гарантувала основні громадянські права і проголошувала Німеччину федерацією конституційних монархій. Основні права німецького народу визначалися в шостому розділі Конституції: всі німці проголошувалися рівними перед законом незалежно від станового походження; скасовувалася смертна кара за винятком випадків, передбачених військовим і морським правом; свобода особи, житло і власність визнавалися недоторканими (передбачався захист інтелектуальної власності за допомогою імперського законодавства); гарантувались таємниця листування, свобода слова й віросповідання, свобода подання скарг і петицій органам влади. Проголошувалася свобода науки й викладання; освіта (крім релігійної) звільнялася від нагляду духівництва; після підтвердження своєї кваліфікації на державному рівні кожен німець отримував право засновувати й керувати навчальними закладами, здійснювати викладацьку діяльність; мережа державних шкіл мала забезпечувати освіту німецької молоді; вчителі цих шкіл прирівнювалися до державних службовців; передбачалося безкоштовне навчання в початкових школах і нижчих професійних училищах [39]. Імперська Конституція не була реалізована, спроба здійснення об'єднання Німеччини за допомогою інструментів парламентаризму зазнала невдачі, імплементація ухвалених Франкфуртськими національними зборами рішень не відбулася, а отже, їхня діяльність мала значення переважно для розвитку політико-правової думки, теорії конституціоналізму, окреслення тенденцій до демократизації суспільно-політичного життя.

Безпрецедентні перспективи в боротьбі за об'єднання й незалежність Італії, що увійшла в історію як епоха Рісорджименто, відкривала Революція 1848—1849 років. Утім, попри піднесення патріотичних суспільних настроїв була відсутня єдина загальнонаціональна стратегія реалізації ідеї об'єднання Італії, подальшого державного будівництва з огляду на вибір оптимальних форм державного устрою і правління. Під натиском інтервенції Австрії і Франції зазнали поразки спроби створення Венеційської і Римської республік, які стали останніми революційними бастионами на італійських теренах. У Римській республіці, зокрема, здійснювалися важливі політичні й економічні перетворення, запроваджувалися свобода віросповідань та університетського викладання, міське самоврядування тощо.

Саме в цей період закладено підвалини сучасного конституційного права Італії. У Сардинському королівстві за зразком французької Хартії 1814 року вироблено Конституцію — Альбертинський (або П'ємонтський) статут, підписаний і оприлюднений королем Карлом Альбертом 4 березня 1848 року. Згідно з цим документом встановлювалася конституційна монархія, законодавча влада здійснювалася колективно королем і двопалатним

парламентом (ст. 3), особа короля проголошувалася священною й недоторканною (ст. 4), виконавча влада належала королю (ст. 5). В окремій главі статуту «Права й обов'язки громадян» проголошувалися рівність усіх громадян перед законом і надання їм рівних громадянських і політичних прав (ст. 24), свобода особи (ст. 26), недоторканність житла (ст. 27), свобода преси і водночас запобігання зловживанню нею (ст. 28), недоторканність власності (ст. 29), право на мирні зібрання (ст. 32) [36]. Після придушення Революції 1848—1849 років Австрія дозволила зберегти Конституцію в П'ємонті, зважаючи на її поміркований характер. Від 17 березня 1861 року вона була поширена на територію всього об'єданого Королівства Італія.

Революційні події 1848—1849 років на теренах Австрійської монархії, що розпочалися 13 березня з народного повстання у Відні та характеризувалися превалюванням національного чинника, визначили особливості національно-культурного та суспільно-політичного розвитку і взаємовідносин її народів у подальшому. Ці події долинули і до Східної Галичини, упродовж другої половини березня у Львові проходили вуличні демонстрації. У листопаді спалахнуло Львівське збройне повстання. Згідно з указом Фердинанда I від 17 квітня 1848 року в Галичині скасовувалася панщина. Зусиллями місцевого чиновництва, інтелігенції й духівництва 2 травня у Львові створено Головну руську раду, що видавала україномовну газету «Зоря Галицька». Активізувалось українське національно-культурне життя, насамперед друкування українських книг і газет, театральне мистецтво. У Львові було засновано Галицько-руську матицю на чолі з М. Куземським. Серед її перших членів були доктор права з Праги А. Штробах, редактор «Празьких новин» Г. Боровський та ін. Одним з основних напрямів діяльності матиці стала видавнича справа, 1848 року вийшов друком «Букварь рускій для школь в Галиціи» А. Добрянського, 1849 і 1850 років — «Граматика руского языка» Я. Головацького тощо. 13 вересня у Львівському університеті започатковано кафедру руської словесності. У закарпатських містах, зокрема Ужгороді й Мукачеві, створювалися загони національної гвардії. Серед місцевої громади поширювалася ідея об'єднання Східної Галичини й Закарпаття в одну адміністративно-територіальну одиницю, яку обстоював письменник О. Духнович, наголошуючи на етнічній спільності русинів по обидва боки Карпат [3, с. 126—127; 4, с. 43]. Упродовж 1848—1849 років Північну Буковину охопив селянський рух під проводом Л. Кобилиці, в розгортанні якого австрійські власті вбачали вплив угорських революціонерів.

За часів «Весни народів» 1848—1849 років на європейських теренах ширилася ідея федералізму як інструменту нейтралізації протиріч і зіткнення інтересів різних національних рухів. У громадсько-політичному житті слов'янських народів Австрійської імперії ця ідея проявилася в концепції австрославізму, інтелектуальним центром якої стала Прага. На тлі піднесення ідеї єдності німецької нації, проекту відродження могутності

Німецької імперії (із включенням до неї Богемії й Моравії) та залучення до розбудови великої Німеччини чехів один із засновників австрославізму, лідер чеського національно-ліберального руху Ф. Палацький відхилив запрошення взяти участь у роботі комітету п'ятдесяти з підготовки скликання Франкфуртських національних зборів і 11 квітня 1848 року в «Листі до Франкфурта» обґрунтував перспективу федералізації Габсбурзької монархії. Він наголошував на історичному значенні зміцнення і збереження цілісності Австрійської імперії в інтересах «...не тільки мого народу, але і всієї Європи, і навіть усього людства й цивілізації». Потенційну загрозу Палацький убачав у «російській універсальній монархії»: «Знаєте, панове, яка держава володіє всім Сходом нашого континенту. Знаєте, що ця держава, яка вже сьогодні розрослася до величезних розмірів, зростає й розширюється з кожним десятиліттям більшою мірою, ніж це можливо для країн Заходу. Знаєте, що вона в центрі своєму захищена практично від будь-яких нападів і давно вже стала небезпекою для своїх сусідів; і що хоча вона має безперешкодний доступ на північ, втім, керуючись природнім інстинктом, завжди прагне й буде прагнути розширити свої кордони на південь. Знаєте також, що кожний подальший крок, який вона здійснить на цьому шляху, загрожує ще швидше породити і встановити універсальну монархію, тобто неосяжне й невимовне зло, нещастя без міри й кордонів, через що я, серцем і душею слов'янин, тужив би з позицій гуманізму, навіть якби ця монархія була проголошена слов'янською» [38]. У «Листі до Франкфурта» зауважується, що різні за походженням, мовами, історією, звичаями народи, які населяли територію південного сходу Європи уздовж кордонів Російської імперії (зокрема слов'яни, румуни, угорці, німці) поодинокі нездатні протистояти «могутнішому східному сусіду». Символом і центром тяжіння міцного союзу цих народів мав стати Дунай як справжня життєва артерія, а отже на Австрійську імперію, в силу її історії і геополітичного положення, покладалася місія щита Європи проти азійських впливів. Відзначаючи, що якби Австрійська держава не існувала здавна, то її необхідно було би створити в інтересах Європи, Палацький обстоював забезпечення рівних прав різним національностям і віросповіданням, об'єднаним під скіпетром Габсбурзької монархії, природним військово-політичним союзником та економічним партнером якої на міжнародній арені мала стати Німецька імперія.

Прибічники австрославізму вбачали у трансформації Австрійської імперії у федеративну конституційну монархію, що гарантувала би рівноправ'я в міжнаціональних відносинах, шлях до набуття чисельно переважаючим слов'янством потужного економічного й політичного впливу в державі. Основоположник чеської журналістики К. Гавлічек-Боровський виклав ідеї австрославізму у статті "Slovan a Čech" («Слов'янин і чех»), опублікованій 1846 року на сторінках "Pražské noviny" («Празької газети»). Австрійську монархію він визнавав найкращим гарантом збереження й

безпеки слов'янських народів у її межах. Відкидаючи панславістські ідеї як російсько-, так і польськоцентричного характеру, Гавлічек-Боровський зауважував: «Я не можу тут докладно перерахувати й засвідчити все, що я чув і зрозумів у Росії про слов'ян, але можу засвідчити, що росіяни не побратські, а безчесно й корисливо ставляться до інших слов'ян. Як безглуздо, як необачно було би брататися з таємним ворогом, який лише прикриває свою ненажерливість плащем братства! Зізнаюсь, угорці, які є запеклими ворогами чехів та іллірійців, мені ближчі, ніж росіяни, які приходять із поцілунком Іуди — покласти нас до себе в кишеню» [35, s. 64].

Поетично забарвленими й романтизованими є звернення Гавлічека-Боровського до української тематики: «...лише у безкраїх степах України козак, як буйний вітер, вільно скакав: у цих степах раптом встановилася свобода, співмірна з людською гідністю, якої не було ані в Польщі, ані в Росії; тут козак по-лицарські захищав свою батьківщину, свободу й віру...» [35, s. 59].

На засадах ідеології австрославізму 2 червня 1848 року у Празі розпочав свою роботу Слов'янський з'їзд, скликаний на протипагу Франкфуртським національним зборам. У ньому взяла участь українська делегація зі Львова від Головної руської ради. В ухваленому з'їздом 12 червня «Маніфесті до європейських народів» обстоювалась ідея подальшого існування на федеративних засадах Австрійської імперії, в якій під скіпетром Габсбургів об'єднувалися би рівноправні народи. Автор Маніфесту Ф. Палацький був переконаний, що «цивілізована Європа з готовністю зробить свій внесок у реалізацію цього союзу» [37]. Обґрунтовуючи тезу про рівність усіх націй незалежно від їхньої чисельності й політичної ваги, він апелював до ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст. щодо природних прав людини й похідного від неї гасла «Свобода, Рівність, Братерство» та закликав забути давні національні образи (зокрема по відношенню до німців і угорців) і простягнути «братерську руку» всім сусіднім народам. У документі засуджувалися поділи Речі Посполитої, позбавлення державності й незалежності «героїчної польської нації, наших шляхетних родичів», а також містилися заклики щодо припинення систематичної денаціоналізації слов'ян у Лужиці, Познані, Східній і Західній Пруссії; щодо відмови Угорщини від «нелюдських і насильницьких методів» по відношенню до сербів, хорватів, словаків і русинів (українців); щодо переходу Османської імперії від дискримінаційної політики щодо слов'янських народів до забезпечення їхніх прав на державному рівні. Діяльність Слов'янського з'їзду перервалася внаслідок Празького повстання (12–17 червня 1848 р.), що було придушене австрійськими військами. Значення цього форуму насамперед полягало у проголошенні ідей і принципів, що окреслювали нові проекти гармонізації міжнародних відносин на засадах рівності та перспективи культурно-цивілізаційного розвитку Європи й участі у ньому слов'янства як важливого суб'єкта історичного процесу.

Револьюційні події в Угорському королівстві стали вагомим чинником національно-визвольних рухів в Європі й водночас загрозою цілісності Габсбурзької монархії і заснованій Віденським конгресом 1815 року системі міжнародних відносин, що базувалася на засадах легітимізму, рівноваги й балансу сил великих європейських держав. Спалах революції у Франції в лютому 1848 року насамперед дав поштовх діяльності угорських опозиційних сил на чолі з Л. Кошутом, які висунули вимоги здійснення конституційно-правових реформ у межах усїєї Австрійської імперії. У масштабах багатонаціонального Угорського королівства відбувалось утвердження парламентаризму, демократичних свобод, громадянських прав (що поширювалися на представників усіх національностей), скасування кріпацтва, введення загального оподаткування. Водночас зберігалось домінування угорської мови на державному рівні, а революційний уряд обстоював територіальну єдність королівства, відхиляючи вимоги запровадження національно-культурних автономій. Запізнілою спробою згладити міжнаціональні протиріччя став безпрецедентний в історії Європи угорський закон про рівноправність національностей, затверджений Національними зборами 28 липня 1849 року (водночас було ухвалено закон про рівноправність євреїв). Угорщина залишалась останнім форпостом європейської «Весни народів», придушеної в результаті інтервенції російських військ, перед якими угорська армія (поступаючись за чисельністю майже в 7 разів) капітулювала 13 серпня 1849 року. Похід до Угорщини 1849 року був водночас каральною воєнною акцією царизму проти польського національно-визвольного руху, адже поляки відігравали важливу роль в історії Угорської революції, її видатними полководцями були провідні діячі Листопадового повстання 1830—1831 років генерали Ю.З. Бем та Г. Дембінський. Зокрема, на «небезпеці» угорсько-польського союзу наголошував К. фон Меттерніх — австрійський державний діяч, один з очільників Віденського конгресу 1814—1815 років і Священного союзу. Зазнали невдачі спроби угорського уряду встановити офіційні відносини й заручитися підтримкою Великої Британії і Франції перед загрозою російської інтервенції.

Відгомін загальноєвропейського революційного процесу 1848—1849 років сягав і Наддніпрянської України, зокрема теренів Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства у складі Російської імперії, свідченням чого є комплекс документів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), водночас атмосферу епохи віддзеркалюють пам'ятки, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Так, 1848 року Д. Сенчковський, який служив в орендного власника Янковського в с. Підзамче Кременецького повіту Волинської губернії, таємно перейшов кордон і приєднався до угорського війська. Згодом він був виданий австрійським урядом Росії і за конфірмацією намісника Царства Польського

як політичний злочинець направлений на примусову військову службу рядовим Сибірського лінійного батальйону [29, арк. 151—153].

У Старокостянтинівському повіті Волинської губернії було виявлено твір антиурядового змісту, надрукований українською мовою з використанням латинської абетки — «Holos Swita do Brativ Rusnakiw. 1848». На Волині поширювалися відомості щодо становища селян у Галичині, що «їм тепер краще, оскільки в них немає панщини» [21, арк. 94]. Поміщик Ковельського повіту Волинської губернії Ц. Закашевський, який звільнив від панщини селян у маєтках своєї дружини — селах Загоружице й Журавники Меховського повіту Радомської губернії, був арештований і доправлений у Варшавську цитадель [24, арк. 10—32 зв.].

До канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили рапорти городничих щодо протидії поширенню впливу революційних ідей. На початку квітня 1848 року старокостянтинівський городничий звітував про встановлення секретного нагляду за місцевим населенням — селянами, а також іноземцями, переважно угорцями й богемцями. У рапорті луцького городничого наголошувалося на стеженні за настроями місцевих жителів, насамперед — поляків та іноземців [23, арк. 2—2 зв., 5—6].

Під впливом повідомлень про революційні події у Відні 1848 року керівництво Київського навчального округу вживало заходів задля посилення нагляду за студентами Університету Св. Володимира й навчальними закладами Київської, Подільської і Волинської губерній [20, арк. 24; 17, арк. 2—2 зв.]. З приводу необхідності секретного поліцейського нагляду за студентською й учнівською молоддю, викладачами, а також змістом навчального процесу, міністр народної освіти С.С. Уваров у листі до попечителя Київського навчального округу О.С. Траскіна від квітня 1848 року зауважував: «Теперішній стан справ у Західній Європі може, на жаль, знайти відгомін у головах молоді там, де залишилось ще кілька слідів давніх, запеклих мрій і бунтівних задумів. До числа цих народонаселень належать особливо жителі губерній, від Польщі повернених» [30, арк. 11]. Наприклад, студенту Університету Св. Володимира В. Новицькому був адресований лист польською мовою з Варшави, датований 29 березня 1848 року, в якому містилися згадки про події у Франції, Німеччині, Австрії [22, арк. 5—6 зв.].

Від директора Немирівської гімназії надходила інформація щодо активного поширення відомостей про революційні події в Західній Європі та інтересу до них вихованців старшого віку, частина з яких «схвалили дії французів, за переважною до цього народу симпатією», а інші — засуджували [32, арк. 38]. Водночас директор Рівненської гімназії повідомляв, що в результаті обшуків на спільних квартирах, де мешкали учні, нічого недозволеного не було виявлено, а проте, він мусив визнати, що неможливо бути впевненим за приватні квартири, «...оскільки багатьох учнів речі

містяться на інших половинах будинків у самих батьків і родичів, училищне начальство не може ручатися, щоби де-небудь із них не приховувалося щось ганебне, як відбулося останнім часом в учнів Шалає й Висоцького» [31, арк. 132—132 зв.].

Згідно з розпорядженням III відділення на початку 1849 року було встановлено секретний нагляд за шляхтичем Гродненської губернії В. Шуйським на час його перебування в м. Любомлі Волинської губернії у зв'язку з отриманням ним від родичів з Галичини відомостей про революційні події в Європі [26, арк. 1—1 зв.].

Загалом репресивно-каральні органи Російської імперії здійснювали масштабні заходи щодо виявлення й вилучення літератури, ввезеної з-за кордону нелегально. Зокрема, 1847—1849 роками датовано справу канцелярії київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора по секретній частині щодо вилучення на території Дубенського повіту Волинської губернії 345 аркушів рукописних текстів, 65 рукописних зошитів включно з творами «Про звільнення селян у Польщі й наділення їх поземельною власністю», «Про деякі заходи до відновлення незалежності Польщі», а також 5 аркушів польських газет, 47 книг, що належали поміщику Мінської губернії О. Незабитовському. Серед конфіскованих паперів було виявлено, зокрема, рукопис, в якому автор спростовує погляди А. де Кюстіна на монетну систему Росії [18, арк. 22—22 зв.]. У рукописному творі «Декілька подробиць про Кавказьку війну, почерпнутих із розповідей офіцера російської служби» Незабитовський описує бойові дії на Північному Кавказі, оспівує хоробрість черкесів, засуджує злочини російських військ.

Аналізуючи читання А. Міцкевича, присвячені слов'янській літературі, О. Незабитовський відкидає ідею про всезагальне єднання слов'ян: «...думкою Міцкевича є з'єднання слов'ян узами мови, народності, звичаїв, походження, співчуття тощо. Істинно ціль велична, але ця думка є також ціллю й думкою Миколи, він прагне насиллям і мечем до того, до чого поет наближає нас словом переконання. Микола простягнув до нас свій залізний скіпетр, свій закривавлений, зігнутий батіг і сказав: усе моє, доки існує влада моя, тому що я цар усієї Русі. Саме проти цього я й бажав би, щоби всі племена і слов'янські, і неслов'янські могли об'єднатися й поборотися спільними силами проти насилля й варварства. Міцкевич! Ти би хотів нас поєднати з москалями? Ні, ніщо ніколи нас не поєднає! А проте є один засіб: нехай вони скинуть нашого і свого тирана, нехай насміляться хоча би один раз бути вільними, і тоді ми подамо їм руку. Але хіба вони можуть бути вільними? Москалі вільними? Ні, я цьому не вірю!» [19, арк. 26—26 зв.].

Соціально-психологічна атмосфера й настрої громадськості Наддніпрянської України кінця 1840-х років віддзеркалюються в пам'ятках епістолярного жанру, створених і збережених до наших днів завдяки унікальній культурі особистого спілкування через листування XIX століття.

Видатний український громадсько-культурний діяч і меценат Г.П. Галаган у своїй кореспонденції від 1849 року вказував на те, що в Києві всі, починаючи з генерал-губернатора, вели «...якесь дивне життя, далеке від усіялого співжиття», що характеризувалося ранковими церемонними візитами неодмінно у фраках, водночас увечері всі дами сиділи вдома «замкненими», виїжджаючи лише на бали. А всі спроби «розбити лід, в якому закрістилося місцеве суспільство», виявилися невдалими. За словами Г.П. Галагана, «ще можна знайти тут життя в деякій і малій частині університетських учених», утім він мусив із жалем констатувати бруталне придушення свободи університетського розвитку у «святomu місті Києві»: «Нині університет тутешній під безпосередньою командою Бібікова, який познайомився з ученим співтовариством суворою промовою. Він зібрав усіх студентів і запитав їх: "скажіть, що можете ви мені зробити?" вони відповіли: "нічого". "А я можу закрити Університет, так знайте..."» [5, арк. 2].

У цей період офіційна преса Російської імперії виконувала роль рупора пропаганди імперської ідеології, спрямованої на формування в суспільній свідомості антизахідних настроїв. Наприклад, на шпальтах «Полтавських губернських ведомостей» від 13 червня 1849 року передруковувалися статистичні матеріали щодо національного складу Австрійської імперії з «Журнала Міністерства Народного Просвещения» й наводився витяг із фельетону, опублікованого в наближеній до III відділення газеті «Северная Пчела»: «Російські серця звертаються до країн, у яких брати наші, російські воїни, мають відновити закони і правду, зневажені пихою, злобою й хибним ученням, до країн, у яких будуть майорити переможні російські прапори і блищати ті само багнети, які блищали на горах Альпійських і на Марсовому Полі, в Парижі» [9, с. 245].

Водночас у 1849 році від управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора надходили секретні розпорядження для місцевих предводителів дворянства щодо посилення контролю за поміщиками й управителями та протидії «безладу», оскільки з'являлися відомості, «...що деякі неблагонадійні люди починають розпускати різні безглузді чутки, які турбують і непокоять людей добродушних, приховуючи від них істинний стан справ, і що в багатьох поміщиків є закордонні недозволені газети і книги, наповнені різними вигадками, з яких вірогідно здебільшого черпаються безглуздості...» [25, арк. 4 зв.].

Репресивно-охоронні заходи, спрямовані на протидію поширенню революційних ідей на теренах Російської імперії, вживалися й після придушення «Весни народів». 1853 року в документації управління київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора з грифом «секретно» фіксувалося, що «...угорський бунтівник Кошут, який мешкає в м. Лондоні, прагнучи знову підбурити угорців до загального повстання, а також схвилювати уми й поляків, для чого знайшов спосіб розсилати свою

прокламацію...» [27, арк. 37]. З огляду на поширення в Галичині американських червоних хустинок, завезених з Великої Британії, на яких після занурення в гарячу воду чітко проявлялися друковані тексти прокламації Л. Кошута, на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства було встановлено суворий нагляд з метою їх своєчасного виявлення й вилучення.

Цього ж року на Волинську ліквідаційну комісію було покладено реалізацію ухвали міністра державного майна Російської імперії щодо конфіскації всіх маєтностей Ф. Єржмановського, «...винного у втечі 1848 року за кордон, у вступі там до заколотницького війська...» [28, арк. 1—1 зв.].

Наукова новизна. У статті на основі документів, зокрема і вперше запроваджених до наукового обігу, з фондів «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), а також кореспонденції Г.П. Галагана з фонду «Українська Академія наук — Всеукраїнська Академія наук» (ф. X) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського висвітлено прояви суспільних настроїв і реакції на події «Весни народів» в Європі на теренах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства в ширшому контексті концептуального осмислення значення революційного процесу 1848—1849 років для формування європейської політичної і правової культури.

Висновки. Загальноєвропейський революційний процес 1848—1849 років порушив політичну рівновагу Віденської системи міжнародних відносин, розкривши можливості радикальної перебудови геополітичної конфігурації в Європі внаслідок розпаду Габсбурзької монархії. Попри поразку «Весни народів», пов'язаний з нею комплекс культурно-ідеологічних концепцій, суспільно-політичних процесів, національно-визвольних рухів, міжнародних відносин значною мірою визначив шляхи подальшого розвитку європейської цивілізації. Подіями цієї історичної епохи було закладено підвалини майбутніх масштабних модернізаційних процесів, перетворень і реформ, що справили вагомий вплив на формування сучасної політичної культури Європи з її базовими поняттями громадянського суспільства і правової держави. Революції 1848—1849 років дали поштовх розвитку національно-визвольних рухів в Європі, актуалізації питання становища національних меншин у межах полінаціональних державних утворень, набули розвою ідеї австрославізму, відбулося піднесення національної самосвідомості слов'янських народів, викристалізовувався досвід використання інструментів парламентаризму як засобу обстоювання національних прав.

Національно-культурне піднесення охопило й українські землі, що входили до складу Габсбурзької монархії, водночас на теренах Наддніпрянської України царським урядом вживалися заходи щодо протидії

поширенню інформації про революційні події в Європі. Аналіз документів канцелярії київського, подільського й волинського генерал-губернатора, канцелярії попечителя Київського навчального округу, а також джерел особового походження дозволяє відтворити важливі аспекти настроїв місцевої громадськості через призму наглядової і репресивної діяльності органів державної влади Російської імперії, що, зокрема, фіксували факти поширення відомостей про революції в Європі, про покращення становища селян у Галичині, виявляли заборонену літературу, твори антиурядового змісту, в яких засуджувалася загарбницька зовнішня політика царизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабой А.З. Правобережная Украина в 1848 г. // Исторические записки. 1950. № 34. С. 112.
2. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. Ужгород : ПП «АУТОДОР-ШАРК», 2017. 596 с.
3. Виднянский С. В. Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. Киев, 1990. С. 126—127.
4. Віднянський С., Данилюк Д. Олександр Духнович та його творча спадщина // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Київ, 2003. Вип. 12. С. 43.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. Х. Од. зб. 18210. Арк. 2.
6. Косачевская Е.М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1965. С. 149.
7. Криль М., Стеблій Ф. Галицкая Матица во Львове // Славянские матицы, XIX век. 1996. Ч. 1. С. 190—233.
8. Мельникова І. Національно-визвольний рух українців Закарпаття у 1848 р. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2003. Вип. 12. С. 9—37.
9. Народонаселение Австрийской империи по племенам // Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. 1849. № 22. 1 июня. С. 245.
10. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ : Наук. думка, 1971. 300 с.
11. Стеблій Ф. «Весна народів» // Львівщина : історико-культурні та краєзнавчі нариси : до 130-ліття заснування т-ва «Просвіта». Львів : Центр Європи, 1998. С. 165—182.
12. Стеблій Ф. Боротьба українців Галичини за національно-територіальну автономію в добу «Весни народів» // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 16. С. 96—106.
13. Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Галичині // Шашкевичіана. Львів; Вінніпег, 2004. Вип. 5/6. С. 417—431.
14. Стеблій Ф. Українська «Весна народів» у Львові // Львів : історичні нариси. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 168—183.
15. Стеблій Ф.І. Революції 1848—1849 років у Європі і Україна. Київ: Тов. «Знання», 1973. 48 с.
16. Стеблій Ф.І. Український національний рух у Карпатському регіоні як компонент європейської «Весни народів» 1848—1849 рр. // Проблеми регіональної політики. Львів, 1995. С. 198—212.

17. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 110. Арк. 2—2 зв.
18. Там само. Оп. 797. Спр. 209. Арк. 22—22 зв.
19. Там само. Арк. 26—26 зв.
20. Там само. Оп. 798. Спр. 433. Арк. 24.
21. Там само. Арк. 94.
22. Там само. Спр. 484. Арк. 5—6 зв.
23. Там само. Спр. 63. Арк. 2—2 зв., 5—6.
24. Там само. Спр. 80. Арк. 10—32 зв.
25. Там само. Оп. 799. Спр. 186. Арк. 4 зв.
26. Там само. Спр. 2. Арк. 1—1 зв.
27. Там само. Оп. 803. Спр. 25. Арк. 37.
28. Там само. Спр. 324. Арк. 1—1 зв.
29. Там само. Оп. 807. Спр. 146. Арк. 151—153.
30. Там само. Ф. 707. Оп. 261. Спр. 6. Арк. 11.
31. Там само. Арк. 132—132 зв.
32. Там само. Арк. 38.
33. Шевченко Ф.П. Лук'ян Кобилиця. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. 204 с.
34. Constitution de 1848, 2^e République. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-2e-republique>
35. Havlíček K. Politické spisy. "Pražské Noviny" (1846—1848). Praha, 1900. S. 59, 64.
36. Lo Statuto del Regno o Statuto Fondamentale della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848 (Statuto Albertino). URL: https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf
37. Manifesto of the first Slavonic Congress to the nations of Europe 1 June 12th 1848 // Slavonic and East European Review 26 (1947/48), 309—313. URL: https://moodle2.units.it/pluginfile.php/424253/mod_resource/content/1/Manifesto%20del%20primo%20Congresso%20slavo%20alle%20nazioni%20dEuropa.pdf
38. Palacký F. Letter to Frankfurt, 11 April 1848 (Psaní do Frankfurta dne 11. dubna 1848) // Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770—1945. Budapest: Central European University Press, 2007. Vol. II. P. URL: <https://books.openedition.org/ceup/2345> <https://doi.org/10.1515/9786155211249-045>
39. Verfassung des deutschen Reiches vom 28. März 1849. URL: <http://verfassungen.de/de/de06-66/verfassung48-i.htm>

Отримано 2 березня 2023 р.

REFERENCES

1. Baraboi A.Z. Pravoberezhnaia Ukraina v 1848 g. [Right-bank Ukraine in 1848]. *Istoricheskie zapiski* [Historical notes]. 1950. No. 34. [In Russian].
2. Bevziuk Ye.V. Formuvannia natsionalnoi identychnosti zakhidnykh slovian [Formation of the national identity of the Western Slavs]. Uzhhorod, 2017. 596 p. [In Ukrainian].
3. Vidnianskii S. V. Idei slavianskogo edinstva v istoricheskoi kontseptsii A.V. Dukhnovicha [Ideas of Slavic unity in the historical concept of A.V. Dukhnovich] // Kulturnye i obshchestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy [Ukraine's cultural and social relations with the countries of Europe]. Kyiv, 1990. Pp. 126—127. [In Russian].
4. Vidnianskyi S., Danyliuk D. Oleksandr Dukhnovych ta yoho tvorchya spadshchyna [Oleksandr Dukhnovych and his creative heritage]. *Mizhnarodni v'iazky Ukrainy: naukovy*

- poshuky i znakhidky* [International relations of Ukraine: scientific searches and findings]. 2003. Iss. 12. 43 p. [In Ukrainian].
5. Fond 10. Unit 18210. Fol. 2. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 6. Kosachevskaia E.M. Vostochnaia Galitsiia nakanune i v period revoliutsii 1848 g. [Eastern Galicia on the eve and during the 1848 revolution]. Lviv, 1965. 149 p. [In Russian].
 7. Kril M., Steblii F. Galitskaia Matitsa vo Lvove. *Slavianskie matitsy, XIX vek* [Slavic Matices, 19th century]. 1996. P. 1, pp. 190—233. [In Russian].
 8. Melnykova I. Natsionalno-vyzvolnyi rukh ukraintsv Zakarpattia u 1848 r. [The National Liberation Movement of Ukrainians in Transcarpathia in 1848]. *Mizhnarodni zviiazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* [International relations of Ukraine: scientific searches and findings]. 2003. Iss. 12, pp. 9—37. [In Ukrainian].
 9. Narodonaselenie Avstriiskoi imperii po plemenam [Population of the Austrian Empire by tribes]. *Poltavskie gubernskie vedomosti. Neofitsialnaja chast* [Poltava provincial gazette. Unofficial part]. 1849. No. 22. June 1, p. 245. [In Russian].
 10. Serhiienko H.Ya. Suspilno-politychnyi rukh na Ukraini pislia povstannia dekabrystiv [The social and political movement in Ukraine after the Decembrist uprising.]. Kyiv, 1971. 300 p. [In Ukrainian].
 11. Steblii F. Vesna narodiv [Springtime of the Peoples] // Lvivshchyna: istoryko-kulturni ta kraieznavchi narysy: do 130-littia zasnuvannia t-va Prosvita [Lviv Region: Historical, Cultural and Local Lore Essays: to the 130th Anniversary of the Prosvita society]. Lviv, 1998. Pp. 165—182. [In Ukrainian].
 12. Steblii F. Borotba ukraintsv Halychyny za natsionalno-terytorialnu avtonomiiu v dobu Vesny narodiv [The Struggle of Ukrainians in Galicia for National and Territorial Autonomy in the Era of the Springtime of the Peoples]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood]. Lviv, 2008. Iss. 16, pp. 96—106. [In Ukrainian].
 13. Steblii F. Ukrainska Vesna narodiv u Halychyni [Ukrainian Springtime of the Peoples in Galicia]. *Shashkevychiana* [Shashkevychiana]. Lviv; Winnipeg, 2004. Iss. 5/6, pp. 417—431. [In Ukrainian].
 14. Steblii F. Ukrainska Vesna narodiv u Lvovi [Ukrainian Springtime of the Peoples in Lviv] // Lviv: istorychni narysy [Lviv: historical essays]. Lviv, 1996. Pp. 168—183. [In Ukrainian].
 15. Steblii F.I. Revoliutsii 1848—1849 rokov u Yevropi i Ukraina [Revolutions of 1848—1849 in Europe and Ukraine]. Kyiv, 1973. 48 p. [In Ukrainian].
 16. Steblii F.I. Ukrainskyi natsionalnyi rukh u Karpatskomu rehioni yak komponent yevropeiskoi Vesny narodiv 1848—1849 rr. [The Ukrainian national movement in the Carpathian region as a component of the European Springtime of the Peoples of 1848—1849.]. *Problemy rehionalnoi polityky* [Problems of regional policy]. Lviv, 1995. Pp. 198—212. [In Ukrainian].
 17. Fond 442. Inventory 798. Unit 110. Fol. 2—2. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
 18. Fond 442. Inventory 797. Unit 209. Fol. 22—22. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
 19. Fond 442. Inventory 797. Unit 209. Fol. 26—26. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
 20. Fond 442. Inventory 798. Unit 433. Fol. 24. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

21. Fond 442. Inventory 798. Unit 433. Fol. 94. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
22. Fond 442. Inventory 798. Unit 484. Fols. 5—6. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
23. Fond 442. Inventory 798. Unit 63. Fols. 2—2, 5—6. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
24. Fond 442. Inventory 798. Unit 80. Fols. 10—32. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
25. Fond 442. Inventory 799. Unit 186. Fol. 4. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
26. Fond 442. Inventory 799. Unit 2. Fol. 1—1. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
27. Fond 442. Inventory 803. Unit 25. Fol. 37. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
28. Fond 442. Inventory 803. Unit 324. Fol. 1—1. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
29. Fond 442. Inventory 807. Unit 146. Fols. 151—153. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
30. Fond 707. Inventory 261. Unit 6. Fol. 11. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
31. Fond 707. Inventory 261. Unit 6. Fol. 132—132. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
32. Fond 707. Inventory 261. Unit 6. Fol. 38. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
33. Shevchenko F.P. *Lukian Kobylitsia*. Kyiv, 1958. 204 p. [In Ukrainian].
34. Constitution de 1848, Iie République. Retrieved from: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-iiie-republique>
35. Havlíček K. *Politické spisy. Pražské Noviny (1846—1848)*. Praha, 1900.
36. Lo Statuto del Regno o Statuto Fondamentale della Monarchia di Savoia del 4 marzo 1848 (Statuto Albertino). Retrieved from: https://www.quirinale.it/allegati_statici/costituzione/Statutoalbertino.pdf
37. Manifesto of the first Slavonic Congress to the nations of Europe 1 June 12th 1848. *Slavonic and East European Review* 26 (1947/48), pp. 309—313. Retrieved from: https://moodle2.units.it/pluginfile.php/424253/mod_resource/content/1/Manifesto%20del%20primo%20Congresso%20slavo%20alle%20nazioni%20dEuropa.pdf
38. Palacký F. Letter to Frankfurt, 11 April 1848 (Psaní do Frankfurta dne 11. dubna 1848). *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770—1945*. Budapest: Central European University Press, 2007. Vol. II. P. Retrieved from: <https://books.openedition.org/ceup/2345> <https://doi.org/10.1515/9786155211249-045>
39. *Verfassung des deutschen Reiches vom 28. März 1849* [Constitution of the German Empire of 28 March 1849]. Retrieved from: <http://verfassungen.de/de/de06-66/verfassung48-i.htm>

Received on March 2, 2023

Oksana Ivanenko

Institute of History of Ukraine
of National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6154-0444

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

"SPRINGTIME OF THE PEOPLES" OF 1848-1849 AND ITS REFLECTION
IN DOCUMENTARY HERITAGE OF NADDNIPRIANSKA UKRAINE
(BASED ON ARCHIVAL MATERIALS OF KYIV, PODILLIA AND VOLYN PROVINCES)

The purpose of the study is to reveal important manifestations of the pan-European revolutionary process of 1848-1849 in the archival documents of the Kyiv, Podillia, and Volyn Governorates against the background of a generalised picture of the leading trends in its development. **The research methodology** is based on the principle of historicism, systemic and civilisational approaches, historical-genetic and comparative-historical methods, which makes it possible to apply the method of critical analysis and interpretation of sources in the historical and cultural context. **Scientific novelty.** The article, based on documents, including those first introduced into scientific circulation, of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv and the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, highlights important manifestations of public sentiment and reaction to the events of the "Springtime of the Peoples" in Europe in the territories of the Kyiv, Podillia and Volyn Governorates in the broader context of conceptual understanding of the significance of the revolutionary process of 1848-1849 for the formation of European political and legal culture. **Conclusions.** Despite the defeat of the "Springtime of the Peoples" of 1848-1849, the complex of cultural and ideological concepts, socio-political processes, national liberation movements, and international relations associated with it largely determined the ways of further development of European civilisation. The events of this historical era laid the foundations for future large-scale modernisation processes, transformations and reforms that had a profound impact on the formation of Europe's modern political culture with its basic concepts of civil society and the rule of law. The national and cultural upsurge also encompassed the Ukrainian lands that were part of the Habsburg monarchy, while in the territory of the Naddniprianska Ukraine the tsarist government took measures to counteract the spread of information about revolutionary events in Europe. The analysis of documents from the office of the governor general of Kyiv, Podillia, and Volyn, the office of the trustee of the Kyiv educational district, and personal sources allows us to reconstruct important aspects of the mood of the local public through the prism of the supervisory and repressive activities of the state authorities of the Russian Empire. In particular, they recorded the facts of the dissemination of information about revolutions in Europe, the improvement of the situation of peasants in Galicia, and found banned literature and anti-government works that condemned the tsarist foreign policy.

Key words: "Springtime of the Peoples" of 1848-1849, revolutionary process, Europe, political culture, Naddniprianska Ukraine, archival documents.

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.154>

УДК 930.253: [061.1: 342.511(477)]-043.83

Володимир Удовик,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
директор Фонду Президентів України, Національна бібліотека
України імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-7749-8095

E-mail: udovik@ukr.net

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ: ФОРМУВАННЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета роботи. Висвітлення архівної джерельної бази дослідження інституту президентства в Україні періоду його становлення, яка зберігається в різних центральних та регіональних державних архівах України та в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. **Методологія.** Дана робота ґрунтується на загальних положеннях системного аналізу з використанням складових загальнонаукових (абстрагування, узагальнення, формалізація) та емпірико-теоретичних (аналіз, синтез) методів, методів архівознавства. **Наукова новизна.** Уперше системно розглянуто та залучено до наукового обігу різноманітні комплекси архівних документів, що зберігаються в різних архівних та бібліотечних установах і висвітлюють становлення інституту президентства в Україні, окреслено основні наукові праці з цього питання, джерела структуровано за змістом фондів. **Висновки.** Результати аналізу архівних джерел з історії інституту президентства в Україні, зокрема з питань створення та перших кроків даної інституції, переконують, що у своїй сукупності комплекси документів надають дослідникам основну інформацію щодо цих процесів, дають змогу простежити роль президента в розвитку державотворення на початку 90-х років ХХ століття, становлення та еволюцію інституту глави держави

Цитування: Удовик В. Архівні джерела з історії становлення інституту президентства в Україні: формування та актуальні питання дослідження. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 154—166. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.154>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

в Україні, його неперервність, проте почасти й свідчать про відсутність послідовності у формуванні фондів. Джерельна база з проблематики інституту президентства в Україні досить репрезентативна, дозволяє об'єктивно вивчати питання інституалізації президентської влади, разом з тим вона недостатньо залучена до наукового обігу через розпорошеність між різними фондами, а також через відсутність систематичного оновлення, науково-інформаційних видань та комплексних наукових досліджень. Актуальним залишається й питання вивчення досвіду функціонування президентських архівів, бібліотек та музеїв у різних країнах світу з метою втілення кращих практик в Україні.

Ключові слова: інститут президентства, Президент України, архівні документи, веб-сайти президентів України.

Актуальність теми дослідження. Дослідження інституту президентства в Україні є важливим напрямом для українського суспільства, оскільки президент не просто виконує роль голови держави і здійснює великий вплив на політичну систему України, зокрема на виборчий процес, формування уряду та призначення на вищі державні посади, — він є символом незалежної держави. Непересічним є значення Президента України для консолідації нації та визначення пріоритетів її розвитку. Вивчення інституту президентства допомагає зрозуміти, як ці процеси відбуваються, як вони взаємодіють з іншими інститутами влади та впливають на політичну стабільність у країні. Крім того, Президент репрезентує Україну в міжнародних відносинах, створюючи її імідж на світових майданчиках.

Інститут президентства — це суспільно-політичне явище, яке відбиває не тільки діяльність вищої посадової особи країни, а й систему служб, що забезпечують виконання функцій президента, комплекс нормативних документів, згідно з якими президент здійснює свої повноваження та за якими відбуваються вибори глави держави. На жаль, дослідження становлення, розвитку та прогнозування перспектив цієї інституції утруднені через розпорошеність джерельної бази офіційного характеру, матеріалів з політичного, культурного життя президентів України та матеріалів особового походження.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельна база з проблематики інституту президентства представлена сукупністю різних видів джерел: це — нормативні документи, авторські видання президентів та експрезидентів, інтернет-ресурси, аналітичні матеріали президентських служб та інституцій, періодична преса, електронні бази даних, а також архівні та музейні документи в галузі політичної культури України [17].

На сьогодні дослідники функціонування інституту президентства в Україні приділяють увагу юридичним [2; 3; 15], політологічним [8] та управлінським [6] аспектам його діяльності, особистостям лідерів держави [22] та початковому етапу становлення даного явища [22]. Зокрема, суб'єктивні погляди на президентську діяльність Л. Кравчука виклали у своїх дослідженнях його колишній помічник М. Михальченко та В. Андру-

щенко [11; 12], а також фахівець з політичної історії України В. Литвин [9; 10]. Соратники другого президента П. Гайдуцький та С. Гальчинський постійно підтримують науковий інтерес до епохи правління Л. Кучми [4; 5]. Свій журналістський досвід використав В. Денисенко в науковій праці про становлення політичного режиму В. Януковича [7]. Проте історичних студій, які б розглядали неопубліковані архівні джерела в повному обсязі, ще недостатньо.

Мета дослідження. Проаналізувати архівні джерела інституту президентства в Україні кінця ХХ — початку ХХІ ст., з'ясувати їхню повноту та репрезентативність в архівах України.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що в деяких країнах світу архівні документи і матеріали з проблематики інституту президентства зберігаються в окремій державній інституції або в персональних бібліотеках-архівах (як у США). І в таких архівах міститься не лише офіційна документація, а й знаходяться особові фонди, електронні інформаційні ресурси, фото- та відеоматеріали. Ця практика не дуже поширена, оскільки офіційні документи, які продукує апарат глави держави, зазвичай зберігаються вкупі з документами інших державних інституцій. США започаткували нову традицію окремого зберігання офіційних документів разом з матеріалами особового походження задля розвантаження архівосховищ національної державної установи, зменшення фінансових витрат на їхнє утримання, а також з метою популяризації постаті президента, активізації історичного сприйняття цієї інституції серед громадян та іноземних відвідувачів.

У країнах Європи така традиція не прижилася, тому в більшості випадків документальна спадщина інституту президентства розпорошена між національними архівами та музейно-бібліотечними установами — як державними (Меморіал Федерального президента Фрідріха Еберта, Музей президентства Португальської Республіки, Музей Урхо Кекконена (Фінляндія) та ін.), так і приватними чи комунальними (Музей сучасної історії імені Карла Реннера (Австрія), Музей Жоржа Помпиду в Монбюдиф, Музей президента Жака Ширака (Франція) та ін.).

За американською традицією, проте зі своєю специфікою, у 2007 р. було створено Президентський архів Республіки Корея, а вже у 2015 р. він перейшов у нове, більше приміщення для постійно зростаючих обсягів архівної документації. Установа отримує та зберігає документальну спадщину (офіційні документи, фото- та відеоматеріали, передвиборчі плакати та листівки, подарунки та особисті речі, які доповнюють висвітлення історичних подій та персон) усіх корейських президентів, починаючи від Лі Син Мана — першого Президента Південної Кореї (1948—1960 рр.) [14].

На початку 1990-х років президентські архіви були створені в низці пострадянських країн: Республіці Казахстан, Киргизькій Республіці та ін. Вони здійснюють зберігання текстових (з паперовою основою), аудіовізуальних,

електронних документів, пов'язаних з діяльністю адміністрацій президентів та органів, створених при главах держав, окремих центральних виконавчих органів, державних та політичних діячів, громадських, політичних об'єднань, фондів архівних установ-попередників, а також документів особового походження і приватних архівів президентів [13; 16].

Україна не пішла шляхом створення окремої єдиної інституції для документів і матеріалів президентської влади, що, можливо, було пов'язано з перманентним протистоянням між гілками влади та постійними намаганнями обмежити владу президента з боку законодавчого органу та опозиційних політичних сил. Отож документальні інформаційні ресурси, які висвітлюють діяльність інституту президентства в Україні, розпорошені між різноманітними архівними, бібліотечними та музейними установами.

На початковому етапі всі офіційні документи, які продукує Адміністрація/Офіс Президента України, зберігаються в архівному відділі Адміністрації/Офісу Президента України, а після відповідного строку зберігання передаються на збереження та наукове опрацювання в Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), оскільки належать до джерел його комплектування. Це найбільший масив документів, пов'язаних з діяльністю Президента України. На сьогодні ЦДАВО України зберігає лише у ф. 5233 «Секретаріат Президента України» 8460 справ, об'єднаних у п'ять описів за період від 1991 до 2005 рр. З цього масиву близько 3 % справ мають гриф «таємно». Повний перелік справ, що сформовані в описі 1 та описі 2, доступний на порталі ЦДАВО України. Отож користувачам та дослідникам сьогодні набагато легше відшукати необхідні документи, пов'язані з діяльністю перших президентів України. Даний фонд містить не лише укази, розпорядження, доручення президентів України та матеріали до них, а й листування Президента України, документи всіх служб Адміністрації/Секретаріату Президента України, матеріали з підготовки закордонних візитів та візитів іноземних делегацій в Україну тощо.

ЦДАВО України не надає відкритого доступу до оцифрованих документів цього фонду, за винятком однієї оцифрованої справи, яка розміщена на порталі в повному обсязі. Це справа, присвячена Указу Президента України № 128/94 «Про військову форму одягу військовослужбовців Збройних Сил та інших військових формувань України», в яку сформовані всі документи, що стосуються даного Указу та висвітлюють прийняття нових українських стандартів військової форми на початковому етапі становлення Збройних Сил України (оп. 1, спр. 374).

Основний масив архівних документів щодо діяльності президентської влади в Україні доповнюють архівні матеріали з інших фондів — ф. 1 «Верховна Рада», ф. 5225 «Центральна виборча комісія», де зібрано документи та матеріали, що висвітлюють еволюцію інституту президентства в Україні,

дають уявлення про політичний процес запровадження посади президента та розвиток політичних протиріч між законодавчою та виконавчою гілками влади за розподіл владних повноважень, зокрема й передвиборчі перегони. Їх доповнює опис 28 «Центральна виборча комісія по виборах народних депутатів України», що містить документи, які стосуються першої президентської виборчої кампанії 1991 р. та позачергових президентських виборів 1994 р. (ф. 1, оп. 28, т. 2). Тут представлені постанови, рішення, стенограми ЦВК, окружних комісій, стенограми пресконференцій, присвячених президентським виборам, тексти статей та виступів членів ЦВК у ЗМІ, документи про висунення та реєстрацію кандидатів у президенти України, а також аналітичний звіт Міжнародного фонду виборчих систем (Вашингтон, США) щодо підготовки і проведення виборів Президента України.

Для дослідження ролі Президента України в конституційному процесі цінним є ресурс опису 35 «Конституційна Комісія», в якому зібрано матеріали за 1990—1996 рр., до часу завершення роботи цієї Комісії у зв'язку з прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. (ф. 1, оп. 35, т. 2). Серед документів опису — протоколи та стенограми засідань Комісії і матеріали до них, низка проєктів нової Конституції України, стенограми пленарних засідань Верховної Ради України з обговорення проєктів та результатів поіменних голосувань, а також пропозиції і зауваження до проєкту Основного Закону глави держави та народних депутатів [23, с. 32—33]. Цікаво, що тут зібрано також наукові праці з проблематики конституціоналізму, огляди ЗМІ про хід обговорення проєкту Конституції, що доповнюють офіційні документи матеріалами з вивчення громадської думки про перебіг конституційного процесу.

Постать першого Президента Л. Кравчука, зокрема його діяльність на посаді Голови Верховної Ради України, процес ухвалення важливих рішень щодо здобуття Україною незалежності та перші кроки становлення української держави висвітлюють матеріали «Протокольної частини загального відділу» (ф. 1, оп. 16, т. 4—5).

Слід зазначити, що частина документів і матеріалів з питань інституту президентства, зокрема його взаємовідносини з виконавчою гілкою влади, а також шлях голови уряду до президентського посту міститься у справах фонду «Кабінет Міністрів України» (ф. 2, оп. 15, т. 8—9), де зберігаються документи щодо діяльності Президента Л. Кравчука, а також Л. Кучми на посаді прем'єр-міністра України (1992—1993 рр.) та Президента України, урядові документи періоду прем'єрства В. Януковича (оп. 21).

Значний масив документів щодо президентських виборчих перегонів зібрано в центральних державних архівних установах. Так, у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ) це ф. 327 «Колекція документів з проведення виборів Президента України 2004 року (Помаранчева революція)» (46 справ за період 2004—2005 рр.)

та ф. 332 «Колекція агітаційних документів, інформаційно-аналітичних видань про участь політичних партій, об'єднань, їх представників та громадян у виборах Президента України, депутатів Верховної Ради України і місцевих рад» (за період 1994 р. — по теперішній час). Зазначений масив складається з агітаційних матеріалів, передвиборчих програм кандидатів у президенти України та документів політичних партій і громадських об'єднань, які брали участь у перебігу або оцінці президентських виборів. Частина матеріалів про діяльність кандидатів у президенти України, які висувалися від політичних партій, міститься у фондах відповідних політичних інституцій.

Серед документів ЦДАГОУ, які висвітлюють постать першого Президента України Л. Кравчука, значний обсяг становлять матеріали щодо його діяльності на посадах у ЦК КПУ, серед них — інформаційні повідомлення та записки стосовно розвитку культурних інституцій [21] та наукових установ [20], про необхідність видання збірника документів про голод 1932—1933 рр. [19] та ін.

Документальні архівні матеріали, зокрема електронні, Центральний державний електронний архів України (зараз — Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів) розпочав накопичувати ще у 2010 р. Так, було створено Електронну архівну колекцію «Президентські вибори 2010» (ф. 1, 27 од. зб.), архівні колекції «Позачергові вибори Президента України 2014» (ф. 14, 10 од. зб.), «Вибори Президента України 2019: колекція архівних електронних інформаційних ресурсів» (ф. 31, 23 од. зб.). Для дослідження політичних процесів значний інтерес становлять архівовані персональні вебсайти кандидатів у президенти, сайти політичних партій, що висували своїх кандидатів, а також архів інтернет-порталів ЦВК та «Президент України. Офіційне інтернет-представництво». Доповнюють ці колекції тематичні розділи ЗМІ, зокрема інформаційного порталу «РБК-Україна», Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ», а також громадянської мережі «Опора», що відстежувала питання дотримання законності під час президентських перегонів.

Архівні копії офіційних вебсайтів президентів України В. Ющенко, В. Януковича та П. Порошенка зберігаються у Фонді Президентів України Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ФПУ НБУВ). Вони офіційно передані на зберігання відповідними підрозділами Адміністрації/Секретаріату/Офісу Президента України разом з іншими архівними матеріалами й охоплюють період від 1991 р. по теперішній час. Інформаційні електронні ресурси доповнюють традиційні та висвітлюють багатогранну діяльність президентів України під час їхнього перебування на вищій державній посаді. Архівні документи та матеріали є складовою частиною бібліотечно-архівно-музейної колекції з проблематики інституту президентства. Архівна колекція ФПУ НБУВ складається з вітальних адресів і листівок на ім'я Президента України від глав держав та урядів, міжна-

родних та українських установ і організацій; листування громадян України, адресованого Президентові України; добірок матеріалів ЗМІ з актуальних суспільно-політичних та економічних питань, з висвітлення міжнародних візитів; фото-, аудіоматеріалів, грамот та дипломів почесних звань президента, а також матеріалів президентських виборчих кампаній (агітаційних, аудіо-, відео-, фото-) [18].

Вітальні адреси та листівки від громадян України, українських державних і громадських організацій, а також зарубіжних інституцій та глав держав систематизовані за роками та подіями, яким вони присвячені. Це, зокрема, вступ на посаду або інавгурація, річниця, пов'язані з державними або релігійними святами. Цінність цих документів визначається не лише суспільно-політичною метою — визнання української держави на міжнародній арені через особу її головного представника, але й соціокультурною, оскільки часто такі листи чи листівки мають художню цінність (зображення традиційного для певної країни оздоблення або видатних пам'яток тощо).

Вирізняються унікальною художньою цінністю вітальні листівки та виробу від українських організацій та громадян. За елементами художнього оздоблення, орнаменту чи мотиву виробу можна визначити не лише регіон, який представляють автори, а й їхню професійну приналежність. При вивченні масиву вітальних матеріалів та листів-звернень від українських громадян за їхньою тональністю та кількістю можна визначати рейтинги того чи іншого Президента України. Як правило, листи-звернення про допомогу у вирішенні соціально-економічних, культурно-просвітницьких чи побутових проблем мають продовження в листі-вдячності за врегульовану проблему. Інколи вони містять неопубліковані художні твори (вірші, нариси тощо) або пропозиції щодо вирішення суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх проблем сучасної України. Така постійна буденна робота апарату Президента України не завжди знаходить своє відображення у ЗМІ, тому архівний масив ФПУ НБУВ є цінним не лише для дослідників історії становлення та розвитку інституту президентства, а й для тих, хто пов'язаний з питаннями державного управління та розвитку стратегічних комунікацій, іміджу українських президентів, ставлення до президентської влади громадян України тощо.

У читальному залі ФПУ НБУВ архівні документи та матеріали репрезентуються як на експозиціях, що є постійними, так і на тимчасових, присвячених певним подіям.

Однією з найбільш цінних складових колекції ФПУ НБУВ є фонд Л. Кравчука, що містить інтерв'ю, виступи першого Президента України перед вітчизняними ЗМІ. Зокрема, в цих виступах простежується критика Л. Кравчуком за часів його президентства у 1991—1994 рр. російських ЗМІ, які ставили під сумнів українську незалежність та здатність української самостійної держави до розвитку.

У цьому ж фонді зберігаються повідомлення пресслужби Президента України за період 1991—1994 рр.; нотатки до виступу Президента України щодо проекту Конституції, референдуму та президентських виборів 1991 р.; матеріали з питань зв'язків із представниками української діаспори за кордоном; копії статей із зарубіжних часописів про Україну та її першого Президента. Також це матеріали щодо підготовки міжнародних візитів, зокрема візитів Президента України до США в 1992 та 1994 рр.; програми перебування Л. Кравчука у Швейцарії, на Економічному форумі в Давосі (31 лютого 1992 р.), та участі в засіданнях, присвячених проблемі нерозповсюдження ядерної зброї і перспективам розвитку атомних електростанцій у Східній Європі; копії виступів Президента Л. Кравчука на різних міжнародних майданчиках.

За матеріалами ЗМІ, які переважно є недоступними для світової мережі, можна відстежити процеси налагодження міжнародних взаємовідносин України з ключовими партнерами та вирішення актуальних внутрішніх проблем, зокрема кримського питання, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, ядерного роззброєння, економіки тощо.

Слід відзначити, що у ФПУ НБУВ зберігається та постійно поповнюється єдиний в Україні депозитарій прямої мови президентів України. Ця електронна повнотекстова база даних містить послання, звернення, доповіді, виступи, заяви, пресконференції, привітання, статті, листи, інтерв'ю, співчуття президентів, опубліковані у вітчизняних та зарубіжних ЗМІ, починаючи від 1991 р. по теперішній час. Більша частина цієї бази доступна для всіх користувачів через сторінку ФПУ НБУВ (<http://nbuv.gov.ua/node/48>) на вебпорталі НБУВ. На важливості створення і підтримки «архіву промов президентів як чинника реалізації публічності інституту президентства та у зв'язку з проголошеним розвитком демократизації через участь громадськості в реалізації владних повноважень Президента» наголошували дослідники системи державного управління та стратегічних комунікацій, зокрема А. Баровська та І. Коваль [1].

Документи, що репрезентують певні аспекти міжнародної діяльності перших президентів України, також зберігаються в міжнародних архівних установах, зокрема у Президентській бібліотеці Дж.У. Буша (<https://bush41library.tamu.edu>) та у Президентській бібліотеці Б. Клінтона (<https://clinton.presidentiallibraries.us>): це понад 350 аркушів листування, стенограми перемов президентів України Л. Кравчука та Л. Кучми з президентами США, фото і відеоматеріали, більша частина з яких доступна онлайн. В архівних колекціях наступних президентів США кількість матеріалів про президентів України, принаймні в оцифрованих документах, є набагато меншою й обмежується офіційними повідомленнями про міжнародні візити.

Вивчення особистостей президентів України не буде повним та об'єктивним без висвітлення їхнього життєвого та політичного шляху.

Чимало біографічних матеріалів про перших осіб країни зберігаються у фондах регіональних державних архівів. Так, у фондах Держархіву Рівненської області містяться документи щодо перших років життя та навчання Л. Кравчука (Актовий запис про народження Л.М. Кравчука; Запис з погосподарської книги про родину Л.М. Кравчука; Свідоцтво, видане Л.М. Кравчуку про закінчення Городищенської семирічної школи; Витяг з наказу по Рівненському кооперативному технікуму тощо); у фондах Держархіву Чернівецької області — документи про педагогічну роботу Л.М. Кравчука в Чернівецькому фінансовому технікумі та партійну діяльність — від секретаря первинної організації до завідуючого відділом пропаганди та агітації Чернівецького обкому КП України та ін.

Низка архівних матеріалів, які висвітлюють суспільно-політичну та соціально-економічну діяльність Президента Л. Кучми, зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Це, зокрема, фонди «Дніпропетровський обласний комітет Комуністичної партії України, м. Дніпропетровськ» (ф. П-19) та «Партком КПУ науково-виробничого об'єднання "Південне", м. Дніпропетровськ» (ф. П-3719). У цьому ж архіві зберігається й особиста справа Л. Кучми, якою актуалізується професійний та громадсько-політичний шлях майбутнього Президента України — від студента до генерального директора великого заводу [23, с. 29].

Значна розосередженість документальної спадщини інституту президентства певною мірою перешкоджає розвитку досліджень про цю важливу для функціонування української держави інституцію. На жаль, в Україні не дістала підтримки ідея індивідуальних меморіальних інституцій на кшталт музею або бібліотеки-архіву президентів, як і ідея окремої установи, яка б змогла збирати і зберігати всі документально-інформаційні ресурси інституту президентства або формувати зведені ресурси. Проте через постійну поляризацію громадської думки щодо перспектив інституту президентства взагалі та особистостей українських президентів зокрема в державі наразі практично відсутній запит не лише на збереження пам'яті, а й на ґрунтовні дослідження даної інституції.

Наукова новизна. Вперше системно розглянуто та залучено до наукового обігу комплекси документів, що зберігаються в різних архівних та бібліотечних установах і висвітлюють становлення інституту президентства в Україні, окреслено основні наукові праці з вивчення цього питання, джерела структуровано за змістом фондів.

Висновки. Запропонованим коротким оглядом масиву архівних джерел з історії інституту президентства в Україні репрезентовано його доволі значний інформаційний потенціал як для дослідження політичних процесів в Україні, так і для піднесення іміджу посади президента як символу незалежної влади в Україні. Ґрунтовна розробка джерельної бази, яка спроможна значно поглибити інформацію щодо ролі президента у процесах

державотворення та визначити пріоритетні напрями державної політики, ще попереду. Актуальними залишаються й питання вивчення зарубіжного досвіду функціонування президентських архівів, бібліотек та музеїв з метою втілення кращих практик в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баровська А., Коваль І. Архів промов президента як чинник реалізації публічності інституту президентства // *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. № 3. С. 39—44.
2. Берназюк Я.О. Конституційні основи правотворчості президента України. Херсон : Гельветика, 2013. 511 с.
3. Войчук А.Ю. Особливості інституту президентства за різних форм республіканського правління : дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 2020.
4. Гайдучський П.І. Україна за президентства Л.Д. Кучми. Київ : ДКС Центр, 2021. 607 с.
5. Гальчинський А.С. Кучма-президент. Десять років системних перетворень. 2-ге вид. Київ : Либідь, 2021. 430 с.
6. Головка О.С. Інститут президента в системі державного управління національної безпеки України та світу : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2020.
7. Денисенко В.І. Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010—2014 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук. Запоріжжя, 2021.
8. Зелінська М.І. Інститут президентства в Україні: етапи трансформації : дис. ... канд. політ. наук. Донецьк, 2008.
9. Литвин В.М. Президенти. Політичне лідерство: світові реалії, українська практика. Київ : Гамазин, 2019. 461 с.
10. Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть : На фоне политического портрета Л. Кравчука. Киев : Альтернативы, 1997. 335 с.
11. Михальченко М., Андрущенко В. Леонід Кравчук: «Все життя моє стало політикою». Київ : Парламентське вид-во, 2021. 598 с.
12. Михальченко Н.И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991—1995. Киев : Украинский Центр духовной культуры, 1996. 512 с.
13. Надольська В. Утворення та діяльність архівів президента в пострадянських країнах // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки: наук. журн.* Луцьк: Вид-во СВНУ ім. Лесі Українки, 2013. № 21 (269). С. 143—149.
14. Палієнко М. Архівна система Республіки Корея: історія і сучасність // *Українська орієнталістика*. 2012. Вип. 6. С. 168—170.
15. Пластун М.С. Роль інституту глави держави у формуванні та здійсненні державної антикорупційної політики: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018.
16. ПОЛОЖЕНИЕ об Архиве Президента Кыргызской Республики. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/3465/10?cl=ru-ru>. (дата звернення 15.12.2023).
17. Удовик В.М. Інститут президентства в Україні: джерела дослідження // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. 2011. Вип. 30. С. 134—142.
18. Udovyk V. The special collection «Fond of the Presidents of Ukraine» as the integrated informational resource research institute of presidency // *Slavic & East European Information Resources*. 2016. Vol. 17 (1—2). Pp. 79—88. <https://doi.org/10.1080/15228886.2016.1165071>

19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2149. Арк. 39. Записка Л. Кравчука першому секретарю ЦК КПУ В. Івашку про необхідність видання збірника документів про голод 1932—1933 рр. 20 грудня 1989 р.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2561. Арк. 31. Інформаційне повідомлення завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчука до ЦК Компартії України про створення Інституту клітинної біології і генетичної інженерії АН УРСР. 21 березня 1989 р.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2564. Арк. 96. Інформаційне повідомлення завідувача ідеологічного відділу ЦК КПУ Л. Кравчука до ЦК Компартії України про підтримку пропозицій громадськості, діячів літератури і мистецтва республіки щодо створення Шевченківського заповідника у м. Каневі Черкаської області. 26 серпня 1989 р.
22. Чернишевич О.В. Становлення та розвиток інституту президентства в Україні (1991—2006 рр.): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2009.
23. Шкабко С.І. Суспільно-політична та державна діяльність Леоніда Кучми (1975—2005 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2016.

Отримано 10 січня 2023 р.

REFERENCES

1. Barovska A., Koval I. Arkhiv promov prezydenta yak chynnyk realizatsii publichnosti instytutu prezydentstva [The archive of presidential speeches as a factor in the realization of the publicity of the institution of the presidency]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia* [Actual problems of state administration]. 2013. No. 3, pp. 39—44. [In Ukrainian].
2. Bernaziuk Ya.O. Konstytutsiini osnovy pravotvorchosti prezydenta Ukrainy [Constitutional foundations of law-making of the President of Ukraine]. Kherson, 2013. 511 p. [In Ukrainian].
3. Voichuk A.Yu. Osoblyvosti instytutu prezydentstva za riznykh form respublikanskoho pravlinnia [Peculiarities of the institution of the presidency under different forms of republican government] (Candidate's thesis). Kyiv, 2020. [In Ukrainian].
4. Haidutsyi P.I. Ukraina za prezydentstva L.D. Kuchmy [Ukraine under the presidency of L.D. Kuchma]. Kyiv, 2021. 607 p. [In Ukrainian].
5. Halchynskiy A.S. Kuchma-prezydent. Desiat rokiv systemnykh peretvoren [Kuchma-president. Ten years of systemic transformations]. 2nd edition. Kyiv, 2021. 430 p. [In Ukrainian].
6. Holovko O.S. Instytut prezydenta v systemi derzhavnoho upravlinnia natsionalnoi bezpeky Ukrainy ta svitu [Institute of the President in the system of state management of national security of Ukraine and the world] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2020. [In Ukrainian].
7. Denysenko V.I. Formuvannia ta funktsionuvannia v Ukraini politychnoho rezhymu Viktora Yanukovycha (2010—2014 rr.) [Formation and functioning of the political regime of Viktor Yanukovich in Ukraine (2010—2014)] (Doctor's thesis). Zaporizhzhia, 2021. [In Ukrainian].
8. Zelinska M.I. Instytut prezydentstva v Ukraini: etapy transformatsii [Institute of the presidency in Ukraine: stages of transformation] (Candidate's thesis). Donetsk, 2008. [In Ukrainian].
9. Lytvyn V.M. Prezydenty. Politychne liderstvo: svitovi realii, ukrainska praktyka [Presidents. Political leadership: world realities, Ukrainian practice]. Kyiv, 2019. 461 p. [In Ukrainian].

10. Litvin V.M. Ukraina: politika, politiki, vlast: Na fone politicheskogo portreta L. Kravchuka [Ukraine: politics, politicians, power: Against the background of the political portrait of L. Kravchuk]. Kyiv, 1997. 335 p. [In Russian].
11. Mykhalchenko M., Andrushchenko V. Leonid Kravchuk: "Vse zhyttia moie stalo politykoiu" [Leonid Kravchuk: "My whole life has become politics"]. Kyiv, 2021. 598 p. [In Ukrainian].
12. Mikhalchenko N.I. Belovezhye. L. Kravchuk. Ukraina 1991—1995 [Belovezhye. L. Kravchuk. Ukraine 1991—1995]. Kyiv, 1996. 512 p. [In Russian].
13. Nadolska V. Utvorennia ta diialnist arkhiviv prezydenta v postradianskykh krainakh [Creation and activity of presidential archives in post-Soviet countries]. *Naukovyi visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky: Istorychni nauky* [Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University: Historical Sciences]. 2013. No. 21 (269), pp. 143—149. [In Ukrainian].
14. Paliienko M. Arkhivna systema Respubliky Koreia: istoriia i suchasnist [Archive system of the Republic of Korea: history and modernity]. *Ukrainska oriientalistyka* [Ukrainian Orientalism]. 2012. Iss. 6, pp. 168—170. [In Ukrainian].
15. Plastun M.S. Rol instytutu hlavy derzhavy u formuvanni ta zdiisnenni derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky: zahalnoteoretychne doslidzhennia [The role of the institution of the head of state in the formation and implementation of state anti-corruption policy: a general theoretical study] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv, 2018. [In Ukrainian].
16. POLOZHENIE ob Arkhive Prezidenta Kirgizskoi Respubliki [REGULATION on the Archive of the President of the Kyrgyz Republic]. Retrieved from: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/3465/10?cl=ru-ru>. (accessed on December 15, 2023). [In Russian].
17. Udovyk V.M. Instytut prezydentstva v Ukraini: dzherela doslidzhennia [The Institute of the Presidency in Ukraine: sources of research]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2011. Iss. 30, pp. 134—142. [In Ukrainian].
18. Udovyk V. The special collection "Fond of the Presidents of Ukraine" as the integrated informational resource research institute of presidency. *Slavic & East European Information Resources*. 2016. Vol. 17 (1—2), pp. 79—88. <https://doi.org/10.1080/15228886.2016.1165071>
19. Fond 1. Inventory 11. Unit 2149. Fols. 39. Central State Archive of Public Associations and Ukrainians.
20. Fond 1. Inventory 32. Unit 2561. Fols. 31. Central State Archive of Public Associations and Ukrainians.
21. Fond 1. Inventory 32. Unit 2564. Fols. 96. Central State Archive of Public Associations and Ukrainians.
22. Chernyshevych O.V. Stanovlennia ta rozvytok instytutu prezydentstva v Ukraini (1991—2006 rr.): istorychnyi aspekt [Formation and development of the institution of the presidency in Ukraine (1991—2006): historical aspect] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 2009. [In Ukrainian].
23. Shkabko S.I. Suspilno-politychna ta derzhavna diialnist Leonida Kuchmy (1975—2005) [Socio-political and state activity of Leonid Kuchma (1975—2005)] (Candidate's thesis). Kyiv, 2016. [In Ukrainian].

Received on January 10, 2023

Volodymyr Udovik

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-7749-8095

E-mail: udovik@ukr.net

ARCHIVE SOURCES ON HISTORY OF ESTABLISHMENT
OF PRESIDENTIAL INSTITUTION IN UKRAINE:
FORMATION AND ACTUAL RESEARCH ISSUES

The goal of the work. Elaboration of the source base for the study of the formation of the presidency in Ukraine, in particular, the coverage of archival documents and materials stored in various central and regional state archives of Ukraine. **Methodology.** Achieving the set goal and solving the specific tasks of this article is based on the general provisions of a comprehensive analysis using elements of general scientific (abstraction, generalization, formalization) and empirical-theoretical (analysis, synthesis) methods. **Scientific novelty.** For the first time, a variety of complex archival documents highlighting the establishment of the presidency in Ukraine and stored in various archival, library, and museum institutions were systematically examined and included in scientific circulation, and the main scientific works on the study of this issue were outlined. **Conclusions.** The analysis and study of an array of archival sources on the history of the institution of the presidency in Ukraine, in particular the introduction and first steps of this institution, convinces that, as a whole, the sets of documents provide researchers with basic information about this process, help to trace the role of the president in the complex processes of state-building at the beginning. 90s of the 20th century, the formation and evolution of the institution of the head of state in Ukraine, its continuity, but often lack of consistency, etc. The source base on the problems of the institution of the presidency in Ukraine is quite representative, it allows to objectively investigate the issue of the institutionalization of presidential power, however, it is not sufficiently involved in the scientific circulation due to the dispersion among different foundations and often due to the lack of systematic updating, scientific and informational publications and complex scientific studies. The question of studying the foreign experience of the functioning of presidential archives, libraries and museums in different countries of the world for the implementation of best practices on the territory of Ukraine remains relevant.

Key words: the Institute of the Presidency, the President of Ukraine, archival documents and materials, websites.